

Chr. Bau og rosenianismen i Slesvig-Holsten¹

Af Jens Jensen²

britaogjens@gmail.com

Resumé:

Som 18-åring hørte Chr. Bau den bornholmske smed Chr. Møller prædike i Christiansfeldt. Det var i 1874. Chr. Bau blev grebet af den evangeliske forkyndelse, om menneskets fortabthed og den ufortjente nåde. Chr. Bau gik i gang med at oversætte skrifter af Rosenius til tysk, for at han kunne læses af tysksprogede i Slesvig og Holsten. I 1877 udkom Baus oversættelse af første bind af *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium*. Chr. Bau var også sangforfatter. Baus sange har en klar evangelisk grundtone. Der er en treklang, som også findes hos Rosenius: Sorg over synden, glæde over frelsen i Jesus Kristus og en længsel efter Himlen. Bau kunne spille guitar til forsamlingssangen.

I 1870'erne kom der flere prædikanter fra Luthersk Missionsforening, og der opbyggedes evangeliske forsamlinger med tilknytning til Luthersk Missionsforening. I 1881 stiftedes Luthersk Missionsforening for Vestslesvig. Bau var en del af Luthersk Missionsforening.

Omkring 1890 spaltedes de nyeangeliske op i to lejre, ”Møllerianere”, som støttede Chr. Møller efter hans udvikling, og ”Bauianere”, som støttede Chr. Bau.

¹ En kortere version af artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 225-342. Kapitler om ”Ostfriesland” og ”Lutherischer Missionsvereins og Evangelisk luthersk Missionsforenings virke i nordslesvigske sogne til omkring 1885” er tilføjet denne artikel i *eMissio*.

Artiklen er formelt tilpasset *eMissio*, hvilket ses på første side af artiklen. Oversigtskortet i artiklen er lavet af Carsten Hestbech.

² Født 1943 i Fæst ved Skjern. Elev på Luthersk Missions Efterskole i Løgumkloster 1959-60. Elev på Luthersk Missions Højskole i Hillerød 1963-64. Landbrugsudannet, Hammerum Landbrugsskole 1966-67. Student, Rønde Kursus 1972. Cand. theol. Aarhus Universitet 1980. Sognepræst i Burkal Sogn 1980-2007. Bestyrelsesmedlem Hedemølle Efterskole 1979-86. Medlem af Menighedsfakultetets repræsentantskab 1984-86.

I 1881 stiftede Bau sammen med andre den tyske "Lutherischer Missionsverein". I artiklen analyseres det videre forløb angående Lutherischer Missionsvereins udvikling og udbredelse i de områder, hvor der både var danske og tyske interesser.

Da Sønderjylland i 1920 igen blev dansk, var det kritisk for Baus nyevangeliske missionsforening. Kildematerialet er tavst om forskellige forhold. Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm var ihærdige i forsøget på at samle dem, der sluttede op om Baus missionsforening. Men de prædikanter, der kom fra Sverige og Bornholm havde et sprog, der var vanskeligt at forstå, mente sønderjyderne. Dertil kom, at der var en opfattelse at det var nok at holde læsemøder, hvor man læste Luthers prædikner og Rosenius' skrifter.

Både Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland og Baus missionsforening, Lutherischer Missionsverein i Slesvig-Holsten oplevede derefter tilbagegang. Tilslutningen var vigende, nogle gled ud, mens andre fandt ind i beslægtede sammenhænge. Tilbage står udfordringen for eftertiden angående vægtningen af at bære ren lære videre i forhold til at være missionerende i sit lokalområde.

Kodeord:

Rosenianisme. Chr. Bau. Slesvig-Holsten. Lutherischer Missionsverein. Nordslesvig/Sønderjylland.

Indledning

Optakten til det foreliggende arbejde var et ønske om at undersøge Evangelisk Luthersk Missionsforenings historie i Nordslesvig/Sønderjylland. Det blev hurtigt klart, at der er en nær forbindelse mellem Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland og Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein. Christian Bau (1856-1897), som spillede en aktiv rolle ved Evangelisk Luthersk Missionsforenings start i Danmark, var også stifter af det tyske Lutherischer Missionsverein.

Derfor indeholder denne artikel en nærmere undersøgelse af begge missionsforeningers virke og forholdet mellem de to missionsforeninger. Ligeledes undersøges Christian Baus rolle ved såvel Evangelisk Luthersk Missionsforenings start i Danmark som ved stiftelsen af det tyske Lutherischer Missionsverein. Derimod indeholder artiklen ikke en undersøgelse af Luthersk Missionsforening virke i Slesvig/Sønderjylland.

Da Evangelisk Luthersk Missionsforening kun virkede i Nordslesvig/Sønderjylland, har jeg derfor prioriteret undersøgelsen af Lutherischer Missionsvereins virksomhed til Nordslesvig/Sønderjylland. Lutherischer Missionsverein havde også virksomhed i Ostfriesland, og det har fået et særligt afsnit. For Lutherischer Missionsvereins vedkommende afsluttes undersøgelsen med en status over

missionsforeningens stilling 2013. Undersøgelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforenings virke i Sønderjylland går frem til 1980'erne, hvor denne forenings virke i Sønderjylland blev indstillet. Jeg har udarbejdet en beskrivelse af Evangelisk Luthersk Missionsforenings virke i de enkelte kredse. Denne beskrivelse er af pladshensyn ikke medtaget i denne artikel.

Vanskeligheden ligger i, at kildematerialet er meget sparsomt. De personer, der kunne have berettet mere udførligt om forholdet mellem de to missionsforeninger, er døde.

Jeg har haft adgang til samtlige numre af bladet *Mørke og Lys*, som Chr. Bau var medstifter og medredaktør af, og som senere blev Evangelisk Luthersk Missionsforenings organ. Bladet *Hirtenstimme*, som først blev udgivet af Bau og senere af Lutherischer Missionsverein, har det ikke været muligt at fremskaffe alle numre af, men dog så mange, at det giver et dækkende indtryk af Lutherischer Missionsvereins virke og geografiske spredning.

I undersøgelsen gør jeg brug af disse missionsblades gavekvitteringslister, dels fordi litteraturen i

øvrigt er sparsom, dels fordi disse gavekvitteringslister identificerer personer og steder, hvor de to missionsforeninger havde deres virke. Dette materiale kan dog ikke bruges ukritisk. Materialet kan være behæftet med usikkerhed med hensyn til hyppigheden af forekomsten af person- og stednavne. En persons tilknytning til en af missionsforeningerne er ikke altid givet med kvittering for gave til vedkommende forening.

Et væsentligt - og i mange forhold det eneste - kildemateriale til Lutherischer Missionsvereins historie er to udskrifter af Lutherischer Missionsvereins forhandlingsprotokoller, som jeg markerer A og C.³ Der er mindre, men interessante varianter i de to udskrifter. Det vides ikke, hvem der har foretaget udskrifterne. Dette materiale må anvendes med en vis varsomhed.

Bau var prædikant i Luthersk Missionsforening, indtil han ved splittelsen i foreningen 1889-92 gik med over i Evangelisk Luthersk Missionsforening. Luthersk Missionsforenings første forhandlingsprotokol for Vestslesvig begynder først i 1897. Der findes altså ikke ad den vej oplysninger om Baus virke i Luthersk Missionsforening i Vestslesvig.

I Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland blev der fra omkring 1921 ført forhandlingsprotokol.⁴ Men den er gået tabt. Evangelisk Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokoller for Bornholm og Jylland er tilgængelige i deres originale udgaver.

Jeg har interviewet en række personer. Personlige interviews er værdifulde. Der kan dog i disse være erindringsforskydninger. Subjektive skøn kan også spille ind. Dette materiale benyttes overvejende i afsnit, der omhandler tiden efter Baus død i 1897. De fleste interviews og samtaler har jeg referater af i et ringbind mærket "ELM, Sønderjylland. Interviews, samtaler".

De kirkehistoriske forhold i Slesvig-Holsten⁵

Danmark var en såkaldt helstat, som bestod af kongeriget og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Den danske konge var i perioder hertug i hele Slesvig og Holsten. Ofte var han kun hertug i dele af

³ Se afsnittet "Oversigt over materiale om Lutherischer Missionsvereins historie".

⁴ Anders Storgaard-Andersen, Peder Mikkelsen, Paul Otto Kjøller (red.), *Med Gud og hans venskab. Evangelisk luthersk Missionsforening 100 år*. Rønne, ELM-forlag 1992, 141.

Samtale med Anna Skøtt, Rødekro 5. sept. 2012. Anna Skøtts moster var gift med formanden for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, Asmus Ødis. Asmus Ødis stoppede som formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i 1940'erne. Efter hans formandstid blev der ikke valgt nogen egentlig formand. Erhard Schmidt, Birkelev ved Frifelt fik opgaven at tilrettelægge møderne. Der blev nu heller ikke ført protokol.

⁵ I denne almene fremstilling henvises til H. V. Gregersen, *Reformationen i Sønderjylland*. Aabenraa 1886; Jørgen Larsen, *Sønderjyllands Kirkehistorie*. København 1946; relevante afsnit i *Dansk præste- og sognehistorie* og Günter Weitling, *Die historischen Voraussetzungen des "Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig" und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende*. Flensburg 1971.

Slesvig og Holsten. Hertugdømmerne blev regeret fra København gennem Tyske Cancelli. De havde på en del områder deres egen lovgivning. Det gjaldt også kirkelovgivning.

Holsten var et tysk hertugdømme. Slesvig var et dansk hertugdømme. Men det sydlige Slesvig blev i første halvdel af 1800-tallet mere og mere tyskspræget.

I 1864 brød den anden slesvigske krig ud. Resultatet blev, at Danmark mistede hertugdømmerne til Preussen. Fra 1864 var der i Nordslesvig et dansk flertal og et tysk mindretal. Det var i denne tid, Chr. Bau levede og virkede. I vækkelseskredse var der både dansksindede og tysksindede. Men det nationale havde i disse kredse en tilbagetrukket rolle. Man var bange for, at politik skulle splitte trosfællesskabet. Med politik mente man de nationale spørgsmål. Alligevel kom det nationale nogle gange til at spille en rolle, som vi skal se i Brødremenigheden i Christiansfeld. Efter folkeafstemningen i 1920 blev Nordslesvig en del af Danmark.

De kirkehistoriske begivenheder i Slesvig-Holsten har på mange måder et forløb, der er forskellig fra kongeriget. Impulser sydfra nåede først hertugdømmerne. Det gjaldt også reformationen.

I 1525 oprettede hertug Christian, den senere kong Christian den 3. (1503-1559, konge 1534-1559), en luthersk præsteskole i Haderslev. Det blev udgangspunkt for reformationen. Der var mange studenter, der kom til denne præsteskole. I 1527 fik præsterne i Tørninglen og Haderslev ordre til at møde op hos hertug Christian i Haderslev og blev præsenteret for den Haderslevske Kirkeordinans, som gav anvisning på, hvordan der skulle undervises og prædikes luthersk. Præsterne skulle nu prædike ”på den måde, som de lærer det i Dr. Morten Luthers Postiller”. På nær fire underskrev alle præster den nye kirkeordinans.⁶

Den næste åndelige strømning, der kom sydfra og hovedsagelig fik sit tyngdepunkt i Slesvig var *pietismen*. De ledende skikkelser i denne bevægelse var Philipp Jacob Spener (1635–1705) og August Hermann Francke (1663-1727).

Pietismen var en udpræget vækkelsesbevægelse. Der blev lagt vægt på, at troen ikke kun er en intellektuel sag. Den sande tro viser sig i en personlig tro og i livsførelsen. Den pietistiske forkyndelse lagde vægt på en sand bod og omvendelse. Den personlige selvprøvelse af ens egen åndelige tilstand var vigtig.

Repræsentanter for pietismen i Danmark var Erik Pontoppidan (1698-1764), som i nogle år var præst på Als, og den sønderjyske salmedigter Hans Adolph Brorson (1694-1764). I mange sønderjyske sogne – særlig i Vestslesvig - satte pietismen et markant præg. Mange præster var præget

⁶ H. V. Gregersen, *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986, 141.

af pietismen.

Pietismen blev efterfulgt af den *herrnhutiske bevægelse*, som vi kender under navnet Brødremenigheden. Hos Brorson sporer vi også et herrnhutisk præg. Herrnhuterne var ikke så lovprægede som pietisterne. Vægten i forkyndelsen blev mere lagt på det objektive, ikke så meget på det, der åndeligt sker i os, men på det, der er sket uden for os. Altså mere på frelsen, som Jesus ved sin død og opstandelse har fuldbragt, end på boden og omvendelsen. Svenskeren Jonathan de Briant, (1726-1810), som sluttede sig til Brødremenigheden i Sverige og senere var med ved oprettelsen af Brødremenigheden i Christiansfeld, udtrykte sig sådan: ”Ikke det, der foregår indeni os, men det, som er foregået udenom os, nemlig den blodige forsoning for 1700 år siden, er det afgørende.”⁷ Her møder vi klare rosenianske toner før Rosenius, Der var i hvert fald i den første tid en mere frigørende tone i herrnhuternes forkyndelse. Herrnhuterne fik af kong Christian den 7. tilladelse til at oprette en koloni i Christiansfeld. I forbindelse med menighedens oprettelse opstod der en hel industri, hvor mange håndværksfag fik plads. Fra Christiansfeld rejste der emissærer ud i hele landsdelen. De kom også til Jylland og Fyn. I Slesvig fik Brødremenigheden mange steder stor tilslutning. Blandt præsterne var der ikke så få, der var præget af Brødremenigheden.

De åndelige bevægelser, der i tid afløste hinanden, havde forbindelse til det, der var forud. Brødremenigheden byggede videre på den pietistiske bevægelse.

Sådan var der også forbindelse til Brødremenigheden i den kreds, der 1868 stiftede ”*Kristelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig*”. Pastor Grove-Rasmussen (1836-1904) i Gram blev foreningens formand. Foreningen skulle udsende kolportører og virke til Guds riges fremme ved afholdelse af større og mindre møder. De blev kaldt ”Elias-folkene” efter navnet på det blad, de udgav: Elias. Foreningen var præget af at være et lægmandsarbejde. I bestyrelsen blev indvalgt seks lægmænd.

Af forskellige grunde døde arbejdet ud.

I 1872 er der nogle lægfolk, der henvender sig til pastor Emil Wacker (1839-1913)⁸ i Rinkenæs for at få ham til at fortsætte Elias-folkenes arbejde. I 1875 stiftedes i Rødekro *Evangelisk Luthersk Missionsforening for Nordslesvig*. Emil Wacker blev foreningens formand. Foreningen skulle virke

⁷ Helge Rønnow, Brødremenigheden i Christiansfeld, *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, Aarhus 1977, 191. Se mere om herrnhutismen i note 77.

⁸ Der er en ret omfattende litteratur om Wacker, fx Roland Sckerl, *Pastor Emil Wacker. Sein Leben und seine Theologie in Grundzügen*. Durmersheim 2006; Heinrich Kröger i *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd XIII (1998); Günter Weitling: *Die historischen Vorsetzungen des ”Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig” und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende*, Flensburg 1971, 66-69.

for indre og ydre mission. Emil Wacker var ortodoks luthersk med et pietistisk præg. For Wacker var Luthers teologi det centrale. Han skrev en tros lære, ”Heilsordnung”, som blev lærebog for missionærerne i Nordslesvigsk Indre Mission.⁹ Pastor Oscar Hjort omtaler Emil Wacker meget positivt.

Wacker udgav Kirkeligt Søndagsblad, som var foreningens organ. Centrum i bladets budskab var den korsfæstede Kristus.

Foreningen blev til dels en præstebevægelse. Wacker mente ikke, at lægfolk skulle prædike.

Han ændrede senere sit syn på lægfolks forkyndelse,¹⁰ men da havde han sluppet formandsposten i Evangelisk Luthersk Missionsforening for Nordslesvig, fordi han var flyttet til Flensborg, hvor han blev forstander for Diakonissestiftelsen i Flensborg.

I vores sammenhæng er Wacker interessant, fordi han kendte noget til de rosenianske vækkelsesbevægelser både i Skandinavien og i Lutherischer Missionsverein. Wacker reserverede sig dog over for Rosenius’ forkyndelse, da han mente, den var påvirket af antinomisme.¹¹

Den næste betydningsfulde begivenhed fandt sted i 1886. Da blev *Nordslesvigs Indre Mission* stiftet.¹² Nordslesvigsk Indre Missions forbillede i virkemåde var Indre Mission i Danmark. Men den havde dog sin egen teologiske profil, som var mere ortodoks luthersk. Dens lærefader var Emil Wacker.¹³

Nordslesvigs Indre Mission fik stor udbredelse. De første 25 år var foreningens storhedstid. Det var Nordslesvigsk Indre Mission, der prægede det kirkelige liv i Nordslesvig.

Ved læsningen Nordslesvigsk Indre Missions egen historie i disse første år er det påfaldende, at man faktisk ikke møder Luthersk Missionsforenings navn.¹⁴

En undtagelse findes dog i Nordslesvigsk Indre Missions organ Sædekornet nr. 7/1911, hvor formanden, Hans Tonnesen (1854-1935), i en anmeldelse af nordmanden Albert Lunde,¹⁵ der det år

⁹ *Die Heilsordnung*. Zweite verbesserte Auflage. Gütersloh 1905 (mit exemplar).

¹⁰ *Die Laienpredigt* 1888. Roland Sckerl, 55-57.

¹¹ Sckerl, Roland, *Pastor Emil Wacker. Sein Leben und seiner Theologie in Grundzügen*. Durmersheim 2006, 64.

¹² Her henvises til ovennævnte dr. teol. Günter Weitlings grundlæggende og fortjenstfulde afhandling: *Die historischen Voraussetzungen des "Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig"*, Flensburg 1971. Om stiftelsen se s. 72-81. Om Nordslesvigsk Indre Missions teologiske profil og splittelsen i Nordslesvigsk Indre Mission i 1912 henvises til Lisbeth Vestergaard Høsts afhandling: *"Det ene fornødne" Nordslesvigsk Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945*, Aabenraa 1997.

¹³ Dogmatisk er der tydelige forskelle mellem f.eks. Vilhelm Beck (1829-1901) og Wacker. Det gælder dåb og nadver. Et sted kalder Beck Konkordiebogen ”dette korpulente Monstrum af et kirkeligt Bekjendelseskraft”. Det ville Wacker aldrig sige. Se Kurt Ettrup Larsen: *Vilhelm Beck, kirken og den Indre Mission*. Århus 2000, 36, 61 og 150.

¹⁴ Luthersk Missionsforening i Vestslesvig blev stiftet i 1880.

¹⁵ Albert Lunde (1877-1939) var en betydelig vækkelsesprædikant. Der var stor tilslutning til hans møder. Han virkede i hele Skandinavien. Lunde, der var gendøbt, repræsenterede en såkaldt alliancelinje. Litteratur: M. Lunde: *Albert Lunde*,

holdt møder i Nordslesvig, skriver om bornholmerne:

”Han [Lunde] gaar ligesom de gamle Bornholmere i Christian Møllers første Tid ud fra den Forudsætning, at der i vor Tid gives mange, der veed, at der skal noget andet til, men de kan ikke rigtig faa fat i det. Og nu søger han [Lunde] paa en mesterlig Maade at rydde alle Hindringer af Vejen, som de tænker sig ligge i deres Fortid eller i deres Fremtid.

Fordi denne Forudsætning faktisk var rigtig i de gamle Bornholmeres Tid, derfor havde de store, synlige Resultater. Mange ængstelige Pietister og Lovtrælle fik mod til at tage Naaden uden Vederlag”.

Tonnesens omtale har karakter af et tilbageblik. Hos Tonnesen er der en anerkendelse af den forkyndelse, der flytter vægten fra det, vi skal præstere, hen på ”Nåden i Guds hjerte”. Det er bemærkelsesværdigt, at Tonnesen taler om ”de gamle Bornholmere i Christian Møllers første Tid”. Var der over 30 år sket en accentforskydning i Luthersk Missionsforenings forkyndelse? Tonnesen gør i sin anmeldelse af Lunde opmærksom på, at han ikke er helt luthersk i sin forkyndelse. Det siger han ikke om de gamle bornholmere.

Vi kommer i et senere afsnit ind på nogle indremissionske præsters forhold til bornholmerne.

Den rosenianske bevægelses indgang i Slesvig

Rosenius’ skrifter til Vestslesvig

I 1871 besøger kolportør Niels Terkelsen Møller fra Tjæreborg Brøns i Vestslesvig. På opfordring kommer han året efter til Ballum. Han sælger hefter af Rosenius’ skrifter, som er blevet oversat til dansk af Luthersk Missionsforenings stifter og formand, Chr. Møller (1834-1907), og udgivet under titlen *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*. Niels Møller havde også bladet *Budskab fra Naadens Rige* med i bogtasken.¹⁶ Dette blad var redigeret og udgivet Chr. Møller. Derved bliver Møller og venner af Luthersk Missionsforening i Danmark opmærksom på, at der er folk i Ballum, der er begyndt at læse Rosenius og at abonnere på *Budskab fra Naadens rige*.¹⁷

Minner fra hans liv, Aschehoug 1939.

¹⁶ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*. Rønne 1922, 166; H. P. Mogensen, Sven Aage Paulsen, Egon Jensen, Aase Andersen, Ellen Rasmussen og Lena Storgaard (red.), *Slægt efter slægt. Bogen om Luthersk Missionsforening i Sønderjylland*. Hillerød 1993, 25. Det må være samme Niels Møller fra Tjæreborg, der i Luthersk Missionsforenings 50 års jubilæumsskrift 158f omtales som en ven af Luthersk Missionsforening. Niels Møller er ikke identisk med Indre Missions kolportør Møller, som er med på foto over Indre Missions kolportører i 1870 i Paul Holt, *Kirkelig forening for Den Indre Mission i Danmark 1861-1961*. København 1961, 450.

¹⁷ Indre Missions missionærer og kolportører i Danmark solgte Rosenius’ skrifter, indtil der bl.a. fra Vilhelm Becks side blev advaret mod Chr. Møller og hans lære. I Vestjylland solgte Indre Missions missionær, Julius Dahlstrøm, Rosenius’ skrifter. Siden blev han en heftig modstander af Chr. Møller og advarede mod at høre ham. *Luthersk Missionsforening*

Det bliver besluttet at sende Chr. Frøsig fra Vestjylland og Peter Seiersen (1833-1884) fra Bornholm til Ballum. Frøsig og Seiersen kommer til Ballum i marts 1874.¹⁸ Det er sikkert Chr. Møller, der har truffet den endelige afgørelse om dette. Det var velovervejet at sende både en vestjyde og en bornholmer til Ballum. Vestjylland lå ikke så langt fra Vestslesvig. Det ville være oplagt for Vestslesvig at søge en nærmere forbindelse til Luthersk Missionsforening i Vestjylland mht. brug af Luthersk Missionsforenings prædikanter og organisatorisk i det hele taget. Den vestjyske dialekt lå heller ikke så langt fra sønderjysk som det syngende bornholmske! Seiersen var, sammen med prædikant Peder Kofoed fra Østermarie, Møllers nærmeste medarbejder og fortrolige.¹⁹

Bornholmerne

Det, der særligt kendetegnede forkyndelsen i Luthersk Missionsforening, Evangelisk Luthersk Missionsforening og Chr. Baus Lutherischer Missionsverein var, at vor frelses grundlag ikke er vores åndelige alvor, omvendelse og tro, men alene det, Jesus har gjort for syndere, der ikke kan finde fred i deres egne åndelige oplevelser og præstationer. ”Nåden er fri!”. Det var det, der en langfredag morgen i 1864 blev klart for Chr. Møller, da han læste Romerbrevet 5: Kristus døde for ugudelige og ”Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere”.²⁰ Kort efter stiftede Møller bekendtskab med Rosenius’ skrifter. Rosenius’ understregning af, at nåden ikke hviler på noget i os selv, men ”på nåden i Guds hjerte”, blev centralt i bornholmernes forkyndelse. De blev også omtalt som rosenianere.

De, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening, Evangelisk Luthersk Missionsforening og Lutherischer Missionsverein blev både i aviser, kirkehistoriske artikler og i folkemunde kaldt ”bornholmere”. Ordet ”bornholmer” blev oftest brugt i en nedladende betydning. Det var absolut ingen ærestitel! Bornholmerne blev af mange betragtet som en sekt. I en række næsten enslydende artikler i aviserne i 1885 blev bornholmerne beskrevet og defineret som følger: ”Den talrige Mængde af religiøse Sekter har i de senere Aar faaet en Tilvæxt i ”Bornholmerne”. Navnet stammer fra, at deres Overhoved er en Smedesvend fra Bornholm”.²¹

1868-1918, Rønne 1922, 120-129; L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv. Af Skjern Sogn Historie*, Skjern 1926, 93; der henvises også til debatten i *Indre Missions Tidende* i året 1871.

¹⁸ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 166; Mogensen, *Slægt efter slægt*, Hillerød 1993, 25.

¹⁹ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 15. Se også Peder Kofoeds *dagbog*.

²⁰ Der er blevet stillet spørgsmålstegn ved beretningerne om Møllers langfredagsoplevelse. Se F. Kofod-Svendsens artikel om Chr. Møller i denne antologi.

²¹ *Viborg Stifts Tidende* 29. september 1885. Samme artikel findes i *Dannevirke* 6. oktober 1885; *Fyens Stiftstidende* 6. oktober 1885; *Vejle Amts Folkeblad* 21. oktober 1885. Vi kommer i et senere kapitel ind på indholdet i artiklen.

I et brev til Johs. Clausen skriver Vilhelm Beck: ”Man har fortalt mig vesterude fra, at Du har i Sinde at Gjøre en Rejse derud med det første; og dette vil jeg meget fraraade Dig at gjøre nu, da Stemningen derude paa grund af Bornholmeriet er slemt oprørt ...”.²²

I sine erindringer omtaler V. Beck bornholmerne: ”Jeansson (1835-1878)²³ havde været Kapellan i Græsted og Maarum nord for Frederiksborg, hvor han havde begyndt et godt Arbejde, der desværre blev en Del ødelagt af de saakaldte ’Bornholmere’”.²⁴

I en artikel i *Indre Missions Tidende* omtales Møller og Luthersk Missionsforening som ”... et aabenbart Sektvæsen, nemlig det svensk-bornholmske Parti, som prædiker ”den frie Naade” uden noget som helst Vilkår, ...”.²⁵

Anders Stubkjær (1824-1902), som var en af de ledende lægmand i Indre Mission, omtaler i sin selvbiografi Luthersk Missionsforening som ”bevægelsen fra Bornholm”.²⁶

Professor Peder Madsen (1843-1911) bekræfter, at navnet ”bornholmerne” var almindeligt brugt om dem, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening: ”Den Retning, som betegner sig selv med Navnet ”Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme” og hvis Tilhængere i den almindelige, daglige Omtale ogsaa benævnes ”Bornholmerne” eller ”Møllerianerne” har sin Oprindelse i Sverrig og er derfra kommen til os”.²⁷

Waldemar Grunnet (1863-1932) var søn af stifteren af Den evangelisk lutherske Frikirke i Danmark, Niels Pedersen Grunnet (1827-1897). Han oversatte og udgav et skrift, som særligt omhandlede Chr. Bau og Lutherischer Missionsverein. Den fik titlen ”Bornholmerne eller Den lutherske Missionsforening”. Grunnet skriver i sin indledning til skriftet: ”I de skandinaviske Lande findes en religiøs Retning, hvilken man kalder den bornholmske, fordi denne Bevægelse først fandt en større Udbredelse paa den danske Ø Bornholm”.²⁸

I det tyske videnskabelige leksikon *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* omtales Luthersk Missionsforening under rubrikken ”Die Bornholmer”.²⁹

Et eksempel på, at de, der sluttede sig til Chr. Møller og Luthersk Missionsforening, blev kaldt

²² Brev til Johs. Clausen af 18. august 1871. A. Beck. *Venskab og Samvirke*, København 1936, 225.

²³ Johan Philip Jeansson. Paul Holt, *Kirkelig forening for Den Indre Mission i Danmark 1861-1961*, København 1961, 405-406.

²⁴ Vilh. Beck, *Erindringer fra mit Liv*, Kjøbenhavn 1901, 138.

²⁵ *Indre Missions Tidende* nr. 43, 1871, 686.

²⁶ Anders Stubkjær, *Nogle Oplevelser*, København 1921, 153.

²⁷ ”Bornholmerne” eller den saakaldte Lutherske Missionsforening, København 1886, 3.

²⁸ W. Grunnet, *Bornholmerne eller den lutherske Missionsforening*, København 1899, 2. Vi gennemgår senere indholdet i dette skrift.

²⁹ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Zweite Auflage. Tübingen 1927. Artikel: *Die Bornholmer*.

bornholmere, har vi i Vindum sogn i Midtjylland. I kristendomsundervisningen skulle børnene nævne navne på sekter og religiøse retninger. Børnene remsede op: Katolikker, metodister – ”og bornholmerne!” råbte de så til sidst. Posten blev afleveret på skolen, hvor man så skulle afhente den. I posten var også Budskab fra Naadens Rige og Kristelig Børnetidende, som læreren kaldte bornholmerbladene.³⁰

En medvirkende årsag til at de, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening, blev kaldt bornholmere, har vel også været de mange bornholmske prædikanter med deres markante bornholmske sprogtone.

Rosenius, Nordslesvigsk Indre Mission og beslægtede sammenhænge³¹

Som tidligere omtalt blev Rosenius i kongeriget kolporteret af nogle af Indre Missions missionærer. Det taler for, at Rosenius til en vis grad også fik indpas i Nordslesvigsk Indre Mission, men det har ikke kunnet påvises, at Rosenius er blevet kolporteret af medarbejderne i Nordslesvigsk Indre Mission. I en annonce i Nordslesvigsk Indre Missions organ, Sædekornet, over bøger, der forhandles af Nordslesvigsk Indre Mission, er Rosenius' skrifter ikke omtalt.³² Det er dog ikke usandsynligt, at Lars Birk, der kom fra kongeriget og blev kolportør og missionær i Nordslesvigsk Indre Mission, har kolporteret Rosenius' skrifter. Han fik gennemført en ordning, så han fik sine bøger fra Siloam i København.³³

I Nordslesvigsk Indre Missions organ Sædekornet bringes der i 1890'erne to artikler af Rosenius. I nr. 17/1890 er der et stykke med overskriften ”Den rette Bevæggrund”, og i nr. 18/1895 er der en artikel af Rosenius med overskriften ”Om Forkyndelsen”. Denne sidste artikel må være blevet læst med særlig opmærksomhed af indremissionærerne og kan have været med til at påvirke deres forkyndelse.

I Sædekornets Jubilæumsudgave 1911 omtaler pastor Carl Matthiesen Rosenius som læremester i at prædike forsoningen og omvendelsen.³⁴

³⁰ Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland 1891-1941*. Rønne, 49.

³¹ Rosenius' betydning for Luthersk Missionsforening i Vestslesvig kalder på en nærmere undersøgelse. Det falder dog uden for denne afhandlings rammer.

³² *Sædekornet*, organ for Nordslesvigs Indre Mission, 24/1896. Blandt de bøger, der omtales, er Konkordiebogen, Arndts Sande Kristendom, Skrivets Sjæleskat, Om et Kristenmenneskes Frihed af Luther og Bibelordbog af K.G. Men altså ikke bøger af Rosenius.

³³ *Sædekornets Jubilæumsudgave*, Haderslev 1911, 15. Siloam var et missionshus på Frederiksberg, hvorfra der distribueredes bøger til Indre Missions kolportører.

³⁴ Carl Matthiesen, sognepræst i Rødding 1903-1910 og leder af Diakonissenanstalt i Flensburg 1910-1936, var en af Nordslesvigsk Indre Missions ledende teologer. Matthiesen var elev af Emil Wacker. I Sædekornets Jubilæumsudgave

I Det gamle Budskabs Indre Missions blad *Kom og se* skriver Matthiesen, at man i Nordslesvig kendte til og i nogen grad var præget af Rosenius.³⁵

Ikke desto mindre kom Bau ud for angreb fra kredse, man må formode havde forbindelse til Nordslesvigsk Indre Mission.

Emil Wacker, som i 1886 var med ved stiftelsen af Nordslesvigsk Indre Mission, har vi omtalt.

Pastor Oscar Hjort (1903-1992), der som ung student omkring 1920 var med i den ortodoks lutherske studenterkreds Lutherischer Bruderbund, kendte på dette tidspunkt ikke til Rosenius.³⁶

I *Kropper Kirchlicher Anzeiger* er der flere anbefalende annonceringer af Rosenius' skrifter.³⁷

Chr. Møller kommer til Slesvig

Ballum

Peter Seiersen, som var en af Luthersk Missionsforenings betydelige prædikanter, har i 1874 haft et travlt år med rejser. Allerede i september 1874 rejser han igen til Ballum, nu sammen med Chr. Møller.³⁸ Her hører blandt andre Hans Pedersen Nielsen de bornholmske prædikanter. Nielsen oplever en evangelisk frigørelse ved at høre deres forkyndelse. Han bliver senere Luthersk Missionsforenings første sønderjyske prædikant og bærende kraft i arbejdet.³⁹

1911, 22-29, skriver Matthiesen en artikel: "Vor Forkyndelse". Han kommer i beskrivelsen af kendetegnene på forkyndelsen i Nordslesvigsk Indre Mission ind på, hvorfra man har måden at forkynde på: "Hvor har vi nu vor Maade fra?" Matthiesen skriver: "At Rosenius og den engelske Prædikant Spurgeon har været gode Læremestre i at prædike Forsoningen og Omvendelsen, er der ingen Tvivl om". Året efter var Matthiesen en af de 12 præster, der brød med Nordslesvigsk Indre Mission og var med ved stiftelsen af Det gamle Budskabs Indre Mission.

³⁵ *Kom og se* 1939. Organ for Det gamle Budskabs Indre Mission.

³⁶ Mere om Oscar Hjort i et selvstændigt afsnit. Stifteren af Lutherischer Bruderbund var den senere kendte pastor Hans Asmussen (1898-1968). Hans Asmussens far, Jes Georg Asmussen var rektor i Flensborg og stod i nær forbindelse med Emil Wacker. Enno Konukiewitz, *Hans Asmussen. Ein lutherischer Theologe im Kirchenkampf*, Gütersloh 1985; Weitling, *Die historische Voraussetzungen*, 88 - 94; Lisbet Høst Vestergaard, *Et er fornødent*, 23. Pastor Oscar Hjort sluttede sig i sin præstetid til Evangelisk Luthersk Missionsforening. I *Mindeskraft for Evangelisk-luthersk Missionsforening paa Bornholm*, Rønne 1942 bidrog han med en længere artikel: "Hvad er evangelisk-luthersk Forkyndelse?" Denne afhandling fremstillede foreningens teologiske standpunkt; Peder Mikkelsen (red.), *Jesus alene, Pastor Oscar Hjort 1903-1992*, Holbæk 1995, 52 og 62. Læs mere om Hjort side 320-321.

³⁷ Vi kommer senere tilbage til angrebet på Lutherischer Missionsvereins i *Kropper Kirchlicher Anzeiger*.

³⁸ Mogensen m.fl. (red.), *Slægt efter slægt*, 25. I 1874 var Møller i Vestjylland sammen med missionær H. C. Andersen fra København. Andersen var en af de ledende i Luthersk Missionsforening i København (Bodil Kronborg, Søren Jensen, Poul Erik Pedersen (red.), - *Og noget faldt i god jord*, Skjern 1986, 96). Seiersen kan så være "stødt til" Møller på rejsen og fulgt ham til Slesvig. Seiersen kom næsten hvert år til Jylland. Peder Kofoed, Østermarie, som var prædikant i Luthersk Missionsforening, kom senere flere gange til Slesvig. Han beretter i sin dagbog interessant og levende om den for ham også i sproglig henseende fremmedartede landsdel.

³⁹ Mogensen m.fl. (red.), *Slægt efter slægt*, 29-32. Hans P. Nielsen var med i krigen i 1864. Her mødte han Guds kald til omvendelse. Han blev en trofast kirkegænger. Nielsen sluttede sig til en lille flok i Ballum, der samledes for at læse prædikener og synge Brorsons salmer. Enkelte gange kom der en udsending fra Brødremenigheden til Ballum. I 1868 var der, som tidligere omtalt, blevet stiftet en missionsforening "Kristelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig". De ledende i denne missionsforening var præsterne Grove-Rasmusen, Gram, Michaelsen i Bjolderup og

Møller satser på, at Rosenius også skal blive kendt og læst i Slesvig. To år efter Møllers besøg i Ballum udkommer på dansk et lille skrift af Rosenius: Om Loven, Omvendelsen og den Retfærdighed, der gjælder for Gud. Skriftet er oversat af Møller. Møller gør brug af de kontakter, han har fået på sin møderejse i Slesvig. P. Chr. Petersen i Ballum får skriftet i kommission.⁴⁰ Det kommer dog først til en egentlig foreningsdannelse i 1880. Det år stiftes ”*Luthersk Missionsforening for Vestslesvig*”.⁴¹

Christiansfeld

Omkring 1740 drøftede Brødremenigheden i Tyskland at oprette en by for menigheden i Danmark. Ledelsen for Brødremenigheden i København fik til opgave at forhandle med de danske myndigheder om sagen. Man havde særligt en placering i hertugdømmerne Slesvig-Holsten i tankerne.

I 1771 gav kong Christian d. 7. tilladelse til opførelsen af en brødreby. Samme år købte man en gård i Tyrstrup sogn, på hvis jorder man opførte byen. Man gav byen navnet Christiansfeld efter kongen, som havde givet koncession til opførelse af byen, som blev centrum for Brødremenighedens virke i Nordslesvig, Jylland og på Fyn.

I 1874 kommer Møller fra Ballum til Christiansfeld. Her hører en ung mand, Christian Bau, Chr. Møller. Der er i litteraturen meget lidt opmærksomhed om Møllers besøg i Christiansfeld.⁴² Der har været flere forhold, der tilskyndede Møller til at rejse til Christiansfeld. Her nævnes fire.

1. Ane Dorothea Mortensen (1851-1945)

Lawaetz i Ulkebøl. Foreningen ansatte en kolportør eller sendebud, Mads Jensen. På et møde, som missionsforeningen holdt i Rødekro, henvendte H.P. Nielsen sig for at tilbyde sig som kolportør - på den betingelse, at han skulle have lov til at prædike, hvor folk ønskede det. Nielsens ansøgning blev efter en forhandling afslået. Luthersk Missionsforening 1868-1918, 166 forklarer afslaget med, at missionsforeningens præster var imod lægmandsvirksomhed. Denne forklaring holder næppe, da man allerede havde ansat en lægmand som kolportør. Måske var det Nielsens ønske om at virke som prædikant, der førte til man afslog at tage ham i missionsforeningens tjeneste. Missionsforeningen bestod i årene 1868-1872. Det er i et af disse år, mødet i Rødekro fandt sted. Om Kristelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig henvises til Jørgen Larsen, *Sønderjyllands Kirkehistorie*, København 1946, 140-141; Günter Weitling, *Die historischen Voraussetzungen*, Flensburg 1971, 61-66. Afslaget på at tage Nielsen i missionsforeningens tjeneste førte til, at han herefter fik sit virke i Luthersk Missionsforening.

I 1873 holder Nielsen sin første prædiken i Gårsager. I 1881 udsendes han af Luthersk Missionsforening i Vestslesvig som evangelist og kolportør. *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 166-167.

⁴⁰ Flemming Kofod-Svendsen: Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk. *Kirkehistoriske samlinger* 2014. Det har desværre ikke været muligt at finde ud af, hvem P. Chr. Petersen var. Kirkebogen for Ballum sogn oplyser, at Peter Chr. Petersen døde i Ballum den 7. februar 1912 77 år gammel. Han var født i Hjerpested sogn.

⁴¹ *Luthersk Missionsforening 50 år*, 168; Mogensen m.fl. (red.), *Slægt efter slægt*, 26.

⁴² K.P. Korsholm omtaler Møllers besøg i Christiansfeld i *Budskabet*, udgivet af Luthersk Missionsforening 2/1979; Chr. Lund oplyser fejlagtigt, at Chr. Møller ikke nåede til det østlige Sønderjylland. Chr. Lund og Egon Jensen, *Guds menighed er jordens største under. Glimt fra Luthersk Missionsforenings virke i Haderslev gennem 60 år. 1949-2009*, Haderslev 2009, 1.

Skjern-egnen var et af centrene for Brødremenighedens virksomhed. Derfor var det naturligt, at der fra denne egn var unge, der rejste til Christiansfeld for at lære Brødremenigheden nærmere at kende.⁴³ Det gjorde Ane Dorothea Mortensen fra Hemmet sogn også. Hun blev altid kaldt Dora.

Dora Mortensen blev født den 19. juni 1851. Der er en del beretninger om, hvordan hun kom til Christiansfeld og de første år, hun boede i byen.⁴⁴ Dora var i sin tidlige ungdom åndeligt søgende. På den tid lærte hun en pige at kende, som var rejst til Christiansfeld. Det gav Dora lyst til også at rejse til Christiansfeld. Hun blev også tilskyndet dertil af faderen. Dora tænkte, at hun i Christiansfeld kunne få åndelig hjælp og vejledning. Hun rejste til Christiansfeld som 18-årig. Da Møller og Seiersen kom til Christiansfeld, havde hun boet i byen i 5 år.

Dora Mortensen mente ikke, at hun havde fået den åndelige hjælp af Brødremenighedens præst, som hun havde brug for og håbet på at få. Hun fik den heller ikke af forstanderinden på det hjem, hvor hun arbejdede.⁴⁵

På et tidspunkt var hun begyndt at abonnere på Møllers blad *Budskab fra Naadens Rige*. Hun læser det, som det var et brev til hende.⁴⁶ Hun får også fat i et eksemplar af Rosenius' skrifter, *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, som i Møllers oversættelse begyndte at udkomme i 1868.⁴⁷ Kendskabet til Rosenius og Møllers blad må Dora have fået gennem sin forbindelse til familie og venner, der sluttede sig til Chr. Møller og Luthersk Missionsforening, da han kom til Vestjylland i efteråret 1871.⁴⁸

⁴³ L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv*, 43: "Det var unge, som drog derned for at tjene, og ældre, som afviklede deres Forhold herhjemme for dernede mellem troende og forstaaende Venner at henleve deres sidste Aar". Dorothea Christensen fra Vester Marup ved Skjern fortæller om, at hun derhjemme savnede forståelse, og at hun droges stærkt mod Brødremenigheden. Hun rejste til Stepping og til Christiansfeld, hvor hun blev optaget i menigheden (L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv*, 44).

Brødremenighedens emissær i Skjern, Franz Lunds første hustru, Karen Christens, kom, ligesom Ane Dorothea Mortensen, fra Hemmet. Karen Christens var under sin konfirmationsforberedelse blevet påvirket af sognets herrnhutiske præst J. Kaalund. Pontoppidan Thyssen, *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede* bd V, København 1970, 30-31. 40. Franz Lunds efterfølger, Boyle Christensen var også fra Hemmet, Han tilsluttede sig Brødremenigheden i Christiansfeld og var udlært snedker. Han fik kun en kort tid som emissær, hvor han bl.a. virkede i det nu nedlagte societet i Skjern. L. Petersen: *To hundrede Aars Trosliv*, 39-41; Pontoppidan Thyssen *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede V*, 66-67.

⁴⁴ Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland 1891- 1941*, Rønne 1941, 21-23; *Mørke og Lys*, 9/1947; *Julens Budskab*, Evangelisk Luthersk Missionsforenings juleblad 1976, 26.

⁴⁵ Det har formodentlig været Søsterhuset.

⁴⁶ Dora Bau fortalt til Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland 1891 – 1941*, 22.

⁴⁷ De to første bind af *Hemmeligheder* i Møllers oversættelse udkom 1868. Se fx Flemming Kofod-Svendsen: Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk. *Kirkehistoriske samlinger* 2014.

⁴⁸ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 120-121; Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland*, 21-23. Johannes Kofoed, som var prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening, fortæller, (*Mørke og Lys* 9/1947, 139-140), at han på sine mange møderejser besøgte Dora Bau, mens hun boede i Skjern, og der havde mange samtaler med hende. Johannes Kofoeds søn, 97 årige Arne Engell-Kofoed, fortæller til mig i april 2015, at han var med på nogle af faderens møderejser og husker Dora Bau fra faderens besøg hos hende. *Budskab fra Naadens Rige* og Rosenius'

2. Jeppe Bank (1830-1903)

Jeppe Bank, Finderup ved Skjern, var blevet omvendt under den tidlige jyske vækkelse. Da Møller kommer til Vestjylland slutter han sig til ”bornholmerne”. Jeppe Bank bliver Luthersk Missionsforenings første formand i Skjern.⁴⁹ Jeppe Bank har orienteret sin farbror, Mads Chr. Bank i Christiansfeld, om Møllers besøg og forkyndelse i Vestjylland og lagt et godt ord ind for Møller og hans forkyndelse. Han må også have gjort Møller opmærksom på Dora Mortensen. Jeppe Bank har sammen med Laust Smedegaard været en af initiativtagerne til, at Møller kom til Christiansfeld. Her blev Møller godt modtaget af den 66-årige Mads Chr. Bank.⁵⁰

3. Mads Christian Bank (1806-1875)

Mads Christian Bank flyttede i 1839 fra Vildbjerg til Struer. Her etablerede han sig som en velstående og agtet købmand. I de 16, år han boede i Struer, solgte han mange parceller fra sin gård til folk, der byggede huse i den by, der voksede op. Mads Bank blev omvendt ved Iver Viftrups og pastor Blumes prædiken. Brødremenigheden prægede sognene omkring Struer. Brødremenighedens emissær Frands Lund fra Skjern kom på sine rejser til egnen. Derved kom Mads Bank også i forbindelse med Christiansfeld. I 1853 var Bank vært for brødremenighedens emissær, Jørgen Paulsen Lund. Omkring 1855 solgte han sin gård og forretning og flyttede til Christiansfeld. Da Chr. Møller i 1874 kom til Christiansfeld, sluttede han sig til bornholmerne.

To forhold kan have været medvirkende til dette:

1. Påvirkningen fra brodersønnen, Jeppe Bank.

2. I 1865 blev Brødremenighedens danske præst, J. Aastrup (1829-1875), afsat. Afsættelsen var sandsynligvis nationalt begrundet. Bank, som var tilflytter fra Jylland, var naturligvis dansk af sindelag og hørte til den danske del af menigheden. Han blev en fremtrædende og aktiv del af den

skrifter blev uden problemer kolporteret af indremissionærerne, inden Møller kom til Jylland. L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv*, 93.

⁴⁹ Kronborg, Jensen, Pedersen (red.), - *Og noget faldt i god jord*, 138. Ved splittelsen i Luthersk Missionsforening, som ramte Jylland i 1891, slutter Jeppe Bank sig til Evangelisk Luthersk Missionsforening, hvor han fra begyndelsen får en plads i Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse. Se: Forhandlingsprotokollen for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 1891-1933; Storgaard-Andersen, Mikkelsen, Kjølner (red.), *Med Gud og hans venskab*, 73; Kronborg (red.), - *Og noget faldt i god jord*, 77.

⁵⁰ Der findes en mængde litteratur om den betydelige familie Bank, som blev en del af den tidlige vækkelse i Jylland. Anders Stubkjær, *Nogle Optegnelser*, København 1921; V. Nørlund Christensen, *Vorgodbogen*, (Videbæk 1982), 370-371; V. Nørlund Christensen, *Videbækbogen*, Ringkøbing 1974, 95-98; Kristian Sommer, Troels Gravesen, *Herning-bogen* 1983, 48; J. Aldal, *Struers Historie til omtrent 1870*, *Hardsyssels Aarbog* 1924, 105-106; Gøtzsche, *Træk af en jysk Vækkelseshistorie i det nittende Aarhundrede*, København 1924, 95-98; Pontoppidan Thyssen, *Vækkelsernes frembrud i Danmark bd. 5*, 224; Kronborg, Jensen, Pedersen (red.) - *Og noget faldt i god jord*, 77; Storgaard-Andersen, Mikkelsen, Kjølner (red.), *Med Gud og hans venskab*, 73.110 -111; Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland*, 15; Søgning på internettet under Hans Christian Jepsen og Jeppe Bank; Viggo Bjærres slægtsbog: *Anton og Birgitte i Videbæk*.

opposition, der arbejdede for Aastrups forbliven i præsteembedet. Banks forhold til ledelsen i Christiansfeld har været reserveret. Der skulle nok ikke så meget til et brud. Det var endda på tale at oprette en slags filial af Christiansfeld i Jylland.⁵¹ Senere kom Dora Mortensen i huset hos Mads Chr. Bank.⁵²

Mads Banks anden hustru, Henriette, blev senere en god støtte i den tyske Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein. Hendes navn optræder mange gange i *Hirtenstimmes* gavelister.⁵³

Hun flyttede som enke til Skjern. Der boede hendes afdøde mands familie, og der var der en relativ stor kreds af Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁵⁴

4. Brødremenigheden

Brødremenigheden har ikke været ukendt for Møller. Han fandt i Brødremenigheden et åndeligt slægtskab. Da Møller i 1871 første gang kom til Skjern, var der i Skjern stadig spor af Brødremenighedens virke og forkyndelse. I Skjern mødte Møller blandt andre en mand, Laust Smedegaard, som var blevet vakt ved Brødremenighedens emissær Frands Lunds forkyndelse. Smedegaard var først skeptisk over for Møller og tog ham derfor i et grundigt forhør, som resulterede i, at han sagde god for Møller med ordene: ”Ham kan I gerne høre; han har den gamle lære”.⁵⁵ Smedegaard har hos Møller hørt de gamle toner fra Brødremenigheden. Man kan sige, at Møllers forkyndelse byggede på Brødremenighedens gamle fundament. Det var altså på en måde Skjern-folkenes forbindelse til Brødremenigheden, der åbnede en dør for Møller i Vestjylland.⁵⁶

Og de var så igen med til at rette Møllers opmærksomhed mod Christiansfeld. Møller har nok håbet og troet, at han, som i Skjern, ville blive godt modtaget i Brødremenigheden i Christiansfeld. Det gik dog anderledes. Fra Brødremenighedens ledelse mødte han modstand. Det kan skyldes

⁵¹ A.Pontoppidan Thyssen, *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld I*, Åbenrå 1984, 88; Andreas Øster, Danske herrnhuterers nationale kamp efter 1864, *Sønderjyske årbøger*, Aabenraa 1968, 119.

⁵² Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland*, 22.

⁵³ Se f.eks. *Hirtenstimme* 11/1885; 1/1889; 3/1894; 3/1904.

⁵⁴ Henriette Bank døde i 1916. Se Skjern sogns kirkebog. Det var samme år, Baus enke, Dora, flyttede til Skjern. (Skjern sogns folketællingsliste). Det har ikke været muligt at finde oplysninger om, hvornår Henriette Bank flyttede til Skjern.

⁵⁵ L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv*, 94.

⁵⁶ L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv*, 88-94. I Burkal sogn var der også folk, der fandt den samme overensstemmelse mellem herrnhuternes og Luthersk Missionsforenings forkyndelse. *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 174. Brødremenigheden i Skjern udgjorde så stor en forsamling, at den – ligesom i Burkal sogn, hvor Luthersk Missionsforening og Bau også fik indpas - fik status af et societet. Efter societetets ophævelse i Skjern i 1846 ledede Laust Smedegaard sammen med sin bror, Peder, forsamlingerne. De rejste også til andre egne og forkyndte Guds ord. A. Pontoppidan Thyssen, *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, bd. V*, København 1970, 58; Johannes Götzsche, *Livsrørelser*, København 1924, 65; Eli Myhre i: Kronborg, Jensen, Pedersen (red.), – *Og noget faldt i god jord!* 96. Man kan også her tænke på Rosenius' forbindelse til herrnhutismen i Sverige.

almindelig mistro til Møller: Hvem var han og hvad ville han? Det kan også skyldes, at Brødremenigheden i Christiansfeld var bange for, at Møller skulle skabe uro og forvirring i menigheden og etablere et selvstændigt og konkurrerende arbejde. Sådan var det ikke i Skjern, hvor der ikke længere var en selvstændig Brødremenighed, som Møllers missionsforening kunne blive en konkurrent til.

I 1875 beder ”Den bornholmske Indre Mission” om tilladelse til at holde et møde. Både brødrehuset og søstrehuset var udstyret med såkaldte sale, hvor der kunne afholdes møder. De får ikke tilladelsen. I stedet afholdes mødet hos Mads Chr. Bank. Derefter vedtager ældsterådet at forbyde bornholmerne at besøge Christiansfeld med den begrundelse, at ”deres lære kan skabe vildrede og åndelig splid blandt søskende, som på alle måder søges undgået”.⁵⁷

Christian Bau

Familie, baggrund og studier

Christian Bau blev født i Christiansfeld 17. januar 1856 som søn af skræddermester Johannes Christian Bau og hustru Mette Line.⁵⁸ Forældrene tilhørte den dansksindede del af Brødremenigheden.⁵⁹ De nationale spændinger, som prægede Slesvig i disse årtier, mærkedes også i Brødremenigheden.⁶⁰

De oplevede den økonomiske nedgangstid, der var for håndværksfagene og den industri, der var i Brødremenigheden i Christiansfeld.⁶¹

Brødremenigheden var i Baus barne- og ungdomstid præget af en talmæssig tilbagegang både i Christiansfeld og i Nordslesvig som helhed.

Allerede som ung havde Chr. Bau et svageligt helbred.⁶² Kilderne beretter ikke noget om hans

⁵⁷ Otto Grell, Fra ældsterådsprotokollen 1846-1886, *Dansk præste- og sognehistorie, X Haderslev stift*, 200.

⁵⁸ Johannes Kofoed, *Mørke og Lys* 10/1930, 147-150; Lars Jensen, *Chr. Bau. En evangelisk-luthersk vækkelsesprædikant og hans forkyndelse*. Upubliceret emneopgave i kirkehistorie. Københavns Universitet 1984, 2; Andreas Agerholm, *Den sande frihed*, Rønne 1980, 7; Mogensen, *Fra slægt til slægt*, 27; Kirkebogen for Gammel Haderslev sogn 1897, registret over døde.

⁵⁹ Lars Jensen, *Chr. Bau*, 2; Chr. Baus far, Johannes Chr. Bau, er medunderskriver af et brev af 29. august 1866 til den danske konge, hvori man bekender sit tilhørsforhold til Kongeriget og beder om Guds velsignelse over kongen og hans familie. Andreas Øster, *Danske herrnhuters nationale kamp*, 174.

⁶⁰ Pontoppidan Thyssen *Herrnhuter Samfundet I*, Åbenrå 1984, 81-92; Pontoppidan Thyssen Det nationale problem. Træk fra tiden 1846-1886. *Dansk præste og sognehistorie X Haderslev stift*, 196-198.

⁶¹ Pontoppidan Thyssen *Herrnhuter-Samfundet I*, 103-273; Pontoppidan Thyssen *Vækkelsernes frembrud VII*, 57.

⁶² Protokol Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein, arkiv C, 4: ”1896 wurde über Christian Baus Halsleiden beraten. Er sollte auf Vereinskosten eine Kur bei Dr. Schwabe in Leipzig bewilligt bekommen”, Andreas Agerholm (red.), *Den sande frihed. Chr. Bau*, Rønne 1980, 7.

skolegang i Christiansfeld.⁶³ I Inge Bundsgaards afhandling om Skolevæsenet 1864-1920⁶⁴ får vi et indblik i, hvordan skoleforholdene var i Brødremenigheden. Bau fortsatte sin uddannelse i Tyskland.

I Brødremenighedens arkiv i Herrnhut findes der gode og interessante oplysninger om Baus ophold på forskellige skoler i Tyskland.⁶⁵

Ifølge oplysningerne fra arkivet i Herrnhut rejser Bau til Brødremenighedens skoleby Niesky i 1871.⁶⁶ Da var Bau 15 år. Her gik han på en drengeskole, en slags realskole, hvor der var et internat for elever, der kom fra andre egne af landet eller udlandet.

Fra 31. august 1872 til 24. januar 1874 gik han på Brødremenighedens gymnasium i Niesky.⁶⁷ Her var undervisningen bredt anlagt som en forberedelse til videregående universitetsstudier. Der blev undervist i engelsk, fransk, latin og græsk. Måske modtog Bau også undervisning i græsk på realskolen.

I januar 1874 forlader Bau midt i et skoleår gymnaset i Niesky. Det må formodes, at det var på grund af sygdom, han afbrød sine studier. Måske har han kæmpet med åndelige anfægtelser. Det skyldes næppe manglende begavelse. Havde det været tilfældet, er det mærkeligt, at han blev på skolen i halvandet år.⁶⁸ Baus virke, efter at han i 1875 var vendt tilbage til Christiansfeld, viser da også en meget dygtig og begavet ung mand. Man må formode, at Bau midt om vinteren er rejst direkte fra Niesky og hjem til Christiansfeld. Det stemmer overens med, at det var på et hjemmeophold i 1874, Bau som 18-årig mødte og hørte Luthersk Missionsforenings formand Chr. Møller og Peter Seiersen prædike.⁶⁹

⁶³ I Jens Holdts afhandling "Elev-Fortegnelse fra Christiansfelds Kostskoler 1775-1891", *Sønderjyske Årbøger 1944*, 92-131 findes Baus navn ikke, da menighedens egne børn ikke var kostskoleelever.

⁶⁴ Findes i Pontoppidan Thyssen, *Herrnhuter-Samfundet II*, 579-632.

⁶⁵ Oplysningerne findes i Universitätsarchiv Moravian Archives, Herrnhut. Arkivets leder, Olaf Nippe, har i mails af 19. og 24. september 2013 tilsendt mig oplysninger om Baus ophold i Tyskland og de skoler, han frekventerede dér.

⁶⁶ Niesky ligger tæt ved den nuværende tysk-polske grænse.

⁶⁷ Das Pädagogium der Brüdergemeinde.

⁶⁸ Olaf Nippe formoder, at Bau ikke kunne klare de krav, der blev stillet på pædagogikum: "Man kann vermuten, dass Bau vielleicht den Anforderungen des Pädagogiums nicht gewachsen war und deshalb auf eine andere Schule wechselte". Mail af 24/9-2013. Det er ikke troligt, når vi ellers kender Bau som en intelligent og begavet person.

⁶⁹ Der gives forskellige oplysninger om, hvornår Møller var i Christiansfeld. L. Jensen, *Chr. Bau*, 2, skriver ca. år 1876; A. Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7, skriver lidt upræcist: omkring 1880. En væsentlig indvending mod disse årstal er dog den kendsgerning, at Baus første oversættelse af Rosenius' *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium* forelå allerede i 1877. I *Dansk præste- og sognehistorie X, Haderslev stift*, 200, hvor der refereres fra Brødremenighedens Ældsterådsprotokol, står der om begivenhederne i 1875, at "Den bornholmske indre Mission havde anmodet om tilladelse til at afholde et møde i Christiansfeld den 13. januar". De fik ikke denne tilladelse! Anmodningen om at afholde et møde i januar 1875 må forstås som et ønske om at fortsætte den mødevirksomhed, der i efteråret var begyndt med Møllers besøg.

Det er meget sandsynligt, at der, ligesom Dorothea Bau, har været andre i Brødremenigheden, f.eks. Mads Chr. Bank, der har læst Budskab fra Naadens Rige og også Rosenius' skrifter, inden Møller og Seiersen kom til byen.

Inden året var omme, rejste Bau til Königsfeld i Schwarzwald, hvor han gik på en drengeskole. Det er gådefuldt, hvorfor Bau opsøgte denne skole i Königsfeld, hvor undervisningsniveauet tilsyneladende lå under gymnasietrinnet i Niesky. Grunden kan være, at han søgte åndelig hjælp.

Året efter - i 1875 - forlader Bau Königsfeld og kommer til Neuwied. Her standser oplysningerne om Bau. I årsberetningen fra skolen i Neuwied findes Baus navn ikke over elever, der er optaget på skolen. I 1875 finder vi ham tilbage i Christiansfeld. I 1877 udkommer Baus oversættelse af første bind af *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium*.

Disse oplysninger er nye i en dansk sammenhæng. De korte biografier, der hidtil har været kendte, beretter, at Bau efter studentereksamen fra Haderslev Katedralskole rejste til Tyskland - sandsynligvis på foranledning af forældrene - for at studere til præst.⁷⁰ Når Bau allerede som 15-årig rejste til Niesky, forklarer det også, hvorfor hans navn ikke findes i katedralskolens fortegnelse over elever, der er blevet studenter fra skolen.⁷¹

Beretninger om, at Bau skulle have gået på Haderslev Katedralskole og fået studentereksamen derfra, må hermed være endegyldigt dementeret.⁷²

De hidtil kendte meddelelser, om at Bau første gang hørte Møller og Seiersen omkring 1880,⁷³ holder ikke stik. Møller var, som omtalt, i Christiansfeld i 1874, og Baus første oversættelse af Rosenius forelå i 1877.

Bau frekventerede ikke Brødremenighedens præsteskoie i Gnadenfeld.⁷⁴ Men hans skolegang i Tyskland har sikkert været med henblik på, at han skulle optages på præsteskolens. Det er så ”i folkemunde” blevet til, at Bau studerede til præst i Tyskland.

Baus åndelige afklaring

I Møllers og Seiersens prædiken hørte Bau en klar forkyndelse af menneskets fortabthed, men også af den ufortjente nåde. Bau kom ikke straks til en åndelig afklaring. Han rejste som omtalt tilbage til

⁷⁰ Kofoed *Mørke og Lys* 10/1930; Agerholm, *Den sande frihed*, 7; Agerholm i: Storgaard-Andersen (red.), *Med Gud og hans venskab*, 145; L. Jensen, *Chr. Bau*, Københavns Universitet 1984, 2.

⁷¹ Fortegnelsen over studenter fra Haderslev katedralskole de pågældende år findes i Album des Gymnasiums und des Realprogymnasiums. Materialet findes i Landsarkivet, Sønderjylland i Aabenraa. Jeg har gennemgået Haderslev Katedralskoles lister over studenter i de år, der kan være aktuelle. Baus navn findes ikke dér.

⁷² Oplysninger om, at Bau blev student fra Haderslev Katedralskole findes i *Lutherischer Missionsverein arkiv C*, Lebenslauf: Chr. Bau; hos Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7; og hos L. Jensen, *Chr. Bau*, 2.

⁷³ Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7 og L. Jensen, *Chr. Bau*, 2.

⁷⁴ Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7. Agerholms fremstilling bygger på en kort biografi af Bau, skrevet af Rudolf Danielsen i 1951. Jeg er i besiddelse af biografi og kopi af brev fra Agerholm til Danielsen af 10. maj 1997. I Storgaard-Andersen, Mikkelsen, Kjølner (red.), *Med Gud og hans venskab*, 145, oplyser Agerholm, at Baus første Rosenius-oversættelse forelå før 1877.

Tyskland, hvor han søgte hjælp hos en præst, som kontaktede hans far. Hverken faderen eller præsten var dog i stand til at give ham den åndelige vejledning, han havde brug for.⁷⁵ Når Bau, året efter at han var kommet til Brødremenighedens skole i Königsberg, flytter til Neuwied, kan det skyldes, at han søgte den åndelige hjælp i Neuwied, som han ikke fik i Königsberg.

Bau læste nu Rosenius' skrifter, som han var blevet gjort bekendt med under Møllers besøg. Det er i denne tid, Bau er kommet til en åndelig afklaring og evangelisk frigørelse.⁷⁶

En alvorlig hjertesygdom gjorde, at Bau på lægens anbefaling måtte afbryde sine studier.⁷⁷

Der er noget, der tyder på, at forkyndelsen i Brødremenigheden i Christiansfeld på den tid var præget af pietismens mere lovprægede forkyndelse og ikke har haft den samme evangeliske tone, som var kendetegnende for herrnhutismen i 1700-tallet. En undersøgelse både af vækkelseshistorien i Jylland i første halvdel af 1800-tallet og af vækkelseshistorien i Nordslesvig i 1800-tallet viser, at der var en sammensmeltning af herrnhutisme og den mere lovprægede pietisme.⁷⁸ Den oprindelige herrnhutiske forkyndelse havde en stærk evangelisk accentuering af "Kom som du er!" og forsoningen. "Lammets blod og vunder", nåden uden betingelser og ikke bodskravet var temaet. Det var disse toner hos Rosenius og i Chr. Møllers forkyndelse, Bau fandt hjælp i.⁷⁹

⁷⁵ Johs. Kofoed, *Mørke & Lys*, 10/1930; Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7.

Omkring 1870 var de yngre lærere på Brødremenighedens præsteseminarium i Gnadenfeld påvirket af den historisk-kritiske bibelforskning og i øvrigt af nye og utraditionelle teologiske synspunkter. Hermann Plitt, som var leder af seminariet og præget af luthersk teologi, trak sig tilbage som leder af seminariet og rettede hårde angreb mod den linje, seminariet var slået ind på. Seminariet blev også stærkt angrebet af bibeltro lægmandskredse. Det blev endda foreslået nedlagt (Pontoppidan Thyssen, *Herrnhuter Samfundet I*, 79); Andreas Øster, Personlige minder om præsterne i Christiansfeld 1886-1945 i: *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, 203. Hvis denne strømning har bredt sig til Brødremenighedens øvrige skoler i Tyskland, er det forståeligt, at Bau ikke fandt åndelig hjælp hos sine lærere.

I Brødremenighedens arkiv findes der ikke prædikener og opbyggelig litteratur fra sidste del af 1800-tallet, der kan give et billede af forkyndelsen i Brødremenigheden. *Evangelisk Missions-Tidende*, som blev redigeret af Brødremenighedens danske prædikant N. J. Holm, var organ for Nordslesvigsk Missionsforening og dermed klart præget af Brødremenigheden. Men bladet bringer næsten kun stof om ydre mission.

⁷⁶ Johs. Kofoed, *Mørke og Lys* 10/1930, 148. Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 7.

⁷⁷ Johs. Kofoed, *Mørke og Lys* 10/1930, 148 skriver "at da han "kun manglede et Aar igen af sin Studietid for at tage Præsteeksamen, forbød Lægen ham at fortsætte paa Grund af en svær Hjertefejl". Det er vanskeligt at adskille faktuelle forhold, som sygdom og en forkert kronologi.

⁷⁸ Her henvises til Pontoppidan Thyssens grundige arbejde: *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede V*, København 1970, 30-68; J. Brodersen, *Fra gamle Dage*. København 1912; Lisbet Høst Vestergaard, *Det ene fornødne. Nordslesvigs Indre Mission og Det gamle Budskab 1880 – 1945*. Aabenraa 1997, 12 - 14; Günter Weitling, *Die historischen Voraussetzungen des "Kirchlichen Vereins für Innere Mission in Nordschleswig"*. Flensburg 1971, 35–39.

⁷⁹ Svenskeren Jonathan Briant, som sammen med Johannes Prætorius var grundlægger af Brødremenigheden i Christiansfeld, var i 1740'erne medarbejder ved Brødresocietetet i Stockholm. I disse år dannedes hans kristelige grundanskuelse, der kendetegnede herrnhutismen i Sverige. Briant siger om sin kristne tro: "Ikke det, der foregår indeni os, men det, som er foregået udenfor os, nemlig den blodige forsoning for 1700 år siden, er det afgørende". Briants valgsprog var en salmelinje fra en herrnhutisk sang: "Sein Blut hat er vergossen für mich arme Würmelein". Helge Rønnow, Brødremenigheden i Christiansfeld. Pionertid og fornyet opblomstring – 1773 til 1845, *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, udgivet af A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1977, 191 – 196. Der er her et tydeligt

Måske finder vi Baus egen beskrivelse af hans åndelige kampe, før han kom til evangelisk afklaring og frigørelse, i en nytårsartikel i *Hirtenstimme* januar 1882 med overskriften "Bedingungen für ein gutes neues Jahr". Her skriver han bl.a.:

I lang tid gik jeg i uvished, men jeg råbte til Herren: Vis mig din vej, at jeg kan vandre i din sandhed. Sig mig, hvad der er hovedsagen. Hvad der gælder for dig. Så har jeg nøglen, så forstår jeg også det øvrige i dit ord.

Og se, Herren hørte min bøn. På én gang blev Himlen lukket op for mig, og jeg fik lov til at se ind gennem en åben dør og høre en tone af den sang, de saliges skare skal synge foran tronen.

Ja, endnu mere: Jeg hørte endda denne sangs ord; jeg læste dem. De var skrevet med bogstaver af guld.... Og hvad så jeg i Himlen gennem den åbne dør? Jeg så et Lam, som var ofret. Og hvad hørte jeg? Hvordan lød den sang, som dér blev sunget? Den lød sådan: Du blev slagtet og har købt os til Gud med dit blod...

Og da jeg hørte det, se, fra dette øjeblik vidste jeg, hvad hovedsagen er. Da forstod jeg den rette sammenhæng mellem omvendelse, tro og helliggørelse.⁸⁰

Baus brud med Brødremenigheden

Resultatet af Baus tilslutning til Chr. Møller og hans forkyndelse blev, at Bau kom i et modsætningsforhold til Brødremenigheden. Han afbrød sit tilhørsforhold til Brødremenigheden og sluttede sig til Luthersk Missionsforening.⁸¹

Brødremenighedens Ældsteråd var klar i afvisningen af "Bornholmerne", som Møller og hans tilhængere kaldtes. Ældsterådsprotokollen fortæller i de følgende år om et anspændt forhold til Luthersk Missionsforening.⁸² Ældsterådsprotokollen beretter i 1875 om, at "Den bornholmske Indre

forlæg for Rosenius' forkyndelse, den forkyndelse, der også er blevet benævnt "nyeangelisme". Vi finder denne grundtone hos de svenske herrnhutiske sangforfattere i 1700tallet: sognepræst Abraham Falk (1727-1776), Johan Kahl (1721-1746), professor Magnus Brynolf Malmstedt (1724-1798), sognepræst Carl Magnus Montin (1721-1798), pastor Lars Torstensson Nyberg (1720-1792) og pastor Anders Carl Rutström (1721-1772). Rutström udgav en sangbog: "Sions nya Sångar", som blev udgivet i København 1778 og senere i Kristiania og Stockholm. Sangbogen udkom i mange oplag. Se Elith Olesen, *De frigjorte og trællefolket*. Frederiksberg 1996, 171. Rutström, som var samtidig med Briant, indtog en ledende stilling i de herrnhutiske kredse i Stockholm. En nærmere fremstilling af Rutström og den svenske herrnhutisme findes hos Elith Olesen. *De frigjorte og trællefolket*. Frederiksberg 1996, 169-173. Den svenske herrnhutisme finder ikke forståelse hos Olesen!

Et sammenlignende studie af Herrnhutismen i Danmark og Sverige venter på at blive gennemført.

⁸⁰ *Hirtenst.* Jan. 1882, 5-6; min oversættelse.

⁸¹ Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland 1891 -1941*, 22; Referat af Ældsterådsprotokollen i *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, 200.

⁸² *Dansk præste- og sogne X Haderslev stift*, 200-201; L. Jensen, *Chr. Bau*, 3; *LMV arkiv A: Lebenslauf Christian Bau*.

Mission anmoder om Tilladelse til at afholde et Møde i Christiansfeld den 13. januar”.⁸³ Det var, før Bau var vendt tilbage til Christiansfeld. De fik ikke denne tilladelse, men da der allerede var sendt indbydelser ud, afholdtes mødet alligevel i et privat hjem hos broder Mads Bank. Ønsket om at holde møder i Christiansfeld må ses som en frugt af Møllers og Seiersens besøg i efteråret 1874. Bornholmernes indtog i Christiansfeld blev ved at skabe uro i Brødremenigheden. I 1877 var der en ugift søster, der var en ivrig tilhænger af den bornholmske lære, som skabte forvirring blandt de ugifte søstre. Hun blev derfor sat i kirketugt.⁸⁴

Bornholmerne fik fremgang i Brødremenigheden. I 1879 fik det den tyske præst, pastor E. W. Schmidt (præst 1877-86), som skulle betjene både danske og tyske i menigheden, til at bede om tilladelse til at indbyde dem til en samtale i sit hjem. Om dette møde blev gennemført, og hvad resultatet af mødet blev, ved vi ikke.⁸⁵

Jørgen Paulsen Lund, der som Brødremenighedens emissær i 1853 havde boet hos Mads Bank i Struer, fik efter afskedigelsen af den danske præst, Joseph Aastrup, til opgave at prædike for og tage sig af den danske del af Brødremenigheden. Den stilling havde han i årene 1865-1877. Men der findes ikke oplysninger om, at han havde nogen rolle i den strid, der fulgte af Møllers virksomhed. Han havde dog et godt kendskab til Mads Bank. Lund havde sandsynligvis ikke en anseelse og position, der appellerede til Brødremenighedens tyskdominerede ledelse om at inddrage ham i drøftelserne.

Det var vel også Lund, der først og fremmest skulle have givet Dora Mortensen den åndelige hjælp og vejledning, hun søgte, men som hun ikke mente, at hun fik. Møllers forkyndelse fandt, så vidt vi ved, ikke tilslutning hos Lund. Der er noget, der tyder på, at Lund i sin tid som emissær i Jylland blev påvirket af de ældre pietistisk prægede vækkelser i Jylland, således at hans herrnhutiske teologiske profil i nogen grad blev udvisket.⁸⁶ Hvis han havde læst Rosenius, ville han have fundet det gamle herrnhutiske tema ”Kom, som du er!” i bornholmernes forkyndelse.

I en artikel om Peder Seiersen omtaler K.P. Korsholm, at Møller og Seiersen holdt møder i Christiansfeld, som bar rig frugt.⁸⁷

⁸³ Ansøgningen om tilladelse til at holde dette møde, må vel forudsætte, at man ansøgte om at holde mødet i Brødremenighedens lokaler.

⁸⁴ *Dansk præste og sognehistorie X Haderslev stift*, 200.

⁸⁵ Der skal have fundet et møde sted mellem Chr. Møller og Brødremenighedens ledelse. Brødremenighedens arkivar, Käte Thomsen, har i Ældsteraadsprotokollen ikke kunnet finde et referat fra et sådant møde. Käte Thomsen har sendt mig udskrift af Ældsteraadsprotokollen, som er sammenfaldende med Otto Grells fremstilling i *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, 198-201.

⁸⁶ Pontoppidan Thyssen, *Vækkelsernes frembrud V*, 68.

⁸⁷ Otto Grell, Fra ældsterådsprotokollen 1846-1886, *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, 198 – 201;

Baus ægteskab

I Christiansfeld lærte Chr. Bau Ane Dorothea Mortensen at kende. De blev gift i 1879.⁸⁸ De bosatte sig først i Christiansfeld. Her havde de en lille bog- og papirhandel. De flyttede til Flensburg i 1881.

Baus giftermål med Dora gav ham også en naturlig forbindelse til Vestjylland. Først til Luthersk Missionsforening og senere til Evangelisk Luthersk Missionsforening. Dora Baus brødre var med i Luthersk Missionsforening, men sluttede sig ved splittelsen i Luthersk Missionsforening til Evangelisk Luthersk Missionsforening. En af hendes brødre blev formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland.⁸⁹

Dora og Chr. Bau fik fire børn. De tre døde som små. Kun én søn, Johannes, blev voksen. Han emigrerede til USA, hvor han arbejdede som maskiningeniør i Boston. Han besøgte Danmark én gang, lige før Første Verdenskrig brød ud. Hans navn optræder flere gange i *Hirtenstimmes* og *Mørke og Lys'* gavelister. I 1916 flyttede Dora til Skjern. Hun døde i 1945 93 år gammel.⁹⁰

Bau og Luthersk Missionsforening 1874-1888

Forbindelsen fra Luthersk Missionsforening i Danmark mtil Luthersk Missionsforening i Vestslesvig

På den tid kom der jævnligt prædikanter fra Luthersk Missionsforening, der talte ved møder i den dansktalende Luthersk Missionsforening i Vestslesvig. Den 28. juni 1877 skriver Luthersk Missionsforenings afholdte og meget benyttede prædikant, *Peder Kofoed* i sin *dagbog*:

”... Jeg var også denne gang i Slesvig. Saa snart jeg hørte det tyske Sprog, fik jeg et besynderligt uhyggeligt Indtryk. Jeg forstod jo intet deraf Jeg følte mig saa meget ene og fremmed der og længedes med en vis ængstelig Uro efter igen at naa dansk Jordbund ... ”.⁹¹

L. Jensen, *Chr. Bau*, 2; K. P. Korsholm, Chr. Møller i Sønderjylland, *Budskabet* 2/1979, 19; Agerholm, *Den sande frihed*, 7.

⁸⁸ Johs. Kofoed (red.), *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland*, 22.

⁸⁹ Niels Chr. Mortensen, som ejede Smedegaard vest for Skjern by og var et anset medlem af Skjern sogneråd og Ringkjøbing Amtsråd, *Mørke og Lys* 9/1947, 135-136.

⁹⁰ Johs. Kofoed, *Mørke og Lys* 10/1930, 148; Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 10; *Luthersk Missionsforening 50 år*, 173; Skjern Sogns folketællingsliste for 1921, hvor der i anmærkningsrubrikken oplyses, at Dora Bau flyttede fra Flensborg til Skjern i 1916. Skjern sogns kirkebog om Dora Baus død. Her noteres hun som enke efter missionær Chr. Bau.

⁹¹ Fra Peder Kofoeds *Dagbog* i kopi; *Luthersk Missionsforening 50 år*, 7. Günter Weitling skriver i sin bog *Fra Ansgar til Kaftan*, Flensburg 2005, 358: ”Efter 1874 fik kirkelige talere ra Danmark ingen indrejsetilladelse til Slesvig. Enhver forbindelse til kirkelige kredse nord for Kongeåen var derefter afbrudt”. Jeg har haft en samtale med Weitling, hvor han

Her ser vi forskellen mellem Bau og Kofoed. Bau var på hjemmebane også blandt dem, der var tysktalende. Kofoed har i hvert fald ikke haft nogen forbindelse til den tyske forening. I september 1881 var P. Kofoed igen i Slesvig. Tonen i dagbogen er mere optimistisk denne gang:

”Septbr. 29: Jeg var nede i Slesvig i ca. 8 Dage og oplevede der uforglemmelige Ting paa Guds Riges Omraade. For hen ved 1 Aar siden var jeg her. Vi havde Forsamling i Skærbæk, men Præsten advarede saa stærkt derimod og havde dengang en saadan Magt over Folket, at der ikke kom mere end to Personer fra Byen og ca. en halv snes Mennesker fra Omegnen. Nu havde vi Forsamling to Aftener, og der var 30-40 Mennesker fra Byen og desuden Venner fra Omegnen, saa at det mod forrige Gang saa ud som et to Dages Missionsmøde”.⁹²

Som vi senere skal se, var det den stærkt tysksindede pastor Jacobsen i Skærbæk, der agiterede mod bornholmerne. De fik så stor tilslutning, at Jacobsen måtte tage dem alvorligt og advare imod dem.

I 1882, 1884, 1885 og 1886 var Kofoed også i Slesvig.⁹³ I 1886 beretter han om, at der er en vækkelse i Ballum, som vedvarer endnu.⁹⁴

Luthersk Missionsforening sendte også andre prædikanter til Slesvig. Der har været en ret livlig forbindelse mellem Luthersk Missionsforening i Danmark og Slesvig.⁹⁵ Luthersk Missionsforenings prædikanter fra Danmark virkede kun i Vestslesvig. Baus tyske forening, som blev stiftet i 1881, har ikke været berørt af deres møderejser. Peder Kofoed omtaler ikke Bau. Men indtil skismaet i Luthersk Missionsforening har Bau og Kofoed haft delvist fælles ”missionsmark”.

Bau som oversætter, forfatter og bladudgiver

Oversætter af Rosenius

Baus møde med Chr. Møller satte ham i gang med en intens læsning af Rosenius. Rosenius' forkyndelse fik så stor betydning for Bau, at han ønskede at formidle den til den tysksprogede befolkning i Slesvig-Holsten. Kort tid efter, at Bau i 1875 er kommet hjem fra Tyskland, begynder

gav udtryk for, at indrejse forbuddet nok kun omfattede talere, der i deres virke var nationalt aktive. Bornholmerne prædikanter havde ikke problemer med at rejse til Slesvig, da de ikke talte om nationale forhold i deres forkyndelse.

⁹² Peder Kofoeds *Dagbog* i kopi; *Luthersk Missionsforening 50 år* s.18; præsten var den fanatisk tyske Joh. Jacobsen. Vi kommer senere tilbage til hans agitation mod bornholmerne.

⁹³ Peder Kofoeds *Dagbog* i kopi; *Luthersk Missionsforening 50 år*, 19-20.

⁹⁴ Peder Kofoeds *Dagbog*; *Luthersk Missionsforening 50 år*, 21.

⁹⁵ Luthersk Missionsforening for Vestslesvigs forhandlingsprotokol begynder først i 1897.

han at oversætte Rosenius til tysk. Bau er kun 21 år, da han i 1877 udgiver første bind af Rosenius' skrifter med titlen *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium*. Titlen er en direkte gengivelse af titlen på Chr. Møllers danske oversættelses titel: *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*. Første og anden del udkom i 4000 eksemplarer.⁹⁶ Stoffet er hentet fra de første 18 årgange af Pietisten. Bau skriver i sit forord,⁹⁷ at han med hensyn til artiklernes rækkefølge har fulgt den danske udgave. Han har oversat fra svensk, og Rosenius' Luther-citater er så godt som alle gengivet fra Luthers tyske tekster. Bau har været meget grundig med sit oversætterarbejde. Han skriver videre i forordet, at den danske oversættelse er udgivet med Rosenius' tilladelse. Da Rosenius på dette tidspunkt var død, må vi formode, at Bau, berettiget eller uberettiget, har gjort brug af den tilladelse, som Rosenius gav Chr. Møller, til at oversætte til dansk. Der findes ingen oplysninger om, at Bau har søgt det svenske forlag om tilladelse til at udgive Rosenius' skrifter på tysk.

Bau giver i sit forord en kort levnedsbetegnelse af Rosenius. Om indholdet i Rosenius' skrifter siger Bau, at det kort kan beskrives: "Jeg er ikke noget i mig selv. Jeg har alt i Kristus".⁹⁸ Loven er en tugtemester til Kristus. Jesus Kristus, den korsfæstede er vores eneste retfærdighed, helliggørelse og forløsning.

Bau udgiver nu bogen med bøn om, at Jesus vil lade sin Ånd og nåde følge værket, så det bliver mennesker til velsignelse og hans navn til pris og ære.

⁹⁶ Et imponerende oplagstal! Førsteudgaven har ikke været tilgængelig. Johs. Kofoed, *Mørke og Lys* 10/1930: "Saa vidt vides udkom 1. Oplag i ca. 4000 Eksemplarer, som kom rundt i de forskellige Dele af Tyskland, ja endog nogle til Rusland". På titelbladet til en udateret udgave udgivet på Theodor Kordts forlag står "Erster Theil 2. bis 4. Tausend" Det samme står der på titelbladet til Zweiter Theil. I 1926 købte Chr. Danielsen på foreningens vegne forlagsrettighederne for 1700 mark. *LMV prot. arkiv A*, s. 7; Udgaven er altså fra før 1926; *LMV arkiv C*, Lebenslauf: Christian Bau.

Jeg er i besiddelse af en fotokopi af titelbladet til 2. del, andet oplag, som blev trykt i Haderslev 1881 og udgivet af Bau.

⁹⁷ Bau oversatte ikke Rosenius fra Møllers danske oversættelse, som Kaas og Larspers oplyser i artiklen "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus!" i: *Den rosenianska väckelsesrörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltroga Vänner 1911*. Uppsala 2010, note 47,115 – 116. Bau oversatte direkte fra svensk. I forordet til Baus oversættelse, som er dateret Christiansfeld, december 1877 og er genoptrykt i 2. oplag af *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium*, Flensburg 1929 skriver Bau: "Vorliegendes Werk ist gesammelt und übersetzt aus den ersten Jahrgängen der vorzüglichen Zeitschrift: "Der Pietist" ... Was nun diese Übersetzung betrifft, so ist Alles aufgeboten worden, den Verfasser selbst so genau wie irgend möglich wiederzugeben, ..." Når Bau videre i forordet skriver: "Bei der Ordnung der einzelnen Artikel ist hier der dänischen Ausgabe gefolgt worden, welche unter Zustimmung des Verfassers herausgegeben wurde.", er spørgsmålet: Hvorfor skulle Bau eksplicit gøre opmærksom på, at han med hensyn til artiklernes rækkefølge har fulgt Møllers danske oversættelse, hvis han i øvrigt havde oversat fra denne oversættelse. Kaas og Larspers giver indtryk at, at Bau har oversat alle fire bind. Det har han ikke. Efter Baus død fortsatte frk. A. Simonsen oversættelsen af bind 3 og 4. (*LMV arkiv C prot.*, 5); *LMV arkiv C* "Lebenslauf: Christian Bau" om Baus oversætterarbejde: "... und mit grossem Eifer begann er, die Werke Rosenius' aus dem Schwedischen ins Deutsche zu übersetzen". Vi skal senere omtale frk. A. Simonsen, der efter Baus død fortsatte oversættelsen af Rosenius fra svensk til tysk.

⁹⁸ Min oversættelse.

Rosenius blev Lutherischer Missionsvereins lærefader. I *Hirtenstimme* bruges ord som ”vor kære Rosenius”.⁹⁹

Geheimnisse blev udgivet i fire bind. Bau nåede dog ikke at oversætte hele bind tre og fire. Det blev besluttet, at Frk. A. Simonsen skulle fortsætte oversætterarbejdet.¹⁰⁰

Bau oversatte også Rosenius’ Husandagtsbog med titlen ”Tägliches Seelenbrot”. Første udgivelse kom i november 1879.¹⁰¹

I *Hirtenstimme* 1906¹⁰² bliver det annonceret, at samtlige betragtninger til 3. og 4. del af *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* nu kan fås, og at der også kan købes andre større og mindre skrifter af Rosenius. Der bliver nu arbejdet på en oversættelse af Rosenius’ Romerbrevskommentar. Det arbejde udføres af frk. A. Simonsen, datter af afdøde Søren Simonsen, som boede i Gram og var sendebud og prædikant i Lutherischer Missionsverein.¹⁰³

Romerbrevskommentaren i frk. Simonsens oversættelse blev bragt i *Hirtenstimme* i årene 1907 til oktober 1915.

***Baus eget forfatterskab*¹⁰⁴**

Baus eget forfatterskab skal findes i hans blad *Hirtenstimme*. I sin henvendelse til bladets læsere ved årsskiftet 1895-96 omtaler Bau, at læserne har udtrykt ønske om, at han skal skrive flere ledende artikler til bladet.¹⁰⁵ Bau skriver om dette, at han havde håbet, at han kunne være kommet videre med sin udlægning af Efeserbrevet.¹⁰⁶ Han vil i de næste år bestræbe sig på selv at skrive flere artikler til bladet. Sådan som Bau udtrykker sig, kunne man tro, at han hidtil selv har skrevet meget lidt til bladet. Det er nu ikke så sikkert. Problemet er, at mange af artiklerne er uden signatur. I de tilgængelige årgange af *Hirtenstimme* 1881-1897 er der 80 artikler uden signatur. Dertil kommer enkelte uden signatur, der helt klart er skrevet af Bau.

I *Hirtenstimme* 1922-1925 er der 45 artikler, der bærer Baus navn. Af disse kan 22 artikler

⁹⁹ *Hirtenst* 12/1906.

¹⁰⁰ Nærmere omtale i appendixet Tyske Rosenius-udgivelser til i dag.

¹⁰¹ Baus forord med datering er genoptrykt i 4. oplag af *Tägliches Seelenbrot*. Flensburg 1938. ”Rosenius’ Husandagtsbog” er den almindelige betegnelse for ”Betraktelser för hwar dag i året”, en andagtsbog med stykker fra Rosenius’ blad *Pietisten*, udgivet af Evangeliska Fosterlandsstiftelsen 1873.

¹⁰² *Hirtenst* 12/1906.

¹⁰³ Trods en større eftersøgning i relevante kirkebøger har jeg ikke fundet Søren Simonsens og frk. A. Simonsens navne.

¹⁰⁴ Af *Hirtenstimmes* årgange i Baus levetid 1881-1897 har følgende været tilgængelige: 1881, 1882, 1885 nr.

6,7,8,10,11,12; 1886 3,4,5,6,7,8,9,10,11; 1887; 3,5,7,8,11,12; 1889; 1890; 1891; 1892; 1893; 1894; 1895; 1896 og 1897.

¹⁰⁵ *Hirtenst* 12/1895.

¹⁰⁶ Findes i *Hirtenst* 6 - 7 og 12/1894.

genfindes i de numre af *Hirtenstimme* fra 1881-1897, der har været til rådighed. Det er altså artikler, man i 1920'erne, trods manglende signatur, mener, Bau har skrevet. Man må antage, at det er rigtigt. Hvem skulle ellers have skrevet de mange artikler? De er ikke hentet fra Rosenius eller Luther.

Temaerne i Baus artikler er menneskets totale syndighed,¹⁰⁷ forsoningen ved Jesu død på korset, alt er gjort til vor frelse¹⁰⁸ og retfærdiggørelse ved tro.¹⁰⁹ Bau bruger af og til du-formen. Han henvender sig til den enkelte læser med et kald til omvendelse og at prøve sig selv. Han stiller læseren over for evighedens alvor.¹¹⁰ Bau skriver ikke så meget om Helligånden, men der er dog artikler om Helligåndens gerning.¹¹¹ Baus forkyndelse forudsætter en livsførelse, der er anderledes end denne verdens. Han kalder læserne til at leve et helligt liv. Denne tone møder vi i en artikel med overskriften: *Stellet euch nicht dieser Welt gleich.*¹¹²

Bau beskæftiger sig - for nogle måske overraskende - en del med dåben.¹¹³ Det kommer vi tilbage til i en anden sammenhæng. Han skriver ikke meget med relation til første trosartikel. Den lille bog ”Den sande frihed” indeholder fem artikler af Bau. De er alle hentet fra *Hirtenstimme* 1922-1924.¹¹⁴

Desuden skrev Bau et længere indlæg som svar på angreb mod bornholmerne.¹¹⁵ Det kommer vi tilbage til (se s. 253-255).

Der findes tekster af Bau, der er udgivet som selvstændige skrifter. En liste over dem findes i et appendix efter artiklen.

Bau som sangforfatter

Bau kunne spille på guitar til forsamlingssangen.¹¹⁶ Han var også sangforfatter. Baus sange har en klar evangelisk grundtone. Der er en treklang, som vi også finder hos Rosenius: Sorg over synden, glæde over frelsen i Jesus Kristus og en længsel efter Himlen. Litterært er sangene vel ikke helt på

¹⁰⁷ *Hirtenst* 5/1882, Sündenerkenntnis.

¹⁰⁸ *Hirtenst* 2/1896, Das Blut Jesu Christi, des Sohnes Gottes, macht uns rein von aller Sünde. *Hirtenst* 4/1892 ”Es ist vollbracht!”.

¹⁰⁹ *Hirtenst* 10/1881, Unsere Rechtfertigung. Wünschst du, errettet zu werden?

¹¹⁰ *Hirtenst*. 7/1892, Wie hast du es mit deinem Gott? *Hirtenst* 3/1887 Bin ich ein Christ? *Hirtenst* 11/1882, Ein Schritt nur, und du bist verloren. *Hirtenst* 3/1889, Die Nacht der Ewigkeit. Ein Blick über die Grenze des Todes.

¹¹¹ 1/1881: ”Das ganze Reich Gottes auf Erden und in unsern Herzen ist nur des heiligen Geistes Werk, welcher durch das Wort Gottes uns sucht, uns erweckt und regiert, ...” 7/1895, Die versiegelung mit dem Heiligen Geist.

¹¹² *Hirtenst* 11/1882. Artiklen bærer kun signaturen ”Uebersetzung”. Forfatterens navn er ukendt.

¹¹³ *Hirtenst* 7/1887 og følgende numre, Was ist die Taufe und wer soll getauft werden. Artiklen udkom senere som et selvstændigt skrift.

¹¹⁴ Agerholm (red.), *Den sande frihed*. Rønne 1980. Artiklerne er: Se, Guds lam, som bærer verdens synd; Du må fødes på ny; Gerninger og nåde; Lad os ikke blive trætte; Den gode hyrde. Kun to af artiklerne: Gerninger og nåde og Den gode hyrde, kan henføres til tilgængelige årgange af *Hirtenst* 1881-1897.

¹¹⁵ *Das Wort sie sollen lassen stahn*.

¹¹⁶ *LMV arkiv C*, Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland.

højde med vore klassiske sang- og salmedigtere.

I danske sangbøger er Bau repræsenteret i Evangelisk Luthersk Missionsforenings sangbøger. Evangelisk luthersk Sangbog 1965 og Syng for Herren 2001 har fire af hans sange med.¹¹⁷ I 2013 udkom der en fælles sangbog for missionsforeningerne i Danmark: Sange og Salmer. Her er tre af Baus sange med.¹¹⁸ (Sangen ”Alt skal tjene til det bedste” har dog haft forskellige forfatterangivelser).¹¹⁹ I den lille bog ”Den sande frihed” med artikler af Bau bringes der seks af hans sange.¹²⁰

Det lå Bau på sinde, at rosenianske sange blev kendt og sunget. Derfor udgav han sangbogen ”Geistliche Lieder”.

Ekskurs: Geistliche Lieder

Sangevangelisten Oscar Ahnfelt var den rosenianske vækkelses åndelige troubadour. Ahnfelt uddannede sig i sang og musik på konservatoriet i Stockholm. Han blev åndelig vakt ved Rosenius’ forkyndelse, og trådte i den rosenianske vækkelsesbevægelses tjeneste. Han prædikede og sang til sit fine guitar-spil. Folk flokkedes i store skarer om hans sang og prædiken. Ahnfelt var flere gange i Norge og Danmark. Han udgav i årene 1850 til 1877 200 sange i 12 små sanghefter. 75 af sangene var forfattet af Lina Sandell og nogle af Rosenius. Der var også enkelte salmer af Brorson. Sangene blev oversat både til norsk og til dansk. I 1877 udkom de 200 sange på norsk/dansk samlet i en sangbog. Denne sangbog blev Luthersk Missionsforenings og senere også Evangelisk Luthersk Missionsforenings sangbog¹²¹. Bau lærte naturligvis denne sangbog at kende.

Det var vigtigt for Bau, at disse evangeliske sange også skulle blive kendt og sunget i den tyske lutherske missionsforening. Derfor udgav han en tysk sangbog med titlen ”Geistliche Lieder”. Førsteudgaven er gået tabt. Den er udkommet senest i 1889. I *Hirtenstimme* nr. 11-12/1889 anmeldes sangbogen som følger: Åndelige Sange af Magister O. Ahnfelt. Oversat af Udgiveren. Sangbogen

¹¹⁷ Alt skal tjene til det bedste; Som du er, så fuld af synder; Trætte kristen, tab ej modet; Jesus elsker mig, det er evigt sandt (Alt skal tjene til det bedste er dog angivet med Anders Nilsson som forfatter).

¹¹⁸ Alt skal tjene til det bedste; Som du er så fuld af synder; Jesus elsker mig, det er evigt sandt.

¹¹⁹ Den svenske hymnolog Alf Johanssons undersøgelse har godtgjort, at sangen er skrevet af Bau: ”Sången införd i danska och tyska Lutherske Missionsforeningers sångböcker. Troligen översatt av A. Nilsson”, Artur Nilsson, *Anders Nilsson – en originell resepredikant i en andlig vår- och brytningstid*, NMS-Förlaget. Knislinge 1988, 117.

¹²⁰ Agerholm (red.), *Den sande frihed*, 68-77.

¹²¹ Ebbe Kaas, ”Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition i Danmark” i: *Forbindelse med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900*, Brændstrup 2013, 160-161. Kaas fremstiller i en meget instruktiv afhandling Ahnfelts sanghefter og sangbogs historie i Danmark. Josef Blomgren: *Oscar Ahnfelt. Sveriges aandelige Troubadour*. København 1946.

kan fås i enkeltheft á 25 pfennig. Alle hefter 1-5 koster 1 mark¹²²

Tredje gennemsete og udvidede oplag udkom i 1910¹²³ med et meget langt forord skrevet af pastor J. Hafermann, som var præst i Petkum ved Emden i Ostfriesland. Forordet bærer præg af Hafermanns manglende historiske viden, når han skriver, at alle Ahnfelts sange er med i bogen. Han lovpriser Ahnfelt i en grad, der er overvældende. Ifølge Hafermanns forord til sangbogen har Bau selv hørt Ahnfelt prædike, synge og spille.¹²⁴ Det er uvist, hvor omfattende en udvidelse sangbogen gennemgik ved tredje oplag. Jeg er i besiddelse af sangbøger fra dette tredje oplag, som er grundlag for følgende oversigt over bogens sange og deres forfattere. Sangbogen er ikke identisk med Ahnfelts sangbog. For det første har den kun 190 numre. Ahnfelts sangbog har 200 numre. For det andet indeholder den mange af Baus egne sange og andre sange, der ikke findes i Ahnfelts sangbog. Af sange fra Ahnfelts Sangbog er der i *Geistliche Lieder* medtaget 77. Tre sange er fejlagtigt tilskrevet Ahnfelts sangbog.¹²⁵ Bau bidrager med 26 sange. Fire sange er fejlagtigt tilskrevet Bau, nemlig På Betlehems marker, skrevet af Chr. L. Wolffsen, Hold dig ved klippen, skrevet af Ottander, Hør, hvor sabbatsklokken toner, skrevet af Fr. Engelke, og Lys efter mørke, skrevet af A. Nilsson.

Sangen Åbent står Jesu forbarmende hjerte med den omdiskuterede verselinje: ”Verden i Jesus retfærdig er vorden” lyder i Baus oversættelse: ”Alle in Jesu erlöset sind worden”.¹²⁶ Verdensretfærdiggørelseslæren, som Luthersk Missionsforening senere officielt reserverede sig over for,¹²⁷ findes altså ikke i Baus oversættelse af denne sang. *Geistliche Lieder* udkom igen i 1970 i et 4. oplag.¹²⁸ Dette oplag er identisk med 3. oplag. Kun er der en lille afvigelse på titelbladet, hvor der står ”gesammelt von Oskar Ahnfelt”. Det en historisk misforståelse. *Geistliche Lieder* er jo samlet af Bau. Forordet er kort og giver et godt historisk rids. Det slutter med det ord fra Kol. 3,16, som har

¹²² Min oversættelse. Da vi ikke har *Hirtenstimmes* årgange 1883 og 1888, og 1886 og 1887 er ufuldstændige, kan det ikke udelukkes, at der i disse årgange er en anmeldelse af *Geistliche Lieder*.

¹²³ *Geistliche Lieder* von Oskar Ahnfelt nebst einer Auswahl vorzüglicher geistlicher Lieder von verschiedenen Verfassern. Dritte durchgesehene und vermehrte Auflage.

¹²⁴ Der selige Christian Bau, von dem wir gleich herrliche Lieder in diesem Büchlein vorfinden und der sämtliche Ahnfeltsche Lieder aus dem Schwedischen ins Deutsche mit grosser Sorgfalt übersetzt hat, hat deshalb mir ganz aus dem Herzen gesprochen, wenn er sagt: ”So tief wie die Lieder Ahnfelt’s haben wohl kaum geistliche Lieder die vielfachen Seiten des Herzens der evangelischen Christen unserer Zeit hier im Lande berührt; ...” Hafermann citerer Bau: ”Wer erinnert sich nicht der lieblichen Stunden wo Ahnfelt seine Harfe spielte und mit seinen kräftigen Stimme anfang ...”

¹²⁵ Nr. 8: Jesu, Deine Kindlein, nr. 102: O Seele, so sage wie kannst du wohl, nr. 108: Ach, dass ich könnt meinen Jesus preisen!

¹²⁶ Nr. 61. Verset, hvori denne linje forekommer er forfattet af den svenske herrnhutiske præst, Abraham Falk (1727-1776).

¹²⁷ *Vort svar paa Asschenfeldt Hansens Angreb paa Luthersk Missionsforening*. Rønne 1911. Skriftet er forfattet af missionær M. Svaabeck.

¹²⁸ *Geistliche Lieder* gesammelt von Oskar Ahnfelt nebst einer Auswahl vorzüglicher geistlicher Lieder von verschiedenen Verfassern. 4. Auflage.

været anbragt på titelbladet i alle danske udgaver af Ahnfelts sangbog: Lad Kristi ord i rigt mål bo hos jer, så I med al visdom lærer og påminder hverandre med salmer, hymner og åndelige sange og synger med taknemmelighed i jeres hjerter for Gud.

Der blev også udgivet en nodebog til *Geistliche Lieder*.¹²⁹

Hirtenstimme

Bau så hele Slesvig-Holsten som sit missionsområde. I januar 1881 begyndte han udgivelsen af et tysksproget missionsblad med titlen *Hirtenstimme*.¹³⁰ Det udkom som et månedsblad med 8 sider. Trykkestedet var Schütze & Festersen i Haderslev.

I et forord dateret november 1880 skriver Bau i det første nummer af *Hirtenstimme*, at bladets formål er at føre mennesker, der er købt med Jesu dyrebare blod, til Jesus.

Bladet vil henvende sig til de åndeligt sovende, de selvsikre, de ubodfærdige med et ord til advarsel og vækkelse. Den sørgende, den trætte og skyldbetyngede skal møde et ord til trøst, oplivelse, den svage et ord til styrke, den ligegyldige et formaningsord.

Bladet vil bringe længere og kortere afhandlinger i oversættelse fra andre sprog, mindre fortællinger, som forkynnder lovens og evangeliets hemmeligheder.

Bladet vil undgå alle stridigheder med henvisning til ordet fra Rom. 12,18: Hold fred med alle mennesker, om det er muligt.

Bau beder læserne om at hjælpe med råd og dåd. Bau skriver også i forordet, at mange nok vil indvende, at der ikke er mangel på kristelige blade, men at han er blevet opmuntret af forskellige kristne venner til at udgive bladet. Dette indikerer, at der på det tidspunkt har været så mange, der har læst Baus tyske oversættelse af Rosenius og har sluttet sig til Baus virksomhed, at det kunne danne basis for udgivelsen af et tysksproget månedsblad.

De venner, der opfordrede Bau til at udgive et kristeligt blad, må være de samme, der senere i juli 1881 er med til at stifte den tyske lutherske missionsforening. En undersøgelse af, hvem der optræder i *Hirtenstimmes* gavekvitteringslister, viser, at mange af bladets læsere er fra Nordslesvig. De fleste af dem har kunnet læse dansk.

Hvorfor abonnerer nordslesvigere på et tysksproget missionsblad, når de kunne læse Luthersk

¹²⁹ Ahnfelt's Geistliche Lieder Noten-Ausgabe in Umschlag geheftet 3.00 Mk, in seinem Kalikoband gebunden mit Goldpressung 4,50 Mk. Anmeldes i litteraturliste bag i Geistliche Lieder 3. oplag. Det er uklart, om der er tale om en selvstændig nodebog, eller det er en sangbog med noder.

¹³⁰ Det var samme år, Bau sammen med H.A. Jensen i København begyndte udgivelsen af *Mørke og Lys*. Dette blad bragte stof om ydre mission.

Missionsforenings *Budskab fra Naadens Rige* og ydremissionsbladet *Mørke og Lys*?

Flere svar er mulige:

1. Baus virke har ikke kun været i Luthersk Missionsforening i Vestslesvig, som var en direkte aflægger af Luthersk Missionsforening i Danmark. Bau virkede også "free-lance" i den østlige del af Nordslesvig, hvor den danske Luthersk Missionsforening endnu havde ikke etableret sig. Her havde Bau så at sige "sin egen" missionsmark. Her var der folk, som ikke abonnerede på Møllers *Budskab fra Naadens Rige*. For nogle af dem blev *Hirtenstimme* deres missionsblad.

2. Baus personlighed har fyldt så meget, at der var personer i Luthersk Missionsforenings "distrikt" i Vestslesvig, der *også* ville abonnere på hans blad. Før 1880, da "Luthersk Missionsforening for Vestslesvig" blev stiftet, har Luthersk Missionsforenings arbejde ikke været stramt organiseret. Bau har med sin forkyndelse virket relativt selvstændigt – på linje med H. P. Nielsen, der blev Luthersk Missionsforenings første prædikant. Da Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol for Vestslesvig først begynder i 1898, har vi ikke oplysninger om en egentlig kaldelse og ansættelse af Bau.

3. Dansktalende og dansksindede nordslesvigere ønskede at støtte Baus vision om at udvide virksomheden til tysktalende i Sydslesvig og til Holsten. Det kunne man bl.a. gøre ved at abonnere på det tysksprogede missionsblad, *Hirtenstimme*.

4. Endelig har der været tyskorienterede nordslesvigere, der nok kunne læse dansk, men gerne ville læse et tysksproget luthersk missionsblad.

Ovenstående overvejelser gælder også spørgsmålet, hvorfor der var nordslesvigere sluttede op om Baus tyske missionsforening.

Det har ikke været muligt at finde ud af, hvor mange eksemplarer *Hirtenstimme* udkom i. Mod årets slutning 1881 meddeler Bau, at bladet næste år vil udkomme hver måned med 16 sider. Prisen forhøjes fra 30 Pf. til 1,30 Mark.

I en anmeldelse af bladet ved årets slutning¹³¹ skriver Bau, at der ikke er så mange abonnenter på bladet, at det økonomisk kan hvile i sig selv. Han håber dog at læserne vil hjælpe med til at skaffe flere abonnenter. Et eventuelt overskud vil gå til Lutherischer Missionsverein, som nu er blevet stiftet.

***Hirtenstimmes* historik**

Hirtenstimme har ikke kunnet fremskaffes fra de tyske landsbiblioteker. Derfor har kun

¹³¹ *Hirtenst* 12/1881.

de eksemplarer været til rådighed, som har kunnet findes i privat eje.

Redaktion: Det er bemærkelsesværdigt, at der i bladets kolofon ikke opgives navnet på en redaktør. Derfor er det ikke helt klart, hvem der foretager udvalg af bladets indhold. Der er noget, der tyder på, at organiseringen af redaktionen efter Baus død ikke har været helt afklaret. På et bestyrelsesmøde efter Baus død bliver det besluttet, at frk. A. Simonsen skal fortsætte oversættelsen af *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium* og sørge for, at artiklerne bliver trykt i *Hirtenstimme*.¹³²

Måske har Baus efterfølger som formand for missionsforeningen, Johannes Bernhardt, været bladets egentlige redaktør, men han bidrager aldrig selv med artikler med navns nævnelse. Heller ikke efter Bernhardts død i 1927 og til bladet midlertidigt gik ind i 1939 omtales redaktørens navn. I de sidste år står pastor Erich Cramers navn i bladets kolofon. Da har han været redaktør af bladet.

Ekspedition: I april-nummeret 1897, lige efter Baus død, ligger *Hirtenstimmes* ekspedition hos Lindenthal i Haderslev.¹³³ Fra 1898 er det frk. A. Simonsen, der har fået bladets ekspedition overdraget.¹³⁴ I januar-nummeret 1902 oplyses det i bladets kolofon, at ekspeditionen ligger hos Theodor Kordt, Flensburg.¹³⁵

I 1926 havde Hans Petersen endnu bladets ekspedition. Det har han sandsynligvis haft, indtil bladet midlertidigt gik ind i 1939.¹³⁶

Trykkested: I 1885 trykkes bladet af L.P.H. Maas, Flensburg. Fra januar 1897 bliver bladet trykt hos Axel Sabroe i Haderslev. I 1902 trykkes bladet hos Laban & Larsen i Flensburg. Der bliver bladet også trykt i 1919. I 1922 trykkes bladet hos Christian Wolff, Flensburg. Fra juli 1924 angives det ikke, hvor bladet er blevet trykt. I 1954 trykkes bladet i Buchdruckerei Albert von Deltlen i Emden, Ostfriesland. Der blev det også trykt i 1960, og sandsynligvis dér, indtil bladet ophørte med at udkomme.¹³⁷

Jeg har foretaget en nærmere undersøgelse af artikler og indhold i *Hirtenstimme* (f.eks. i ”Rosenius-perioder” og ”Bau-perioder”), som ikke er med i denne artikel.

¹³² Fräulein A. Simonsen will die Übersetzung des 3. und 4. Bandes ”Geheimnisse im Gesetz und Evangelium” fortsetzen und es in der ”Hirtenstimme” weiter drucken lassen, *LMV prot, A*, 5

¹³³ *Hirtenst* 4/1897.

¹³⁴ *Hirtenst* 1/1898.

¹³⁵ Theodor Kordt var i 1922 medlem af missionsforeningens bestyrelse og sammen med Hans Petersen foreningens revisor. Af en eller anden grund er Kordt blevet ekskluderet af foreningen. Vi ved ikke, hvornår. I 1930 anmoder han om igen at blive optaget i missionsforeningen. Hans anmodning bliver afvist med den begrundelse, at han er hovmodig. *LMV arkiv A* prot, 8.

¹³⁶ *Hirtenstimme* årgang 1926 er de seneste numre før 1939, jeg har til rådighed.

¹³⁷ Ifølge mail af 27. maj 2013 fra Lutherischer Missionsvereins nuværende formand, Hermann Geller, til Helmut Haasis er det sidst bevarede nummer af *Hirtenstimme* marts 1962. Det år ophørte bladet sandsynligvis med at udkomme.

Opposition og forsvar

Bau kom jævnligt ud forud for angreb på bornholmernes lære. En præst bad Bau om at sende ham en bog eller et skrift, hvori der blev gjort rede for bornholmernes lære. Bau sendte præsten Luthers Lille Katekismus! Det viser noget om Baus teologiske grundposition.¹³⁸

Guds ord de nok skal lade stå

I 1885 blev der i et kirkeligt ugeblad i Sydslesvig *Kropper Kirchlicher Anzeiger*¹³⁹ bragt en længere artikel om "Bornholmerne".¹⁴⁰ Artiklens forfatter er anonym. Under artiklen er som kilde anført: Aus dem Vortrage eines Pastors in Nordschleswig.

Der er ingen tvivl om, at den anonyme præst tilhørte eller i hvert fald havde nær tilknytning til Nordslesvigsk Indre Mission.

Nordslesvigsk Indre Mission har bl.a. i kraft af Emil Wackers indflydelse reserveret sig over for den nyeangeliske tone, man mødte i Møllers forkyndelse. Reservationen gik nok ikke så meget på Rosenius' skrifter, som på Luthersk Missionsforening og den virksomhed, der udgik derfra. Som vi skal se i artiklen i *Kropper Kirchlicher Anzeiger* havde den nordslesvigske præst i sin bedømmelse af bornholmerne overtaget Indre Mission i Danmarks vurdering. Den var ikke nådig!

Den anonyme forfatter kalder bornholmerne for en sekt. Først gives der en kort beskrivelse af den bornholmske bevægelses forhistorie. Derefter går forfatteren over til at beskrive Møllerianerne,¹⁴¹ hovedsagelig ved brug af de indlæg, der i Danmark var skrevet imod dem fra danske præsters side, særlig af professor Peder Madsen, pastor Nielsen, Tikøb, og Saabye.¹⁴² Der gives en fremstilling af Møllerianernes lære og forbindelsen til Rosenius. Rosenius er for bornholmerne den anden Luther, og hans skrifter, *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, er deres anden Bibel, skriver den anonyme

¹³⁸ *Hjort-breve* nr. 93. Jacobsen i brev, der sandsynligvis er skrevet 23/2 1944.

¹³⁹ *Kropper Kirchlicher Anzeiger* var et kirkeligt ugeblad, der fra 1874 blev udgivet af pastor Johannes Paulsen. I bladets hoved var aftegnet et krucifiks, hvorover der stod: "In diesem Zeichen wirst du siegen!" Under krucifikset stod der:

"Gottes Wort in Luther's Lehr', D'rum vergeht sie nimmermehr!" Sentensen er bragt som indskrift over indgangen til huset i Eisleben, hvor Luther blev født. Johannes Paulsen var præst i Kropp ved Slesvig. I 1872 stiftede han sammen med menighederne i Treia, Haddeby og Hollingstedt "Verein zur Verkündigung des Evangeliums". I 1882 stiftede Paulsen et seminarium for prædikanter, der i 1919 blev lagt sammen med seminariet i Breklum. Oplysningerne om Johannes Paulsens virksomhed er hentet fra Gottfried Mehnert: *Die Kirche in Schleswig-Holstein*. Kiel 1960, 131.

¹⁴⁰ *Die Bornholmer*. Artiklen bringes i *Kropper Kirchlicher Anzeiger* 23. oktober nr.43 1885, 187-190.

¹⁴¹ De, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening, blev i folkemunde efter Chr. Møller ofte kaldt "Møllerianere".

¹⁴² Peder Madsen: *"Bornholmerne" eller den saakaldte lutherske Missionsforening*. Kjøbenhavn 1886; H.G. Saabye: *Om Sekterne i Danmark*, 1884.

forfatter.

Møllerianerne beskyldes for ensidighed i læren om den frie nåde og for at sammenblande forsoning og retfærdiggørelse. Forfatteren tildeler dem (fejlagtigt) Waldenströms forsoningslære, den lære, som Møller så heftigt havde bekæmpet.¹⁴³ Møllerianerne er antinomister; de fornægter de gode gerningers betydning. Forfatteren opponerer særlig stærkt imod deres lære om menneskenaturens fordærvethed. Møllerianerne lærer genfødsel ved ordet og ikke i dåben. Ofte taler de foragteligt om dåben. Møller taler heller ikke om en fremadskridende helliggørelse.

Bau er hurtig med et gensvar. En måned efter, at artiklen er bragt i Kirchlicher Anzeiger, udgiver Bau et skrift med titlen "Das Wort sie sollen lassen stahn!" (Erwiderung auf den im "Kropper Kirchlichen Anzeiger" Nr. 43 d. J. aufgenommenen Vortrag gegen die sog. Bornholmer.)¹⁴⁴ Trods den begyndende interne uro i Luthersk Missionsforening forsvarede Bau Møller uden reservationer. Måske "gemmer" Bau i den givne situation sine reservationer over for Møller til senere.

Skriftet er interessant, fordi vi her får et indblik i Baus teologi. Bau skriver i et levende og letflydende sprog og med stor veloplagthed. Han er aldeles ikke imponeret af bladets annoncering af, at der snart kommer en artikel om bornholmerne af en sagkyndig og dertil kaldet skribent.

Med hensyn til den tidlige historie om hvordan Rosenius' skrifter kom til Danmark og Ahnfeldts besøg i Danmark viser Bau, at han er godt inde i den historie, der gik forud for og var optakten til Luthersk Missionsforening i Danmark. Han korrigerer fejlagtige oplysninger i artiklen.¹⁴⁵

Bau viser også en imponerende belæsthed i opgøret med sin modstander, "anonymen Pastor in Nordschleswig". Bau henviser til Luthers Erlangen-udgave,¹⁴⁶ som han enten har ejet eller i hvert fald har haft adgang til. Der er i Baus svar flere henvisninger til Luther end til Rosenius. Det viser, at Bau havde et godt kendskab til Luther. Baus ærinde her var jo at dokumentere, at bornholmernes teologi var luthersk. Bau er bekendt med antinomisten Johann Agricola (1494-1566). Han bekender sig til Konkordiebogen¹⁴⁷ og refererer til Claus Harms og Vilhelm Beck. Bau kender H.G. Saabyes

¹⁴³ Møller udgav i 1876 et skrift på 143 sider mod Paul Peter Waldenströms såkaldte subjektive forsoningslære. Bogen havde titlen "*Antingen – eller. En röst til det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Kristus och försoningen.*" Malmö 1876 Waldenström anerkender, at han i Møller har fået en ligeværdig og kompetent modstander.

¹⁴⁴ Skriftet har et officielt præg. Bau skriver på vegne af missionsforeningen. Det er underskrevet: "Flensburg, im November 1885, Der Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein". Skriftets titel er salmelinjen "Guds ord, de nok skal lade stå" fra Luthers salme Vor Gud han er så fast en borg. Der foreligger desværre ikke trykkested på skriftet. Baus skrift er et sidestykke til Møllers skrift *Et Gjenmæle*. Rønne 1870, som Bau helt sikkert har kendt.

¹⁴⁵ Chr. Bau. *Das Wort sie sollen lassen stahn!*, 4-5.

¹⁴⁶ Bau, *Das Wort*, 3.8.

¹⁴⁷ Bau, *Das Wort*, 12.

angreb på Luthersk Missionsforening.¹⁴⁸ Flere steder påpeger Bau udokumenterede angreb og manglende henvisning til kilder, fx hvad Møller har sagt.

Til beskyldningen mod Rosenius og bornholmerne/møllerianerne, at de lærer at mennesket i faldet har *mistet Guds billede og den frie vilje*, henviser Bau blandt mange skriftsteder til 1. Mos. 3,3, at den dag Adam og Eva spiser af kundskabens træ, skal de dø, og Ef. 2,1, at vi var døde i vore overtrædelser og synder. Det naturlige menneske fatter ikke Guds Ånd, 1. Kor. 2,14. Luther siger, at menneskets natur gennem arvesynden helt og holdent er fordærvet og fordømt. Hvad bliver der så af den frie vilje og de menneskelige kræfter? 3. trosartikel lærer, at vi ikke af egen evne, fornuft og kraft kan komme til Jesus. Bau henviser yderligere til en udtalelse af Luther: ”Jeg ville ønske, at ordene ”den frie vilje” ikke var opfundet”. Når man anklager Rosenius for i dette at gå ud over Skriftens lære, så rammer denne anklage også Luther. Møller har ikke sagt andet, end at synden i os er Djævelens værk.¹⁴⁹

Anklagen mod bornholmerne, at de *sammenblander forsoning og retfærdiggørelse*, afviser Bau. Han henviser til 1. Joh. 2,2; 2. Kor. 5,19 og Rom. 5,18.

Kristus er et sonoffer for vore synder, og ikke blot for vore, men for hele verdens synder ... Det var Gud der i Kristus forligte verden med sig selv ... sådan er den enes [Kristi] retfærdige gerning også blevet til retfærdighed og liv for alle mennesker. Møller har ret, når han om Kol 1,14 ”i ham var vi forløsningen, syndernes forladelse”, siger, at dette ”vi” er hele verden. Bau konkluderer: Hvert enkelt menneske får for sit eget vedkommende del i denne skat ved troen. Her lærer Bau ikke eksplicit en verdensretfærdiggørelse.

Til anklagen mod bornholmerne, at de skulle have sagt, at ”Gud er dig lige nådig, enten du horer, drikker, stjæler, eller du i andagtsluer ligger på dine knæ og beder”, er det en usand beskyldning. Bau forlanger, at artiklens forfatter viser, hvor det står i bornholmernes skrifter.¹⁵⁰

Bau afviser også beskyldningen for *antinomisme*. Han henviser til, hvad Rosenius siger, nemlig at for den kristne er loven Guds gode gave. For gennem loven ved vi, hvad Gud elsker, og hvad Gud hader. Loven er som et kort, der viser os Guds viljes vej. Loven er en rettesnor for den kristnes liv.¹⁵¹

¹⁴⁸ Bau, *Das Wort*, 3,4,6,7,8,12.

¹⁴⁹ Bau, *Das Wort*, 10-14.

¹⁵⁰ Bau, *Das Wort*, 16; citatet, som er kendt i rosenianske kredse, har ikke kunnet eftervises hos Rosenius. Udsagnet stammer fra Trandberg, der i et ”Aabent Sendebrev til Udgiveren af Budskab fra Naadens Rige”, som var Chr. Møller, tillægger Møller og hans folk, at skulle have udtrykt sig sådan. Udsagnet optræder i mangfoldige fremstillinger af bornholmernes lære, fx P. Madsen i: *Dansk Kirketidende* 1880, 258; H.G. Saabye: *Om sekterne i Danmark*, 1884, 260; C. Asschenfeldt-Hansen *Kirkehistoriske Smaaskrifter* nr. 28. Møller tager klart afstand fra udsagnet og demterer det i Et Gjenmæle i Anledning af Pastor Nielsens Angreb 1870. Se også i Svaabeck: *Vort Svar paa Asschenfeldt-Hansens Angreb*.

¹⁵¹ Bau, *Das Wort*, 7-8.

Dåben.

Bau afviser anklagen mod bornholmerne, at de forkaster, at der sker en genfødsel i dåben. Artiklens forfatter kan bare spørge baptisterne, om det er tilfældet. Bau henviser til Rosenius' afhandling i *Geheimnisse*. Bau henviser også til Pontoppidan, som i sin lærebog *Sandhed til Gudfrygtighed* skriver, at de små børn i dåben bliver genfødt ved vand og ånd. Men den voksne, som er faldet ud af sin dåbs nåde, bliver født på ny ved Guds levende og blivende ord (1 Pet 1,23). De fleste præster lærer ganske vist, at der kun er ét middel til genfødsel, nemlig dåben. Men en logisk konsekvens af denne lære, er, at den døbte ikke kan miste genfødselsens liv. Det er efter Baus overbevisning vranglære. Det er de reformerte, der lærer, at nådelivet ikke kan mistes. Efter Bibelen og vor kirkes lære kan nådelivet mistes. Det siger Luther også i Kirkepostillen.¹⁵²

Mod mistanken, at bornholmerne ikke giver plads for bod og omvendelse, siger Bau, at det er en fuldstændig ubegrundet beskyldning. Bornholmerne lærer, at mennesket ved loven kommer til sand erkendelse af synden. Det er i erkendelse af synden, at et menneske får brug for Kristus. Når Møller henviser en fattig synder til Kristi gerning, kan vi ikke se, at det er forkert.¹⁵³

Beskyldningen om, at bornholmerne lærer, at den fortabte søn ikke behøver at gå i sig selv og at vende sig til sit hjem og sige: "Fader jeg har syndet imod himlen og imod dig", fordi han midt i sit syndige liv dog er salig i overbevisningen om, at han er sin fars kære søn, har vi aldrig lært. Vi har modsat betonet, at den bedste klædning, ring og sko ikke blev sendt ud til ham i det fremmede land.¹⁵⁴ Med hensyn til helliggørelsen lærer bornholmerne, at Guds nåde opdrager os til at sige nej til ugudelige begæringer og leve ret og gudfrygtigt i denne verden.¹⁵⁵

Det skal bemærkes, at Bau i sit forsvar ikke omtaler Møllers skrift om den kristelige dåb, som var udkommet i 1884.¹⁵⁶ Først tre år efter foretager han på et møde i Skærbæk et opgør med Møllers bog *Den kristelige Daab*.

Kropper Kirchliche Anzeigers redaktør gav nok plads for dette angreb mod bornholmerne, men det betød ikke, at bladet tog afstand fra Rosenius' skrifter. I senere numre af *Kropper Kirchliche Anzeiger* bringes annoncer med varme anbefalinger af Rosenius' skrifter, som jo var i Baus

¹⁵² Bau, *Das Wort* 17.21; Dette angreb på bornholmernes dåbssyn kan være anledningen til Baus lange artikel i *Hirtenst*: "Was ist die Taufe, und wer soll getauft werden?" Artiklen begynder i *Hirtenst*. 7/1887 og strækker sig over flere numre. Jeg har kun *Hirtenst* nr. 7 og 8 1887 til rådighed. Artiklen udkom senere som et lille skrift med samme titel. Jeg er i besiddelse af skriftet i 3. oplag. Flensburg 1925. Med dette oplag var skriftet trykt i et imponerende antal af 14.000 eksemplarer. På forsiden af 3. oplag står der "Dritte Auflage. 9.000 bis 14.000".

¹⁵³ Bau, *Das Wort*, 19-20.

¹⁵⁴ Bau, *Das Wort*, 22.

¹⁵⁵ Bau, *Das Wort*, 22.

¹⁵⁶ Chr. Møller, *Den kristelige Daab. Med særligt hensyn til Barnedaaben*. Rønne 1884.

oversættelse.¹⁵⁷

Sognepræsten og lægprædikanten

Fredericia Dagblad bragte den 25. maj 1884 et referat fra et møde i Hjordkær sogn, som var arrangeret og aftalt af Bau og sognepræsten, Jakob Christian Bahne Engel.¹⁵⁸ Indberetteren til avisen har selv været til stede. Referenten giver en ret neutral og afbalanceret fremstilling af mødets forløb. Indberetteren viser forståelse og sympati for Bau og til dels en kritisk vurdering af pastor Engel.

Artiklen tager læseren med til mødet og beskriver det så levende, at jeg har valgt at gengive artiklen i sin fulde længde. Der vil gå for mange spændende nuancer tabt ved kun at gengive hovedessensen. Her følger artiklen i den fulde ordlyd:

Et møde mellem en præst og lægprædikant

I Tirsdags Aftes Klokken 7½ afholdtes hos Snedker Marcus Johansen, Kasø Mark, Hjortkær Sogn, et af Sognepræsten Pastor Engel og Lægprædikanten Bau, Flensborg, berammet Møde, til hvilket der havde indfundet sig en talrig Forsamling, endog Folk langvejs fra vare mødte, trods det at der om Eftermiddagen indtraf stærkt Regnvejr. Sognets Degn og Læreren af Kasø vare ogsaa til Stede. Forud for Mødet var Polititilladelse indhentet af Johansen hos Herredsfoged Jensen, men overværedes ikke af nogen Gendarm. Det maa bemærkes, at tidligere Møder af Bau ikke vare blevne besøgte

¹⁵⁷ *Kropfer kirchlicher Anzeiger* nr. 24, 25 og 26/1887: "Billiger Gelegenheitskauf! Um die berühmten Werke des Magister Rosenius, welche Tausenden das Mittel zur wahren Glückseligkeit geworden sind, mehr wie bis her dem deutschen Volke zugänglich zu machen, sind die Preise, wie folgt, herabgesetzt ..."

Geheimnisse im Gesetz und Evangelium. 2 Bände gut gebunden, (zusammen 1317 Seiten) ..."

Tägliches Seelenbrot, Betrachtungen für jeden Tag des Jahres (742 Seiten gut gebunden) ...

Obrigen Schriften sind vor hervorragenden Pastoren der lutherischen Kirche warm empfohlen. Man hat Rosenius nicht mit Unrecht den zweiten Luther genannt. Wer die reine lutherischen Lehre kennen lernen will, findet hier, was er sucht. Underskrevet: Johannes Harbeck, Flensburg. Harbeck må have haft forhandling af Rosenius' skrifter.

I *Hirtenst.* 11/1885 meddeles det, at man kan få *Hirtenstimme* indbundet indbundet hos ham.

¹⁵⁸ Mødereferatet må være bragt fra et sønderjysk dagblad, men har ikke kunnet opspores i fx Dannevirke og Hejmdal. Engel var sognepræst i Hjordkær 1878-1886. Den teologisk konservative biskop Bertel Godt skriver i en beretning fra en visitats i 1880 om Engel: "En godt disponeret og ret godt udarbejdet, tekstmæssig dygtig Prædiken, der blev holdt med Varme, og som blev hørt med Opmærksomhed og virkede opbyggelig. Katekisation --- Dygtigt Tankearbejde, som ogsaa Børnene blev draget ind i. Han anvender stor Flid paa sine Prædikener og Taler, katekiserer flittigt og holder Bibeltimer i hver Skole om Vinteren. Han studerer flittigt den hellige Skrift, og det endda paa Grundsprogene. Han bliver gerne hørt, og der bliver ikke klaget over, at hans Prædikener skulde være uforstaaelige. Han er almindelig afholdt." (*Dansk præste- og sognehistorie X, Haderslev stift*, 466).

af Præsten, fordi disse afholdtes paa Tider, som der sagdes ikke passede ham.¹⁵⁹ Tiden for nærværende Mødes afholdelse var nu bleven fastsat af ham.

Prædikanten Bau, en yngre velklædt Person,¹⁶⁰ modtog Pastor Engel ved hans Indtrædelse i Stuen, der tillige med Siden liggende Snedkerværksted afgav Plads for Tilhørerne, bænkedes paa Sæder af Brædder. En Bemærkning fra Præsten om, at han ikke kunde blive hos ham til Midnat, men at Tiden for Mødet maatte begrænses, besvaredes af Bau derhen, at Begrænsningen af Tiden ikke udelukkende beroede på ham, men gjordes for en del afhængig af, hvor megen Tid Præsten muligens vilde benytte til at imødegaa ham. Efter nogen Forhandling spurgte Bau, hvor lang Tid han da maatte benytte til sin Tale, hvorpaa Præsten svarede: en halv Time.

Bau begyndte med at uddele Sangbøger af Oscar Ahnfelt og tilbød ogsaa Præsten et Exemplar, men han vilde ingen modtage. Derpaa opfordrede han Forsamlingen til at synge Nr. 172, der begynder med de Ord: Giv os end en Naadestund, o Jesu,¹⁶¹ og bad saa en længere Bøn, hvorefter han oplæste sin til Dagen valgte Text i Joh. Aabenb. 3. Kap. 20.-22. Vers. Kl. 7½ sluttede han med at sige Amen – sin Tale holdt han aldeles i Form af en Prædiken og med ikke ringe Dygtighed.¹⁶²

Pastor Engel indtog nu pladsen i Døren mellem begge Rum, hvor Bau havde staaet, for at tale. Han bemærkede, at der kunde sejles under falsk Flag, at Flaget kunde skjule en anden Vare end den virkelige, noget han belyste ved Exempel. Ved det holdte Foredrag følte han sig skuffet, idet den bornholmske Retning, som Bau betragtedes som Repræsentant for, ikke var kommen frem,¹⁶³ og Indholdet kunde han ikke modsige, da man ikke kunde slutte af et enkelt Foredrag.¹⁶⁴

Derimod ankede han over Talerens manglende Sprogkundskab, idet han bemærkede at dennes Dansk var fejlagtig og Tysken ikke rigtig, tilføjende, at den, der vilde være Lærer, maa kende Sproget.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Bau har altså før dette møde holdt en del møder i sognet.

¹⁶⁰ Det er det eneste sted, Baus ydre fremtræden beskrives.

¹⁶¹ Ved dette møde er det den dansk/norske oversættelse af Ahnfelts sangbog, der er blevet benyttet og ikke Baus tyske udgave af Ahnfelts sangbog.

¹⁶² Referatet bekræfter indtrykket af, at Bau var en dygtig prædikant. De bekræftes også af Baus mange rejser i Danmark, Norge og Sverige.

¹⁶³ Bau har i sin prædiken ikke talt bornholmernes sag. Han har udelukkende holdt sig til den bibelske tekst.

¹⁶⁴ Det indikerer, at Bau har holdt en klassisk luthersk-bibelsk prædiken, som selv Engel ikke kunne anfægte indholdet af.

¹⁶⁵ Det var den danske udgave af Ahnfelts sangbog, der blev benyttet, men i sin prædiken har Bau talt både dansk og

En anden Anke angik den Forberedelse, som var gaaet forud for den Gjerning, som Taleren nu befattede sig med; thi for at være Lærer fordredes der en fuldstændigere Uddannelse end den, Taleren havde faaet en kortere Tid ved et Undervisningsinstitut, ligesom man for at blive Haandværksmester maatte lære Haandværket i dets Helhed og ikke afbryde paa Halvvejen, for at kunne optræde til Nytte som Mester.¹⁶⁶

Præsten fremdrog ogsaa en anden side af Stillingen som Lærer, nemlig Kaldelsen. Han anførte Luthers Ord og Domme over Selvkaldelse, om Omrejsende og Omløbende, der ved deres Færd forgifter Folk, forgifter Familier, men han vilde ikke dømme, vilde ikke gjøre Luthers Ord til sine. Og Følgerne af denne omstreffende og omløbende Virksomhed er denne, at fremkalde Foragt for Prædiken over Guds Ord, og at holde Folk borte fra Kirken, at nedbryde Respekten for Præstens Gudstjeneste, at fremkalde Forvirring, Ufred og Uorden.

Præsten fremholdt endnu, at der var fremtraadt Splid iblandt Bornholmerne angaaende Opfattelsen af deres Lærdomme, en Splid, der maaske vilde medtage nogen Tid, og spurgte derpaa, hvilken af de optrædende Meninger de ansaa for den rette, enten den Bau repræsenterer, eller den, der har andre Talsmænd.¹⁶⁷

Pastor Engels Foredrag medtog en halv Time. Bau imødegik hans Anker. Begges Ytringer om Forstaaelsen af Skriftsteder i Bibelen forbigaas her.

Bau erklærede i sit Svar, at han ikke kunde benægte, at han muligens begik sproglige Fejl, men paastod tillige, at Pastor Engel gjorde det samme. Hvad hans Kaldelse angaar, da tilstod han ikke at have haft nogen offentlig Kaldelse; af Pastor Engels Henvisning til Den augsburgske Konfession tog han Anledning til nærmere at omtale denne, oplæste Ordlyden af et Stykke paa Tysk til nærmere forstaaelse af Forholdet.¹⁶⁸ I Øvrigt henholdt han sig i Spørgsmaalet om Kaldelse og Lærdom til Steder i Bibelen, som han citerede, og betonedes, at det ikke er Lærdom, det kommer an paa, der skal, sagde han, en særegen Kaldelse til at forstaa det aabenbarede Guds Ord, og af det skulde vi lade os vejlede.

tysk, Det kunne have været interessant at vide, hvordan Bau har håndteret dette sproglige mix. Senere i mødereferatet erkender Bau, at han måske begik sproglige fejl.

¹⁶⁶ Engel har været vidende om, at Bau har gået på tyske skoler, men også, at han ikke havde gennemført en teologisk uddannelse. Engel ville sikkert ikke have gået i rette med en gennemført uddannelse fra Brødremenighedens præsteseminarium.

¹⁶⁷ Den begyndende strid mellem Bau og Møller var allerede kendt i 1884.

¹⁶⁸ Bau har været forberedt på, at Engel kunne bringe spørgsmålet om hans kaldelse på banen. Det er ikke klart, om Bau direkte har læst fra Confessio Augustana eller en artikel om den lutherske forståelse af *rite vocatus*.

Pastor Engel tog atter Ordet, Bau ligeledes; der indtraadte nu Mundhuggeri imellem dem, de rettede gjensidige Beskyldninger, og faldt hinanden i Ordet. Endelig sagde Pastor Engel: Har jeg Ordet eller har jeg det ikke?¹⁶⁹

Pastor Engel erholdt da Ordet og erindrede om, at i sin Tid havde en Mand ved Navn Sommer¹⁷⁰ berejst Haderslevvegnen for at prædike for Befolkningen, og udfaldet var blevet, at han maatte rejse til Amerika; fornylig sagde han, havde en falleret Kjøbmand ligeledes begyndt en Virksomhed som omrejsende Prædikant, af den Grund, at det var en lønnende Næringsvej.

Endnu bemærkede han ingen Steder, at have set aflagt Regnskab over indsamlede Penge og vidste saaledes ikke, hvorledes det gik til med Anvendelsen.

Pastor Engel forlod nu Mødet og opfordrede sine Meningsfæller til at følge sig, en Opfordring som den største Del af Forsamlingen efterkom, men om alle de Tilstedeværende gjorde det, fordi de billigede Pastor Engels Optræden, kan vel næppe paastaaes, thi under alle Omstændigheder maatte jo Interessen for Mødet være hævet med det Samme, naar en af Hovedpersonerne afbrød dette ved sin Fjernelse fra stedet. Bau berøvedes derved Lejligheden til nærmere Forklaring og en udførligere Besvarelse, bekræftende flere af de til ham rettede Spørgsmaal.

Et Møde, som det foran beskrevne, burde have været ledet af en Ordstyrer, der var upartisk og forstod at holde Talerne indenfor rimelige Grænser. Parterne kunde da have udkæmpet deres Mellemværende mer tilfredsstillende og Mødet givet et bedre Udbytte for Tilhørerne end Tilfældet blev.

Oscar Hjort beretter i Julens Budskab om en præsts angreb mod Bau og bornholmerne. Præsten omtales ”pastor E. i J sogn”. Hjort omtaler ham som en mand med store kundskaber. Det kunne være

¹⁶⁹ Bau har nok haft et temperament, der ikke var så hensigtsmæssigt i en diskussion.

¹⁷⁰ Det er Mogens Abraham Sommer. Han blev født i Ribe 1829 og døde 1901. Efter en omskiftelig tilværelse i kongeriget, hvor han også havde kontakt til den tidlige Indre Mission, flyttede han i 1853 til Haderslev. Sommer var en urolig og forvirret sjæl. Han forsøgte i 1854 at stifte en forening for Indre Mission i Slesvig. Det mislykkedes på grund af de restriktioner for gudelige forsamlinger der var i Slesvig. Sommer slog nu helt om, og blev – påvirket af Kierkegaard, en krads kritiker af kirken og dens præster. I 1858 lod han sig ordinere af den norske frimenigheds præst, Gustav Adolph Lammers, som Oscar Ahnfelt en tid havde forbindelse til. Sommer blev i nogle år en ledende skikkelse i de Lammerske Frimenigheder i Danmark. Sommer stiftede en frimenighed i Haderslev og blev aktøren i den såkaldte ”Haderslev-revolution”. ”Fra sommeren 1855 var Haderslevs åndelige liv præget af en ophidset krigsstemning. Sommer forkyndte: ”Væk med præsterne, skær de lange kjoler af dem og lad dem rende i trøjen! Væk med kirken, den duer kun til en kostald! Dåben er en sjat vand, og konfirmationen gement snyder”. Citat fra G. Weitling *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift*, 100-101. Se i øvrigt G. Weitling ”*Die historischen Voraussetzungen des ”Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig”*”, 44-47 og Ingulf Diesen, *Veirydere*, Oslo 1980, 149-153.

Det er den uro og åndelige forvirring, som Mogens Abraham Sommer var en del af, Engel hentyder til.

den velbegavede pastor Engel i Jordkær (nu Hjordkær) sogn. I Hjorts gengivelse blev Bau og hans venner beskrevet som ”elendige, omløbende sekterere og urostiftere”. Deres skrifter blev betegnet som ”det mest forvirrende tøj og sammenskriveri”. Præsten advarede folk mod at høre på ”den nye lære”.¹⁷¹

Bornholmerne fik ikke større tilslutning i Hjordkær. I 1888 skriver Engels efterfølger Johannes Heinrich Hoeck i en indberetning til biskop Godt:

Sektvæsen. En familie med børn holdt sig til Bornholmerne, men deres propaganda var uden resultat.¹⁷²

Hele Skærbæk på benene!

I 1876 flyttede bager A. Brodersen til Skærbæk. Han kom fra Holbæk, hvor han havde lært Chr. Møller og Luthersk Missionsforening at kende. I hans hjem i Skærbæk blev der afholdt møder med prædikanter fra Luthersk Missionsforening.¹⁷³ Vi ved ikke præcist, hvornår denne mødevirksomhed begyndte.

I 1880'erne havde Luthersk Missionsforening – ”bornholmerne”, som de i daglig tale kaldtes – stor fremgang i sognet.¹⁷⁴ Sognepræsten, Johannes C. Jacobsen,¹⁷⁵ holdt i 1886 på et møde for præster i Tørninglen Provsti et foredrag, hvori han angreb bornholmerne. Her optrådte provsten som forsvarer af bornholmerne, idet han grundigt imødegik den dogmatiske del af Jacobsens foredrag.¹⁷⁶ Jacobsen holdt også en række foredrag om og imod bornholmerne i sit eget sogn.¹⁷⁷

Til et af disse møder i november 1888 havde bornholmerne indkaldt Bau som deres forsvarer. De har anset Bau for at være den af deres folk, der havde kapaciteten til at gå op imod pastor Jacobsen. Der var stor tilstrømning til mødet. ”*Ganz Scherrebeck auf die Beine gemacht*”, kan *Tondernsche*

¹⁷¹ Oscar Hjort i: *Julens Budskab* 1939, 11-14, ”Fra den første Kamptid i Sønderjylland”. I artiklen er omtales præsten som ”Pastor E. i J. sogn”. Det angreb, Hjort refererer til, minder også om sognepræsten i Ravsted, C.A.F. Jessens angreb i *Die Hauptströmungen des religiösen Lebens der Jetztzeit in Dänemark*. Gütersloh 1895, 148-170. Læs mere om Hjort s. 320-321.

¹⁷² *Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev Stift*, 467.

¹⁷³ Mogensen, *Fra slægt til slægt*, 72.

¹⁷⁴ *Tondernsche Zeitung* 20. oktober 1888: ”Die Sekte der ”Bornholmer” verbreitet sich mit solcher Gewalt, dass der ganze kirchliche Leben ungeheim darunter leidet”. Tak til Ebbe Kaas, for at han har gjort mig opmærksom på artiklen i *Tondernsche Zeitung*.

¹⁷⁵ J.C. Jacobsen var sognepræst i Skærbæk 1884-1904. Jacobsen var kendt og berygtet for sin fanatiske tyske holdning. Jacobsen var en fantast uden realitetssans. Han satte en række småindustrier i gang på egnen. Alle disse foretagende kollapsede efter få år. *Dansk præste- og sognehistorie Sønderjylland I, Ribe stift*, 224-226.

¹⁷⁶ *Dansk præste- og sognehistorie Sønderjylland I, Ribe Stift*, 114. Conrad Jensen, sognepræst i Nustrup, var – afbrudt af sygeorlov - provst i Tørninglen Provsti 1885-92; G. Japsen, *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*. Aabenraa 1980, 29.

¹⁷⁷ *Tondernsche Zeitung* 20. oktober og 15. november 1888; Japsen, *Pastor Jacobsen*, 29.

Zeitung berette i sit nyhedsstof fra den lille by mod nord.¹⁷⁸ *Tondernsche Zeitung*, som var på Jacobsens side, refererer fra mødet, at Bau ikke klarede sig særligt godt i diskussionen. Luthersk Missionsforenings leder i Skærbæk, bager A. Brodersen, havde fået en bog af Chr. Møller: *Den kristelige Daab*.¹⁷⁹ Fra denne bog tog Jacobsen tre punkter op til debat. Hvilke punkter, det var, ved vi ikke. Men til stor overraskelse for forsamlingen erklærer Bau Møllers lære om dåben for at være falsk.¹⁸⁰ Bau har følt sig velforberedt til at drøfte dåben, og hvad Luther lærte om dåben. Året forinden havde han i en række numre i *Hirtenstimme* bragt en længere fremstilling af dåbens betydning.¹⁸¹ Det blev senere udgivet som et selvstændigt skrift.¹⁸² I 1925 genudgav Lutherischer Missionsverein skriftet.¹⁸³ Følgen af mødet i Skærbæk var, skriver pastor Jacobsen i sin indberetning til Tørninglen Provsti, at Luthersk Missionsforening splittedes op i to lejre, som stod fjendtligt over for hinanden: ”Møllerianere” og ”Bauianere”. I sin indberetning skriver Jacobsen, at spliden førte til tilbagegang for bornholmerne.¹⁸⁴

Ekskurs: Baus og Møllers dåbssyn

Det forhold, at Møller var blevet påvirket af det engelske ”Holiness Movement” og i det hele taget influeret af reformert teologi, kan også have påvirket hans dåbssyn.¹⁸⁵

Der skete vel en accentforskydning i Møllers dåbssyn fra det, han i 1867 skrev i *Budskab fra Naadens Rige*, til hans skrift om dåben i 1884. Det må have været den udvikling, Bau på mødet i Skærbæk har foretaget et opgør med. Bau var som oversætter af Rosenius velbekendt med Rosenius’ syn på dåben. Bau er rodfæstet i Luther og Rosenius. I første bind af *Geheimnisse*, som Bau udgav i 1877 finder vi Rosenius’ afhandling om dåben, som Bau er stærkt inspireret af.

Bau selv mente, at der var en afgørende forskel i Møllers og hans eget dåbssyn.

Jeg vil i det følgende give en kortfattet sammenfatning af hovedpunkterne i Baus og Møllers dåbssyn, som vi finder det i Baus artikel i *Hirtenstimme* og Møllers lille bog *Den kristelige Daab* fra

¹⁷⁸ *Tondernsche Zeitung* 15. november 1888: ”Zur Versammlung hatte sich ganz Scherrebeck auf die Beine gemacht”.

¹⁷⁹ Chr. Møller, *Den kristelige Daab*. Rønne 1884.

¹⁸⁰ Pastor Jacobsens indberetning til Tørninglen Provsti: ”... und Herr Bau sah letztenen sich genötigt die Lehre des Schriftens den bornholmischen Seite Chr. Möller über die Taufe falsch zu erklären und sich derselben los zu sagen”. (Jakobsens understregninger). Tørninglen Provsti. *Synodalefterretninger* nr. 65. Landsarkivet i Aabenraa

¹⁸¹ *Hirtenst.* 7/1887; 8/1887; sidste del må være bragt i *Hirtenst* 9/1887, som jeg ikke har til rådighed.

¹⁸² Anmeldt i *Hirtenst.* 11-12/1889.

¹⁸³ *Was ist die Taufe und wer soll getauft werden?*, Flensburg 1925. Dritte Auflage. 9-14.000! Verlag Theodor Kordt

¹⁸⁴ Jacobsen i indberetning til Tørninglen Provsti. *Synodalefterretninger* nr. 65; *Tondernsche Zeitung* 15. november 1888.

¹⁸⁵ Elith Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, Frederiksberg 1996, 217; Kaas og Larspers, *Den rosenianske väckelserörelsen cirka 1890-1920*, 134-138.

1884.

Møller:

- er tøvende mht. at dåben skænker syndernes forladelse. Han bruger ordet ”tilforsikre”, som vel må betyde ”lover”.

- kan bruge udtrykket, at dåben har en meddelende betydning

- er også tilbageholdende med at sige, at der ubetinget sker en genfødsel i dåben.

Bau:

- understreger stærkt, at der sker en genfødsel i dåben

- fremholder, at Gud giver syndernes forladelse gennem dåben

- lærer, at dåben gør os salige ved Jesu Kristi opstandelse

- siger også - næsten som Møller - at Herren i dåben *tilbyder* os den forsoning, han har erhvervet

- siger om Simon Mager (ApG 8,9-24), at han ikke havde troen, derfor virkede dåben ikke noget i ham.

Derfor er det overraskende, at Møllers skrift om dåben bringes i *Hirtenstimme* i numrene 7-12/1920.¹⁸⁶ Har man glemt Baus opgør med Møller i Skærbæk for 32 år siden? Det fremgår ikke af bladets kolofon, hvem der i 1920 redigerede bladet. Derfor ved vi heller ikke, hvem der tilrettelagde bladets indhold.¹⁸⁷ Kun bladets ekspedition er personificeret ved Hans Petersen, Flensburg. Men Baus efterfølger, Johannes Bernhardt, var stadigvæk formand. Han må have haft et ansvar for bladets teologiske linje. Baus navn stod i 1920'erne meget højt i Lutherischer Missionsverein. Man har måske ikke kendt til Baus opgør i 1888. Nok heller ikke haft Baus skarpe teologiske blik. Hukommelsen er kort! Vi ved heller ikke, af hvem eller hvordan bladets redaktion er blevet gjort bekendt med Møllers skrift. Selvom modsætningen til Luthersk Missionsforening i 1920 var markant, har Møllers navn altså ikke været en hindring for at bringe hans skrift i *Hirtenstimme*.

Kun fem år efter udgav man, som omtalt, Baus artikel om dåben i et lille særtryk.¹⁸⁸ Er det en erkendelse af, at man i 1920 ikke skulle have bragt Møllers artikel om dåben. Et forsøg på at rette op på en begået fejl. Eller har man slet ikke været opmærksom på nuancerne i Møllers og Baus dåbssyn?

¹⁸⁶ Artiklens titel i *Hirtenstimme* er: ”Die christliche Taufe. Mit sonderlicher Berücksichtigung der Kindertaufe. Eine biblische Zeugnisse dargestellt von Chr. Möller”. Kun det sidste afsnit: ”Hvad er Baptismens egentlige Vaaben? Og Hvorledes er Stillingen?” er ikke bragt. Det kan skyldes, at redaktionen af *Hirtenstimme* med december 1920 indstillede udgivelsen af bladet. Det udkom igen fra 1922.

¹⁸⁷ Det har sandsynligvis været Hans Petersen, Flensburg, som forestod *Hirtenstimmes* ekspedition. Måske har Lutherischer Missionsvereins formand, Johannes Bernhardt, haft en hånd med i redaktionen og godkendt, at Møllers artikel blev optaget.

¹⁸⁸ *Was ist die Taufe und wer soll getauft werden?* Dritte Auflage. 9 – 14.000, Flensburg 1925, Verlag von Theodor Kordt.

Andres synspunkter og vurderinger

Den evangelisk lutherske Frikirkes vurdering af bornholmerne

I 1899 udkom der i Waldemar Grunnets oversættelse et lille skrift ”Bornholmerne eller Den lutherske Missionsforening”.¹⁸⁹

Vi ved ikke, hvem skriftets forfatter er. Af skriftet fremgår det, at han havde tilhørt Baus tyske missionsforening, men senere var trådt ud af foreningen og sluttede sig til Den evangelisk lutherske Frikirke.¹⁹⁰ Denne viden giver os en baggrund for at forstå hans kritik.

I sommeren 1896 var blevet gjort forsøg på at få Bau til at gå over i Den evangelisk lutherske frikirke. Til forfatterens fortrydelse lykkedes det ikke at få Bau til at tage dette skridt.¹⁹¹ Dette intermezzo er ikke omtalt andre steder i den kendte litteratur om Bau.

Forfatterens kritik af bornholmerne kan opdeles i bedømmelsen af Rosenius og bedømmelsen af bornholmerne - her særligt Baus tyske missionsforening.

Det er ikke overraskende, at et gennemgående tema er anklagen mod Rosenius og bornholmerne for, at de forblev i ”Statskirken”, og at de ikke er ægte lutherske. Forfatteren bemærker, at selvom Rosenius vil være lutheraner, har han ikke blik for læren om kirken og prædikeembedet. Det hænger sammen med hans relation til Metodistkirken.¹⁹² Rosenius anklages også for at være ubibelsk i læren om nådevalget.¹⁹³

I læren om søndagen sammenblander Rosenius lutherske og reformerte anskuelser, når han bl.a. skriver: ”Det er da en forgjæves og forfængelig Tanke, af Sabbatsbudet kun var en Anordning for Jøderne, kun af samme Værd som deres forbilledlige og med Christus endte ceremoniallov osv.”¹⁹⁴

Det er en torn i øjet på forfatteren, at Rosenius i sin Romerbrevskommentar giver udtryk for håbet

¹⁸⁹ Waldemar Grunnet (1863-1932) var 1888-1903 præst i Den Evangelisk-Lutherske Frikirke, som repræsenterer en ortodoks lutherdom. Grunnet har oversat fra tysk; artiklen er trykt i P. A. Nielsens Bogtrykkeri, København. Det er et særtryk af en længere artikel, som blev bragt i ”Frikirken. Maanedssblad for de evangelisk lutherske Frimenigheder i Danmark” oktober, november og december 1899.

¹⁹⁰ W. Grunnet. *Bornholmerne eller Den lutherske Missionsforening*, 11: ”Da denne Artikels Forfatter – han var den Gang Forelæser – ogsaa vilde læse i Bibelen og Luthers Prædikener ved siden af ”Rosenius” i Forsamlingerne, blev det taget ham ilde op som en ”ny Skik”, og da han drog bort fra Flensborg kom Luther igen under Bænken.” På side 12 skriver forfatteren: Deres Fører nyder næsten ubetinget Tiltro, og Rosenius og Bau tør de som Autoriteter ikke røre.

¹⁹¹ Grunnet, *Bornholmerne*, 10.

¹⁹² Grunnet, *Bornholmerne*, 4-5.

¹⁹³ Grunnet, *Bornholmerne*, 6.

¹⁹⁴ Grunnet, *Bornholmerne*, 6.

om, at jøderne en dag skal omvende sig til Messias. Rosenius er ikke klar over, den fare, der truer kirken fra reformert og metodistisk hold.¹⁹⁵

Alligevel anerkender forfatteren Rosenius' betydning: Man kan "ikke nægte Rosenius det Vidnesbyrd, at han i det store Hele bestræbte sig for at holde sig til Luthers Lære, og at han ofte har anbefalet Luthers Skrifter ... Man finder i hans Skrifter, trods alt det sygelige, rig Opbyggelse og Belæring".¹⁹⁶

Derefter går forfatteren over til en beskrivelse af Luthersk Missionsforening og særlig Baus tyske lutherske missionsforening.

De, der ved foreningens deling brød ud af Luthersk Missionsforening og dannede Evangelisk Luthersk Missionsforening, blev strengt ved Rosenius' skrifter, men de tog det ikke så alvorligt med helliggørelsen. De, der blev i Luthersk Missionsforening, "Møllerianerne", lagde mere vægt på et fromt liv, og havde i *hvert fald tidligere* del særlærdomme om syges helbredelse ved bøn og salvning og læren om tusindårsriget.¹⁹⁷

Hovedtemaet i kritikken af Bau og hans missionsforening er, at de ikke er sandt lutherske.

Forfatteren opsummerer det sådan:¹⁹⁸

"Naar jeg i Korthed skal sammenfatte, hvad adskiller "Bornholmerne" fra de rettroende Lutheranere, da er det meget svært at nedskrive en helt træffende Dom, da de

1. ingen bestemt Trosbekjendelse have.

2. ikke ere enige mellem sig selv.

3. i Lære og Praxis ofte ikke harmonere med hinanden. Tilvisse bekjender de sig i deres Foreningsstatutter § 1 "i alle Punkter til den Augsburgske Confession", men i Virkeligheden vige de dog i meget af derfra, saaledes som alt er paavist".

Forfatteren fortsætter med at påtale, at bornholmerne adskiller prædikeembedet fra forvaltningen af sakramenterne, når de modtager dåb og nadver i statskirken. De bebrejdes også, at de ikke bryder sig om det teologiske studium.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Grunnet, *Bornholmerne*, 7.

¹⁹⁶ Grunnet, *Bornholmerne*, 8.

¹⁹⁷ Min fremhævelse. Det tyder på, at Møller og Luthersk Missionsforening efter skismaet har udtalt sig mindre kategorisk om disse kontroversielle emner.

¹⁹⁸ Grunnet, *Bornholmerne*, 10.

¹⁹⁹ Denne bemærkning kan antyde, at forfatteren selv har begyndt at læse teologi, og måske er blevet præst i den tyske evangelisk lutherske frikirke. Det fremgår også på side 13, hvor forfatteren går i rette med foreningens ledere for at de ikke har en teologisk uddannelse. En overraskende opfattelse. Bau var vel ikke universitetsuddannet teolog. Men hans forfatterskab afslører, at han på mange områder var en særdeles habil luthersk teolog. Johannes Bernhardt, som var Baus efterfølger på formandsposten, savnede teologisk uddannelse. Det gjaldt også de øvrige personer i

Senere skriver forfatteren: ”Luther, med hvem de ikke rigtig vide, hvad de skulle stille op, saavel som ”Concordieformelen” lade de vel staa, dog tage de ud af disse Skrifter kun det, der synes dem passende; og Steder ud deraf have kun da Beviskraft, naar de stemme overens med Rosenius og Bau”.²⁰⁰ Forfatteren er heller ikke tilfreds med, at ”det indre liv” har prioritet frem for læren.

De taler meget om den daglige selvprøvelse. ”Subjectiviteten spiller en stor Rolle i dette Samfund. Hvad der som en Begyndelse viste sig hos deres Lærefader, Rosenius, det bliver mere og mere uddannet hos hans Tilhængere og Efterfølgere”.²⁰¹

De sammenblander lov og evangelium, når de fremstiller det, som om der ikke er forskel på en kristen og et verdens-menneske. Nogle gange giver de ”kødet” for megen plads. Andre gange binder de samvittigheden ved at kalde det for synd, som Skriften ikke kalder synd.

De er i det hele taget mistroiske over for alt fremmed, fx når deres ledere advarer mod at læse skrifter, der er udgivet af Missiouri-Synoden i USA. Forfatteren påtaler også, at ”det indre liv” prioriteres frem for læren, ”saavel som de lutherske Bekjendelsesskrifter er blevet ganske fremmed for dem”.²⁰²

Afslutningsvis har forfatteren dog også noget positivt af sige om bornholmerne. I sammenligning med andre kirkesamfund er de dem, der forkynnder evangeliet klarest. Forfatteren er åben for, at der blandt Baus venner er mange sande Guds børn. Han vil ikke dømme personer – kun læren.²⁰³

Artiklen slutter med en bøn om, at ”naar de blive rettelig underviste i Læren, ved den hellig Aands Vejledning tillige med os og vore Kirker ville vende sig til Guds Ords ufejlbare Sandhed.

Mens forfatteren skriver denne artikel, er Bau død. Forfatteren tvivler på, at foreningens 200-300 medlemmer, som er spredt ud over Slesvig-Holsten og Ostfriesland²⁰⁴ vil kunne bestå.

Forfatteren skelner mellem bornholmerne og de rettroende lutheranere. Han indrømmer, at det er svært at fælde en hel træffende dom. Det ”skal ikke være sagt, at alle de her nævnte Afvigelser og Vildfarelser i Lære og Praxis findes hos alle Retningens Medlemmer eller findes hos dem alle i lige høj Grad”.²⁰⁵

missionsforeningens ledelse.

²⁰⁰ Grunnet, *Bornholmerne*, 11 og 13.

²⁰¹ Grunnet, *Bornholmerne*, 13.

²⁰² Grunnet, *Bornholmerne*, 12.

²⁰³ Grunnet, *Bornholmerne*, 14.

²⁰⁴ Den danske tekst har ”Østrusland” i stedet for ”Østfriesland”. Det må skyldes en fejllæsning af den tyske tekst.

²⁰⁵ Grunnet, *Bornholmerne*, 14.

Et tysk videnskabeligt tidsskrift om bornholmerne

I 1884 bragte *Zeitschrift für Wissenschaft und Kirchliches Leben (ZWL)* en længere artikel på 25 sider om "Lutherischer Missionsverein der s. g. "Bornholmer" in Dänemark und Schleswig-Holstein im Jahre 1883." Artiklen er skrevet af S. Simonsen.²⁰⁶

Simonsen har sat sig grundigt ind i forholdene. Han har læst professor P. Madsens fremstilling, men har derudover sat sig overordentligt grundigt ind i bornholmernes lære og historie. Han har i sit arbejde har gjort brug af Budskab fra Naadens Rige, *Hirtenstimme* og Møllers skrift: *Hvad er og for hvem er Evangelium? Og Et Gjenmæle*.²⁰⁷ Simonsen har også læst J. Traasdahls bog, *Aandelige Brydninger*,²⁰⁸ og nogle breve fra Trandberg. Simonsen henvendte sig til Chr. Møller om at få oplysninger om Luthersk Missionsforening. Møller sendte ham et langt brev. Dette brev bringer Simonsen i tysk oversættelse.²⁰⁹ Af Simonsens artikel fremgår det, at han har modtaget mindst et privatbrev mere fra Møller.²¹⁰ Simonsen har også fået oplysninger fra Bau om den tyske missionsforenings virksomhed.²¹¹ Simonsens artikel er præget af saglighed. Han giver en fremstilling af Rosenius' og bornholmernes lære, hvori han anerkender Rosenius som lutheraner.²¹² Men han

²⁰⁶ Artiklens forfatter præsenteres ikke for læserne, men det fremgår af artiklen, at forfatteren er bosiddende i Nordslesvig. På side 193 omtaler han Danmark "im Auslande" og "über die Grenzen unseres Landes gedungen ist".

Simonsen mestrer det danske sprog. Han er godt kendt med de kirkehistoriske forhold i Danmark og er teolog. En gennemgang af samtlige præster i Nordslesvig i det aktuelle tidsrum leder os hen til Simon Chr. Simonsen, født i Gråsten 1857. Simonsen var andenpræst (diakon) i Ullerup 1886-1894 og sognepræst i Bylderup 1894-1903. Simonsen stod Vilh. Beck og IM i Danmark nær; han oversatte Vilh. Becks prædikensamling "Fra Livets Kilde" til tysk. Oplysningerne om Simonsen er hentet fra *Den nordslesvigske Kirke. Landsdelens Kirkeliv og Sognekirker II*, 76. Red. H. Hejselbjerg Paulsen. Haderslev 1948.; *Dansk præste- og sognehistorie Sønderjylland I*, s.403 og Günter Weitling: *Die historischen Voraussetzungen des "Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig* 1971, 132-133 og note 24, 25 og 26; A. Andresen: *Den gamle landmåler fortæller*, Åbenrå 1982, 57. Andresen fortæller her om Simonsens tid i Bylderup: "... Vækkelsen og det store kirkebesøg fortsatte under hans efterfølger [Rudolph Bahnsen]. Simon Chr. Simonsen ... Simonsen begyndte med missionsuger i kirken med gudstjenester hver aften en hel uge igennem med både præster og indremissionærer som talere hver aften".

²⁰⁷ Chr. Møller. *Et Gjenmæle*, Rønne 1870.

²⁰⁸ J. Traasdahl, *Aandelige Brydninger*. Bogen er udkommet i flere oplag. I *Luthersk Missionsforening 75 år*, 109 skriver Frits Larsen: I Chr. Møllers tid solgtes en mængde af J. Traasdahls gode fortællinger på det let læselige Rigsnorsk. Disse bøger var praktisk talt hvert hjemms ejendom i Luthersk Missionsforening.

²⁰⁹ Simonsen, *Der lutherischer Missionsverein der s. g. "Bornholmer"*, 196-198. Vi har desværre kun brevet i Simonsens referat. Brevet har hidtil ikke været kendt og anvendt i dansk kirkehistorisk skrivning. En stor del af brevet omhandler Møllers forhold til Trandberg og frimenigheden. Møller skriver i dette brev underligt nok ikke om sin evangeliske "opdagelse" langfredag morgen 1864, hvor det blev klart for ham, at Kristus døde for os, medens vi endnu var syndere, men han fortæller, at han under sit besøg i København senere på året, hvor han stiftede bekendtskab med Rosenius' skrifter, fandt det, hans sjæl tørstede efter: at alt det, som han havde kæmpet med at skulle gøre, havde Kristus fuldbåret på Golgata. Om sit og Seiersens besøg hos Rosenius i 1866 skriver Møller i brevet, at dette besøg til dels var foranlediget af "indre sjælenød". Hidtil har vi kun hørt, at Møller besøgte Rosenius for at få tilladelse til at oversætte hans skrifter og at søge råd i spørgsmålet om kirkeligt tilhørsforhold.

²¹⁰ Simonsen, *Luth. Missv.*, 208 og 210.

²¹¹ Simonsen, *Luth. Missv.*, 201.

²¹² Simonsen, *Luth. Missv.*, 193.

savner en stærkere betoning af sakramenternes betydning. Simonsen har i Møllers Rosenius-oversættelse fundet over 200 Luther-citater!²¹³

Her vil jeg ikke diskutere det eventuelt berettigede i Simonsens kritik, men kun give en fremstilling af hans vurdering af bornholmernes forkyndelse.

Simonsen mener hos bornholmerne at finde en ekstrem rosenianisme.²¹⁴ Den frie nåde er hovedsagen. Men den betones så stærkt, at de gør evangeliet mere evangelisk, end evangeliet er.

Det kan gå så vidt, at de, uden at ville det, kommer i direkte modstrid med Skriften og bekendelsen. Når de betoner menneskets fortabthed på en måde, at det næsten er djævelsk, ender det – igen uden at de vil det – i en ubibelsk forudbestemmelseslære. Simonsen reserverer sig også over for sanglinjen ”Verden i Jesus retfærdig er vorden”.²¹⁵ De skriftsteder, bornholmerne bruger i deres lære om forsoning, retfærdiggørelse og tro er først og fremmest Rom. 5, 6. 1. Joh. 2,2; 2. Kor. 5,21 Gal. 3,13. Bornholmerne adskiller ikke forsoning og retfærdiggørelse.²¹⁶

Bornholmerne vil ikke vide af følelsernes plads i omvendelse og tro. Det ender let i, at troen kun bliver en forstandsmæssig tilslutning til evangeliet: at holde for sandt. Men de holder dog fast ved, at hvis forløsningen i Kristus skal blive til frelse, så må det modtages i tro.

Simonsen samler sin kritik af bornholmerens lære i fem punkter:²¹⁷

Deres anliggende er at betone og værne om den frie nåde i Kristus. Det afspores ved følgende:

1. De frakender både døbte og udøbte ethvert spor af at bære Guds billede.
2. Frelsen i Kristus er givet til enhver uafhængig af bod og tro.
3. De sammenblander forsoning og retfærdiggørelse.
4. De forkynder ikke den troendes helliggørelse som et nyt liv.
5. De værdsætter de ikke dåbens betydning.

Simonsen slutter alligevel sin artikel med anerkendende ord - men også med en advarsel:²¹⁸

Og dog, ”prædiken om den frie nåde” har en god klang, og selvom der også skjuler sig store vildfarelser bagved, står de dog på Skriftens og Bekendelsens grund – det er deres skjold. Denne prædiken viser mennesket, at det står midt i saligheden, før det har erfaret syndens smerte - deri er deres styrke.

²¹³ Simonsen, *Luth. Missv.*, 193.

²¹⁴ Simonsen, *Luth. Missv.*, 195.

²¹⁵ Simonsen, *Luth. Missv.*, 211.

²¹⁶ Simonsen, *Luth. Missv.*, 212-214.

²¹⁷ Simonsen, *Luth. Missv.*, 217.

²¹⁸ Simonsen, *Luth. Missv.*, 217.

Simonsen fortsætter: Nu har de fremgang også i vores land. Jo mere tiltrækkende denne lære er, og jo større tilslutning den finder hos os, jo mere er det vores pligt at prøve dem i lyset af Guds ord. Hvis de ikke kan bestå denne prøve, må vi advare dem i kærlighed og ved utrættelig forkyndelse af Kristi og apostlenes rene ord og derved hjælpe den urokkelige sandhed til sejr.

Et anerkendt tysk kirkeligt leksikon om Baus missionsforening

I det store tyske leksikale værk *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG) findes en kort artikel: "Bornholmer".²¹⁹ Artiklen bringer ikke meget nyt. Den omtaler, at der i 1881 i Schleswig-Holstein blev stiftet blev en forening med samme grundlag som Luthersk Missionsforening i Danmark. Foreningen i Schleswig-Holstein har som grundlag Bibelen, den lutherske kirkes bekendelsesskrifter og Rosenius' *Geheimnisse in Gesetz und Evangelium*.

Når verden er forsonet ved det, der skete på Golgata, er det en synd at bede om nåde. Også det døbtte menneske bærer på djævelens billede. At tro er at holde evangeliets tilbud om nåde for sandt. Helliggørelsesforkyndelsen har en tilbagetrukket plads.

Nu er foreningen delt i to:

1. De, der slutter sig til Chr. Bau, "die Bauschen" De er i praksis antinomister og hyperevangeliske.
2. "Die Pedersenschen". Her er genfødsel lig med omvendelse. Sakramenterne har ikke stor betydning.

Der er til en vis grad sammenfald mellem RGGs fremstilling og Simon Chr. Simonsens afhandling.

Betegnelsen "Die Pedersenschen" om dem, der ved splittelsen i Luthersk Missionsforening forblev i Luthersk Missionsforening, har jeg ikke mødt før. Men det må gå på Luthersk Missionsforening i Vestslesvigs "grand old man" og første prædikant i Slesvig, Hans Pedersen Nielsen. Han blev i Luthersk Missionsforenings sammenhænge i folkemunde kaldt Hans Pæsen [Pedersen].²²⁰

²¹⁹ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Zweite Auflage. Tübingen 1927. Erster Band, 1202.

²²⁰ Om Hans Pedersen Nielsen se note 5 og *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, Rønne 1922, 165-174. Om Hans Pedersen Nielsens rolle i splittelsen står der på side 173: "Disse Beskyldninger [mod Chr. Møller] ansaa H.P. Nielsen som ubegrundede ...".

Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein 1881-1897

Oversigt over materiale om Lutherischer Missionsvereins historie

Helmut Haasis arbejder med kilder til Lutherischer Missionsvereins historie.²²¹ Han har katalogiseret materialet i nogle grupper, A – K, hvoraf de vigtigste for denne artikel er A og C. Jeg er besiddelse af kopier af hele det katalogiserede materiale A-K.

A) Kopier fra en mappe med forskellige papirer, som Lutherischer Missionsvereins tidligere formand, Karl-Heinz Staack, har afleveret til den nuværende formand, Hermann F. Geller, i oktober 2010.

Hertil hører det vigtige udskrift af missionsforeningens protokol på 11 A4 sider, som jeg mærker LMV arkiv A prot. Under C findes også en udskrift af protokollen på 14 A4 sider (LMV arkiv C prot). Der er i denne udskrift på de sidste sider en fejlpaginering, som jeg i henvisningerne korrigerer for. LMV arkiv A prot må betragtes som det mest udførlige. A har passager med, som ikke findes i C, nemlig særligt personfølsomme oplysninger. C er dog mere fyldig end A i sine meddelelser efter Anden Verdenskrig. Vi skal altså være opmærksomme på, at protokoludskrifterne beror på et udvalg af og et subjektivt skøn hos den/dem, der har foretaget dem. Vi ved ikke, hvem der har foretaget udskrifterne. Disse kilder skal benyttes med det i tanke, at det ikke er den originale og hele protokol. Ved udvalget af stof kan der være udeladt passager, som den/de, der har foretaget udskriften, kan have betragtet som mindre væsentlige eller mindre fordelagtige for foreningen.

Den originale protokol er desværre gået tabt.

C) Kopier i kuvert, som fru H. Wilzopolski i december 2010 har tilsendt Hermann F. Geller. I C ligger udskrift/referat af Lutherischer Missionsvereins bestyrelsesprotokol på 16 sider, som jeg mærker LMV arkiv C prot.

Desuden har jeg benyttet de numre af *Hirtenstimme*, der har været til rådighed. Gavekvitteringslisterne i *Hirtenstimme* har været nyttige. De giver oplysninger om navne og lokaliteter. *Hirtenstimme* giver meget få oplysninger om foreningens virke og organisation. Der er også meget få kommentarer til aktuelle begivenheder.

²²¹ Helmut Haasis bor i Syke syd for Bremen. Han er medlem af Lutherischer Missionsverein og er begyndt at arbejde med Lutherischer Missionsvereins historie. Jeg har en givende korrespondance med ham. Haasis har forsynet mig med meget værdifuldt materiale.

Foreningens stiftelse, organisation og grundlag²²²

Det stiftende møde

Bau stiftede sammen med fire andre ”Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein”.²²³ Det skete den 30. juli 1881 i Sophienkoog ved Marne i Holsten lidt nord for Elb-mundingen.²²⁴

Det er påfaldende, at foreningen stiftes i en lille by i Holsten så langt mod syd, når foreningens medlemsmæssige tyngdepunkt kom til at ligge i Nordslesvig. Marne kan være valgt for at signalere, at man ønskede foreningens virksomhed udbredt mod syd. Valget af sted for stiftelsen kan også skyldes, at de første bestyrelsesmedlemmer fra Holsten ikke var mobile.

Foreningens officielle navn er Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein. Baus tilknytning til Luthersk Missionsforening i Danmark er tydelig. Den nye forenings navn er med undtagelse af ordene ”Guds riges” i stedet for ”Evangeliets” en direkte afskrift af Luthersk Missionsforenings navn i Danmark: Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark.²²⁵ Foreningen var ligesom Luthersk Missionsforening i Danmark gennemført demokratisk opbygget.

Nogle gange kalder man sig af praktiske grunde med det kortere Lutherischer Missionsverein. Selvom man teoretisk var en tysk missionsforening, så var det ikke så let – eller ønskeligt! – altid at underskrive sig med det tyske navn. I mødeannoncer omtalte man sig – fx i indbydelsen til årsmødet i Hellevad i 1891 – som Luthersk Missionsforening.

Den 25-årige Chr. Bau var primus motor i foreningens stiftelse. Han havde de naturlige lederegenskaber og den åndelige indsigt, der gjorde det oplagt, at han blev valgt som formand og ”sendebud” (Sendbote). Flensburg blev valgt som foreningens sæde. Bau boede på det tidspunkt i Christiansfeld, men flyttede samme år til Flensburg.²²⁶ Man har anset Flensburg for at være foreningens geografiske centrum. Det er påfaldende, at der ved det stiftende møde ikke bliver

²²² *LMV arkiv A, prot.*, 1.

²²³ *LMV arkiv A, prot.*, 1. P. N. Maassen, gårdejer i Sophienkoog; pensionist Joh. Bartels, Flensburg; købmand P. Petersen, Flensburg; Johs. Bernhardt, Christiansfeld og Christian Bau, Christiansfeld. Måske afspejler personerne, der stiftede foreningen dens geografiske tyngdepunkt: To fra Nordslesvig, to fra Flensburg og en fra Holsten.

²²⁴ I protokoludskriftet fra det stiftende møde *LMV arkiv prot A*, 1 står der kun Lutherischer Missionsverein. I *Hirtenst* 12/1881 meddeler Bau, at evt. overskud ved bladet går til Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein. Det er foreningens officielle navn. Det fremgår bl.a. af love for foreningen givet i 1898. Simonsen har i sin fremstilling *Luth. Missv.*, 201 4. august 1881 som stiftelsesdag.

²²⁵ *Luthersk Missionsforening 50 år 14*; Samuel Roswall, *En banebryder. En bog om Chr. Møller - Luthersk Missionsforenings første leder - og den historie han blev en del af*, Viborg 1985, 77.

²²⁶ I *Hirtenst* 10/1881 oplyses Baus bopæl at være Flensburg.

vedtaget noget om foreningens trosmæssige grundlag. Der bliver valgt en kasserer og Baus ansættelsesforhold bliver fastlagt. Han skal have en årlig løn på 1000 mark plus 200 mark til dækning af rejseudgifter.²²⁷

Splittelsen i Luthersk Missionsforening i Danmark 1889-1892 resulterede i dannelsen af de evangelisk lutherske missionsforeninger. Bau var en af hovedpersonerne og den drivende teologiske kraft i oppositionen mod Møller og var aktiv i stiftelsen af de evangelisk lutherske missionsforeninger. Det førte - som før omtalt - for Bau også til et brud med Luthersk Missionsforening i Vestslesvig. Han anvender alligevel navnet ”Luthersk Missionsforening” om sin forening. Det hed den tyske forening jo også. Noget tilsvarende sker i Skjern, hvor man i indledningen til den nye forhandlingsprotokol kalder den nye forening for ”Den gamle lutherske Missionsforening”. Ledelsen i Luthersk Missionsforening i Vestslesvig har nok ikke været helt tilfreds med, at Bau stadigvæk brugte navnet Luthersk Missionsforening.

Der går dog ikke lang tid, før missionsforeningen bliver omtalt med navnet Evangelisk Luthersk Missionsforening.

2. september 1892 refererer Frederiksborg Amts Avis, at Evangelisk Luthersk Missionsforening har afholdt et møde i Hellevad missionshus. Ved mødet medvirkede blandt andre J. Wittander, Nordöstra Skånes Missionsforening, og H. A. Jensen, København, som talere.²²⁸

Dagbladet Heimdal bringer den 25. august 1894 en redaktionel omtale af missionsfesten (årsmødet) i Hellevad:

Evangelisk luthersk Missionsforening (Bornholmerne) vil i Morgen, Søndag, afholde en Missionsfest i deres Forsamlingshus i Hellevad.

Det må være Bau, der har sendt meddelelsen om mødet. Han bruger nu navnet Evangelisk Luthersk Missionsforening, selvom der ikke formelt var stiftet en Evangelisk Luthersk Missionsforening.

I Nordslesvig har man haft en umiddelbar opfattelse af både at høre til i den tyske og i den danske missionsforening. Der var mange, der abonnerede på Baus og H. A. Jensens ydremissionsblad *Mørke og Lys*. I dette blad er der i disse år i gavelisterne over bidragydere mange navne fra Nordslesvig. Der var også nogle, der i forbindelse med søndagsskolearbejdet abonnerede på *Illustreret Børnetidende*, som Bau og Jensen begyndte at udgive i 1886.²²⁹

²²⁷ LMV arkiv A, prot, 1.

²²⁸ Ebbe Kaas har sendt mig kopi af annoncen.

²²⁹ *Mørke og Lys* 3/1886. Om bladene, se afsnittet ”Bladudgivelser” senere i artiklen.

Der er kun få oplysninger om, at der i Baus tid kom danske og svenske prædikanter til Slesvig-Holsten. H. A. Jensen prædikede bods- og bededag i 1886 ved en missionsfest – det samme som årsmøde – i Barmstedt i Holsten. Jensen havde i sin ungdom opholdt sig i Berlin, men hans tyske sprog var ikke bedre, end at han blev tolket til tysk.²³⁰ I 1887 talte Jensen ved et møde, hvor han også informerede om missionen i Danmark.²³¹

Organisation og trosgrundlag

Ved stiftelsen af Lutherischer Missionsverein i 1881 er der ikke blevet vedtaget love. Det fremgår indirekte af referatet fra den første generalforsamling, som blev holdt den 5. august 1883, hvor der blev vedtaget love for foreningen.²³² Man har dog fra starten haft en form for vedtægter om medlemskab, idet referatet fra generalforsamlingen i 1883 oplyser, at der deltog 25 af foreningens medlemmer. Hovedindholdet i lovene, som nu blev vedtaget var:

Foreningens anliggender ordnedes gennem generalforsamlingen, styrelsen (Vorstand) og en voldgiftsret, der skal tage sig af eventuelle eksklusioner af medlemmer (Ehrengericht).

Styrelsen bestod af 7 personer, der skulle have bopæl i hertugdømmerne. I parentes er der forklaret: ”Preussische Untertänen”. Styrelsen valgte selv sekretær og kasserer.

Fra 1896 fik medlemmerne adgang til at overvære bestyrelsens møder.²³³

Voldgiftsretten bestod af de 7 styrelsesmedlemmer og fire, der blev valgt af generalforsamlingen. Styrelsen blev valgt ved hemmelig afstemning og med lukkede stemmesedler. Alle beslutninger, som bestyrelsen vedtog, skulle meddeles medlemmerne.

Medlem kunne enhver blive, der

1. bekendte sig til den lutherske lære
2. havde en ustraffeligandel
3. betalte et årligt bidrag på mindst 3 mark og betalte 50 pfennig som optagelsesgebyr.²³⁴

Det fremgik også, at man kunne blive udelukket af foreningen ved en kendelse af voldgiftsretten (Ehrengericht), som skulle træffe afgørelse om et medlems eventuelle eksklusion af foreningen.

Det er særegent, at man oprettede en sådan domstol. Det kendes ikke fra andre kristelige

²³⁰ *Hirtenst* 5/1886.

²³¹ Ifølge *LMV arkiv A prot*, 3, talte Jensen over Salme 103. Det vides ikke, hvor dette møde blev holdt.

²³² *LMV arkiv A prot*, 1: Alle Beschlüsse werden in eines Statut zusammengefasst, das jedes Mitglied erhält.

²³³ *LMV arkiv A, prot*, 1.

²³⁴ Disse optagelseskontingenter - ”Eintrittsgeld” - og medlemskontingenter optræder mange gange i *Hirtenstimmes* gavekvitteringslister.

organisationer. Der forekommer faktisk flere udelukkelser af foreningen. Nogle af dem på grund af et umoralsk liv.²³⁵

Der blev ikke formuleret et detaljeret, dogmatisk grundlag, kun at enhver, der bekendte sig til den lutherske lære og levede et ustraffeligt liv kunne blive medlem af foreningen.²³⁶

Det vedtages at indsende en beretning til "Minister für geistliche Fragen", hvori man gør rede for "Die sogenannten "Bornholmer"s" forhold til Landskirken. Indberetning til ministeriet er en betingelse for, at foreningen kan blive godkendt.²³⁷

Fra 1883 er Lutherischer Missionsverein etableret som en egentlig forening/organisation med love. At der kun var 25 medlemmer til stede ved generalforsamlingen, har ikke taget modet fra Bau og de tilstedeværende. Ved den samme generalforsamling bliver det vedtaget at søge at ansætte to sendebud mere.²³⁸

I 1887 udvides bestyrelsen fra 7 til 9 medlemmer.²³⁹ I 1890 vælges der bestyrelse efter nye love.²⁴⁰

I 1895 blev det besluttet, at foreningens medlemmer skulle have adgang til bestyrelsesmøderne.²⁴¹ Lutherischer Missionsverein har som forening helt fra begyndelsen været udpræget demokratisk opbygget.

I Landsarkivet i Aabenraa ligger der en "Statut des Luth. Missionsvereins zur Förderung den Reiches Gottes in Schleswig-Holstein".²⁴² Denne statut er trykt i Tønder i 1898, året efter Baus død. Man har vel fundet behov for i den anledning at præcisere foreningens grundlag og formål. Måske

²³⁵ *LMV arkiv A, prot.*, 4. Ehrengericht drøftede 27/11-1892 en sag om to, der kun var borgerligt viiede. De blev pålagt, at gå til sognepræsten og få vielsen fuldbyrdet (die Trauung zu vollziehen) Endvidere skulle de bede om tilgivelse for, at de havde levet sammen uden kirkelig medvirken. På den tid var et ægteskab i Tyskland kun gyldigt, når det var indgået "borgerligt". Man kunne så bagefter gå i kirken og få ægteskabet velsignet.

December 1893 behandlede Ehrengericht en sag, hvor et bestyrelsesmedlem anmodede om at udtræde af foreningen. Han havde i længere tid levet i åbenbar synd mod det sjette bud. Det var ikke et enkelt fald. Ved samme møde blev et medlem af gyldige (triftigen) grunde udelukket af foreningen.

²³⁶ Der er flere eksempler på, at medlemmer, der havde forbrudt sig mod det 6. bud, mistede deres medlemskab af foreningen. *LMV arkiv prot A*, 4: Ehrengericht var samlet i december 1893. Der blev protokoleret: "NN [min anonymisering] sollte wegen seiner Sünden gegen das 6. Gebot aus dem Verein ausgeschlossen werden. (Er hatte in offenbaren Sünden gegen das 6. Gebot in Jahren gelebt, so war es kein einzelner Fall).

LMV arkiv A prot., 8: I 1930 sker det, at " wollte wieder in den Verein aufgenommen werden. Dieses wurde abgelehnt, es wurde ihm Hochmut vorgeworfen".

²³⁷ *LMV arkiv A, prot.*, 2. Det har ikke været muligt at finde denne indberetning. Man har vedkendt sig navnet "bornholmere". I artiklen om Lutherischer Missionsverein i leksikonet *Religion in Geschichte und Gegenwart* omtales bevægelsen også under navnet "Die Bornholmer".

²³⁸ *LMV arkiv A, prot.*, 1.

²³⁹ *LMV arkiv A, prot* 3 og *LMV arkiv C prot.*, 3.

²⁴⁰ *LMV arkiv A, prot.*, 3. Hvornår disse love er vedtaget fremgår ikke af protokoludskriftet.

²⁴¹ *LMV arkiv A prot.*, 5 og *LMV arkiv C prot.*, 4.

²⁴² Lovene er lagt sammen med grundbog, skøde og dokumenter vedrørende salget af missionshuset i Hellevad.

Aabenraa Amtsret Hellevad/Ørslev. *Grundbog Bind I* Blad 46. Grundakten Hellevad Nr. 49. *Landsarkivet i Aabenraa*.

foreligger der bare et genoptryk af de eksisterende love opdateret med fx antallet af søndagsskoler. Der er desværre ikke dato for lovenes vedtagelse, men de ligger meget nær op ad de love, vi kender fra udskriften af protokollen 1883. Statutten består af 17 paragraffer.

§ 1 Foreningens trosgrundlag er Den Hellige Skrift og Den Augsburgske Bekendelse.

Foreningens formål er at virke for Guds riges fremme blandt dem, der bærer Kristi navn.²⁴³ Det må forstås sådan, at man vil virke med Guds ord blandt dem, der er døbt. Lutherischer Missionsverein er ikke et ydremissionselskab. Endvidere vil man ikke danne et særligt kirkeligt parti, men vil vække og fremme det kristelige liv i landskirken.

§2 Foreningens sæde er i Flensburg. Foreningens lokale er i Norderstrasse 19.²⁴⁴ Foreningens formål søges opnået ved at holde opbyggelige forsamlinger ved foreningens sendebud - så vidt muligt skal der holdes ugentlige forsamlinger – afholdelse af missionsfester, oprettelse af søndagsskoler og kolportering af kristelige skrifter. Her henvises til §§ 11-14.

§ 8 omhandler generalforsamlingen, hvortil der skal indkaldes skriftligt senest en uge før generalforsamlingens afholdelse. Med indkaldelsen skal der følge dagsorden.

Sammenfattende kan vi konkludere, at foreningen er gennemført demokratisk opbygget. Som bekendelsesskrift nævnes kun Den Augsburgske Bekendelse. Man kunne måske have forventet, at man havde taget hele Konkordiebogen til sig som bekendelsesskrift. Konkordiebogen har dog haft en vis betydning for foreningen. I en artikel om den trælbundne vilje arbejder Bau grundigt med Konkordiebogen. Jeg er i besiddelse af et eksemplar (Berlin 1884), der har tilhørt Theodor Kordt. Kordt varetog i årene 1902 til 1913 ekspeditionen af *Hirtenstimme* og var i en længere årrække leder af Lutherischer Missionsvereins forlag.

Forholdet til kirken

Foreningen vil – i lighed med Nordslesvigsk Indre Mission – virke inden for den tyske landskirke.²⁴⁵

Men vi sporer ikke noget samarbejde med kirken. Snarere en kølig distance. Det har vi påvist i Baus konfrontationer med præsterne. I sognepræsternes indberetninger til de kirkelige myndigheder, omtales, at bornholmerne kun søger kirken, når de skal til alters og ved de obligatoriske kirkelige

²⁴³ ”... für die Förderung des Reiches Christi unter denen, die nach seinem Nahmen genannt sind”.

²⁴⁴ Måske bor en af foreningens medlemmer på adressen.

²⁴⁵ I foreningens love, som er vedlagt dokumenterne vedrørende salget af missionshuset i Hellevad i 1922 er der i § 1 direkte formuleret, at man vil vække og fremme det kristelige liv i landskirken. Skøde. Grundbog Hellevad. Bind I, blad 46, *Landsarkivet i Aabenraa*.

handler.²⁴⁶

På et bestyrelsesmøde i 1894 blev det besluttet, at sendebud Peter Lindhorst skulle prædike hver søndag.²⁴⁷ Lindhorsts søndagsprædikener har sandsynligvis været et alternativ til kirkens gudstjenester. Det antyder, at foreningens medlemmer i Holsten, hvor Lindhorst hovedsagelig havde sin virksomhed, ikke har været særligt flittige til at slutte op om kirkens gudstjenester.

Foreningens sendebud

Lutherischer Missionsverein bruger ordet "Sendbote" om deres missionærer. I den sammenhæng, hvori Bau befinder sig, er det en sproglig nydannelse.²⁴⁸ Måske har man selv dannet betegnelsen. En mulighed er også, at man har tænkt på Nordslesvigs Indre Missions første missionær, Lars Birk, som i den tyske litteratur betegnes "Sendbote".²⁴⁹

I statutterne fra 1898 skriver man om kolportørerne, at de skal være nogenlunde²⁵⁰ velbevandret i Guds ord og have indsigt i den frelsende lære.²⁵¹ De bliver udstyret med en legitimation fra styrelsen og skal virke på de steder, de bliver anvist af styrelsen. Styrelsen fastsætter deres løn, og de får dækket rejseomkostninger.²⁵² Det er indholdet i denne paragraf, der har været retningsgivende tilbage i 1883.

Ved det stiftende møde blev Bau valgt som foreningens første sendebud. Bau var ikke kun kolportør, han prædikede også. Bau skulle årligt aflønnes med 1000 mark plus 200 mark til dækning af rejseudgifter.²⁵³ Allerede på den første generalforsamling i 1883 beslutter man at ansætte to sendebud,²⁵⁴ der skulle virke sammen med Bau. Hermed har man tilkendegivet visioner for det fremtidige arbejde.

Sendebudenes opgave beskrives som at besøge kristne, samle dem til møder, bede og læse og

²⁴⁶ Der henvises til afsnittet En sognepræsts vurdering af Bornholmerne s. 28f

Sognepræsten i Skærbæk, Boye Johannes Bruhn, som sluttede sig til Det gamle Budskabs Indre Mission, beretter omkring 1910 – efter Baus død – om bornholmerne, som nu var den gruppe, der havde skilt sig ud fra Luthersk Missionsforening og til en vis grad havde sluttet sig til Evangelisk Luthersk Missionsforening, at enkelte af medlemmerne kun kom i kirke i påsken og ved særlige højtideligheder. De fik at vide af deres leder i Bylderup-Bov, at det skulle holde op med! *Dansk præste- og sognehistorie Sønderjylland I Ribe stift*, 226. Se også Horstmann: *Erinnerungen aus verlorenem Land*, 245.

På dette punkt havde Baus tyske missionsforening således overtaget Luthersk Missionsforening i Danmarks reserverede holdning over for folkekirken.

²⁴⁷ *LMV arkiv C, prot, 4*: "P. Lindhorst sollte jeden Sonntag predigen".

²⁴⁸ Luthersk Missionsforening bruger ikke ordet sendebud. I Brødremenigheden havde man emissærer.

²⁴⁹ Weitling, *Die historischen Voraussetzungen, des "Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig*, 101.

²⁵⁰ § 11 einigermassen.

²⁵¹ § 11 " ... zu heilsamer Lehre befähigt sind".

²⁵² Statut 1898 § 11.

²⁵³ *LMV arkiv A, prot 1*; *LMV arkiv A, Lebenslauf Chr. Bau*.

²⁵⁴ *LMV arkiv A, prot, 1*.

opmuntre dem i samtaler. Skellet mellem at læse/samtale med mennesker og prædike Guds ord var ikke så skarp. Hvornår beslutningen om at ansætte de to sendebud blev gennemført, ved vi ikke. Der nævnes ikke navne.²⁵⁵ Det er en opfølgning på denne beslutning, der sker ved generalforsamlingen i i Flensburg den 20. januar 1884, hvor det blev besluttet at ansætte to *kolportører*.²⁵⁶ Sandsynligvis er der i ansættelse og opgaver ikke væsentlig forskel på sendebud og kolportør. Den ene af de to kolportører, *Hermann Schütt*, blev ansat på prøve. Han skulle have sit virkeområde i Schleswig-Holstein. Schütt skal aflønnes med 2 mark pr. dag plus 6% af de bøger, han sælger. Den anden kolportør, *Niels Nielsen*, skulle beherske både dansk og tysk. Han skulle have sit virkefelt på Slesvigs østkyst. Der oplyses ikke noget om Nielsens løn. Ansættelsen af Nielsen viser klart, at Lutherischer Missionsverein er meget bevidst om, at den har sit virke både blandt dansk- og tysktalende.

Det blev på samme møde endvidere besluttet, at *Søren Simonsen* fra Gram skulle foretage en lille missionsrejse til Angeln og til Rangstrup ved Agerskov. Ordet missionsrejse antyder, at Simonsen skulle prædike. Simonsen får efterhånden en central rolle i missionsforeningens virksomhed. Hans ansættelsesforhold beskrives i korthed nedenfor.

På et bestyrelsesmøde 18. marts 1885 besluttede man at ansætte Simonsen i en fast stilling som sendebud og prædikant på følgende betingelser:²⁵⁷

1. Han skulle rejse 274 dage om året. En ganske omfattende rejseaktivitet, hvor han er kommet rigtig mange steder.
2. Han skulle føre dagbog over sin virksomhed og antallet af arbejdsdage.
3. Han skulle i dagbogen notere de tekster, han havde prædikeret over.
4. Han skulle opgive, hvor mange penge der blev givet ved de kollekter, der blev foretaget ved hans mødevirksomhed.
5. Han måtte ikke afbryde de rejser, som bestyrelsen havde fastlagt for ham.
6. Han skulle fremvise sin dagbog til ethvert bestyrelsesmedlem, der måtte ønske at se den.

Hvis Simonsens ansættelsesforhold er model for de andre sendebuds ansættelse, fortæller det om en strategisk, velorganiseret og stram styring. Simonsen har været danskorienteret. Ved bestyrelsesmødet og generalforsamlingen i Flensburg i 1886 prædikede Simonsen på dansk.²⁵⁸

²⁵⁵ *LMV arkiv C, prot, 1*, "Es sollten ausser Bau noch zwei Sendboten eingestellt werden, die die Christen becuhen, sie versammeln, mit ihnen beten und lesen, sie aufmuntern und mit ihnen reden sollten." Således også *LMV arkiv A, prot, 1*; LMVs statutter 1898 § 11.

²⁵⁶ *LMV arkiv A, prot, 2*. *LMV arkiv prot C, 2* skriver, at det blev foreslået at udsende to kolportører.

²⁵⁷ Søren Simonsen var fra Gram. Hans navn med angivelse af bopæl optræder gentagne gange i *Hirtenstimmes* gavelister. Simonsens datter frk. A. Simonsen videreførte efter Baus død oversættelsen af Rosenius til tysk.

²⁵⁸ *LMV arkiv A, prot, 3*.

I 1890 blev Simonsen medlem af Lutherischer Missionsvereins bestyrelse.²⁵⁹ I 1893 blev han valgt til foreningens sekretær.²⁶⁰

Ved samme bestyrelsesmøde i 1885 blev en ung mand, *Koberg fra Steinfeld*, også ansat som sendebud. Hans honorar blev fastsat til 2 mark pr. dag, mens Simonsen fik 4 mark pr. dag. Simonsen var ældre og havde større anciennitet.

Ved et bestyrelsesmøde i Flensburg i 1890 blev *Hans N. Jacobsen* ansat som kolportør.²⁶¹ Han skulle have 1,50 mark pr dag plus 10% af bogsælget. Denne ansættelse er særlig interessant, fordi Hans Jacobsen senere kom til at spille en rolle i Lutherischer Missionsvereins forhold til Evangelisk Luthersk Missionsforening, fordi han af Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm efter genforeningen blev ansat til at være kolportør i Sønderjylland.²⁶² Jacobsen omtales senere i forbindelse med hans relation til Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Ved samme bestyrelsesmøde blev *Johannes Bernhardt* fast ansat som sendebud. Han skulle have en årsløn på 1200 mark plus 300 mark i rejsepenge pr. år.

Bernhardts relativt høje løn siger noget om, at han allerede i 1890 havde en særlig status i foreningen. Johannes Bernhardt kom til at efterfølge Bau som foreningens formand. Bernhardt vil blive omtalt senere.

I oktober 1893 besluttede man at ansætte *cand. Dose* som sendebud. Han skulle have en årsløn på 720 mark, men han havde endnu ikke tilladelse til at prædike.²⁶³

Tilladelse til at prædike var noget særligt. Dose må have haft en akademisk grad. Dermed bryder han mønstret blandt kolportører og sendebud, der ellers ikke er akademikere.

På et møde i oktober 1893²⁶⁴ - af protokollen fremgår det ikke klart, om det var et bestyrelsesmøde eller en generalforsamling - bliver der gjort status over nogle af medarbejdernes aktiviteter: Bau har haft 203, Bernhardt 185 og Hans Jacobsen 85 forsamlinger i det forløbne år. De har med denne mødeaktivitet nået langt omkring.

På et bestyrelsesmøde i november 1894 bliver det vedtaget, at sendebudet P. Lindhorst som belønning for sin tjenesteiver skal have et gratiale på 200 mark.²⁶⁵ Da Lindhorst har en stor familie,

²⁵⁹ *LMV arkiv A, prot, 3; LMV arkiv C prot, 3.*

²⁶⁰ *LMV arkiv A, prot, 4.*

²⁶¹ *LMV arkiv A, prot, 3.*

²⁶² Hans Jacobsens person og virke beskriver jeg i et selvstændigt afsnit om Evangelisk Luthersk Missionsforenings etablering i Sønderjylland. Det ligger uden for denne afhandlings rammer.

²⁶³ *LMV arkiv A, prot, 4.*

²⁶⁴ *LMV arkiv A, prot, 4.*

²⁶⁵ *LMV arkiv A, prot, 5.*

vedtager man, at hans løn skal forhøjes til 1400 mark.

Fra 1895 bliver det pålagt Lindhorst, Bernhardt og Jacobsen at føre dagbog over deres tjeneste, ligesom Simonsen i Gram skulle gøre det.²⁶⁶ Dagbogsnotaterne skulle hver den første i måneden sendes til Bau. Sendebudenes virksomhed har altså været under et vågent tilsyn. Den negative begrundelse for dette krav kan have været, at Bau har haft en manglende tillid til sine medarbejdere. Den positive begrundelse kunne være, at kravet om at føre dagbog og vise den for Bau var begrundet med, at han kunne holde sig grundig orienteret om det enkelte sendebuds og foreningens arbejde.

I 1896 kan Lindhorst indberette, at han har været på rejse 166 dage og har holdt 58 forsamlinger (møder).²⁶⁷ Bernhardt har holdt 182 forsamlinger. Jacobsen indberetter, at han har kolporteret i 250 dage og solgt bøger for 1000 mark. Et betragteligt beløb.

Carl Christensen bliver ansat til at være kolportør i Nordslesvig. Han var invalid og fik pension. Derfor behøvede han ikke at få en fast løn!²⁶⁸

En opgørelse viser, at foreningen i de første 15 år har ansat 12 personer som sendebud og kolportører, inklusive Bau. Det fortæller om en ganske stor aktivitet og offervilje fra foreningens medlemmers side.²⁶⁹

Efter Første Verdenskrig var foreningen i stærk tilbagegang. Da foreningens formand Joh. Bernhardt døde i 1928, havde foreningen ingen ansatte sendebud.²⁷⁰

Mens forhandlingsprotokollen omhyggeligt beretter om, hvem der blev ansat som sendebud/kolportører og deres løn og arbejdsområder, er den overraskende tavs om, hvilke skrifter sendebudene solgte. Der er i 1895 en enkelt notat om, at foreningen betaler de traktater (Streublätter), sendebudene forærer.²⁷¹ Man har selvfølgelig også solgt Rosenius-skrifter. Man solgte også Luthers Galaterbrevskommentar. Det fremgår af de bøger, kolportør Wilhelm Horn solgte. Man solgte også bibler. Men bestyrelsen besluttede i år 1900, at man kun skulle sælge Luther-Bibelen.²⁷²

²⁶⁶ *LMV arkiv A, prot, 5.*

²⁶⁷ *LMV arkiv A, prot, 4.*

²⁶⁸ En sammenligning med industriarbejderes løn kan give et fingerpeg om, på hvilket niveau sendebudens løn lå.

I mail af 24/9-2013 oplyser arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa, ph.d. Leif Hansen Nielsen om lønningerne, at på en klædefabrik i Rens, der i 1890 beskæftigede 7 personer, var arbejdstiden anført til 11-12 timer og ugelønnen til mellem 6-12 mark. På en klædefabrik i Leck i Sydslesvig, hvor der var 6 ansatte, var arbejdstiden 11 timer og ugelønnen 15-18 mark. På teglværket i Broager var arbejdstiden omkring 10-11 timer og ugelønnen 15-18 mark. I virksomhederne i Aabenraa Kreds hvor arbejdstiden var 10-12 timer var ugelønnen 13-15 mark.

²⁶⁹ *LMV arkiv A prot og LMV arkiv C prot LB.*

²⁷⁰ *LMV arkiv A, Lebenslauf Chr. Bau.*

²⁷¹ *LMV arkiv A prot, 5* Die von den Kolporteuren verschenkten Streublätter wurden vom Verein bezalt. Det har måske været nogle af Baus artikler, der blev udgivet som små særtryk, som kolportørerne har haft med i bogtasken.

²⁷² *LMV arkiv A prot, 6* Es sollten nur Luther-Bibeln verbreitet werden, keine anderen Übersetzungen.

Medlemmer – foreningens udbredelse

Foruden de spredte oplysninger, vi finder forskellige steder, fx i Dansk præste- og sognehistorie, giver de mange gavekvitteringslister, der er i *Hirtenstimme*, et godt billede af, hvor Lutherischer Missionsverein havde mange af dens venner i Nordslesvig.

I Nordslesvig var foreningens tyngdepunkt mod øst: Christiansfeld, Haderslev, Rødekro og Hellevad. Men også i Vestslesvig, hvor Luthersk Missionsforening havde mange venner: Skærbæk, Frifelt og Rens, var der mange, der sluttede op om Lutherischer Missionsverein.

Gavelisterne i *Hirtenstimme* giver grundlag for at anslå, at omkring halvdelen af foreningens medlemmer i årene op til 1897 havde hjemme i Nordslesvig.²⁷³ Den relativt store tilslutning, foreningen havde i Nordslesvig, bekræftes af, at Peter Kobbelgaard fra Hellevad i 1884 blev valgt til at være regnskabsfører og forhandler af skrifter og bøger.²⁷⁴ Der blev, som omtalt, også ansat kolportører og sendebud, der beherskede det danske sprog.

Ved generalforsamlingerne i 1886, 1894 og 1900 deltog henholdsvis 80, 83 og 110 medlemmer.²⁷⁵ Omkring 1898 anslås Lutherischer Missionsvereins medlemstal til at være 200 til 300.²⁷⁶

I 1922 havde Lutherischer Missionsverein 165 medlemmer. Det er første gang, vi finder en oplysning om foreningens eksakte medlemstal.²⁷⁷ På det tidspunkt må vi formode, at Lutherischer Missionsvereins medlemstal var faldet. Vi må også antage, at der var en del ikke-medlemmer, der sluttede op om foreningens møder.

I *Mørke og Lys* kvitteres der i Baus levetid for mange gaver fra missionsvenner i Slesvig. Der findes ingen navne fra Holsten.

²⁷³ Følgende fortegnelser over gavebidrag er tilfældigt udvalgt. De har ikke egentlig statistisk værdi, men giver dog et fingerpeg om, hvor Lutherischer Missionsverein havde tilslutning. Der kan være sket mindre fejltællinger og fejlplaceringer.

Hirtenst 5/1886 51 bidrag (nogle fra samme person): Holsten 13; Sydslesvig 13; Nordslesvig 25.

Hirtenst. 4/1892 94 bidrag. Holsten 1; Sydslesvig 5; Nordslesvig 66; kan ikke stedfæstes 21.

Hirtenst 1895 overvægt af bidrag fra Sydslesvig, Holsten og enkelte fra Ostfriesland.

Hirtenst 4/1897 54 bidrag: Fra Holsten 14; fra Sydslesvig 2; fra Nordslesvig 6; fra Ostfriesland 7; fra Danmark 1; andre (nogle lokaliteter er vistnok fra Holsten) 24.

²⁷⁴ *LMV arkiv A, prot.* 2 "Rechnungsführer und Schriftenbeziender".

²⁷⁵ *LMV arkiv A prot.* 3, 5 og 6.

²⁷⁶ *Bornholmerne eller Den lutherske Missionsforening*. Oversat af W. Grunnet, 10. I skriftet omtales Baus død i 1897. Skriftet blev udgivet i oversættelse i 1899.

²⁷⁷ Oplysningen findes i det juridisk gyldige "Bekræftet Afskrift" fra generalforsamlingen hos Georg Nissen, Angeln. Afskriftet er vedlagt dokumenter vedrørende salget af missionshuset i Hellevad. *LAA Grundbog Hellevad bind I*, Blad 46.

Annoncering og omtale af møder

Sendebudenes virke giver os ikke en systematisk oversigt over missionsforeningens møder.

Der er kun få meddelelser om møder i aviser og missionsblade. En systematisk gennemgang af dagbladene *Dannevirke* og *Heimdal* ville måske vise flere annoncer for missionsforeningens møder.

Vi har omtalt årsmøderne i Hellevad Missionshus i 1891 og 1894.

Bau ville gerne orientere de danske venner om missionsforeningens virke. Der er et par mødeannoncer i Evangelisk Luthersk Missionsforenings blad *Mørke og Lys*, som Bau sammen med H. A. Jensen var redaktør af.²⁷⁸

Nr. 6/1888: Missionsmøde i Rangstrup på Bjørnskov Kro (det var her de første prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening efter 1920 holdt møder).

Nr. 9/1888: Søndag den 23. september møder i Flensborg og Rens.

Nr. 1/1890: Gaver givet ved et møde i Rens.

Søndagsskoler

Man lagde stor vægt på søndagsskolearbejdet. På et bestyrelsesmøde i Flensborg i 1886, hvor der også var 80 medlemmer af missionsforeningen til stede, opfordrer Bau missionsvennerne til at oprette søndagsskoler.²⁷⁹

På generalforsamlingen i 1893 blev der berettet om god tilslutning til søndagsskolerne i Flensburg, Schleswig, Rens, Christiansfeld, Skærbæk, Busenwurth og Barmstedt.²⁸⁰

I lovene for Lutherischer Missionsverein, trykt i 1898, omhandler §13 søndagsskolerne. Denne paragraf har den mærkelige oplysning, at søndagsskolerne også er for børn af forældre, der ikke er medlemmer af foreningen.²⁸¹ Er det for at understrege, at det er vigtigt, at børn uden for foreningens kreds bliver inviteret? I dag vil vi da sige: Selvfølgelig skal alle børn inviteres til søndagsskolen. Søndagsskolerne er under tilsyn og ledelse af foreningens styrelse. Medlemmer af foreningen, der er egnede til det, kan undervise. I samme §13 får vi at vide, at, at der indtil nu er oprettet tolv søndagsskoler. Af disse er seks i Nordslesvig: Christiansfeld, Gram, Hellevad, Rens, Bjerndrup ved Tinglev og Skærbæk. Dermed har vi også fået oplyst, hvor Lutherischer Missionsverein i 1898 havde

²⁷⁸ Om Baus og H. A. Jensens udgivelse af missionsbladet *Mørke og Lys* giver jeg en fremstilling i afsnittet om Baus virke uden for Schleswig-Holstein.

²⁷⁹ *LMV arkiv A prot*, 3.

²⁸⁰ *LMV arkiv A, prot*, 4.

²⁸¹ "Auch Kindern von Nichtmitgliedern sind die Schulen geöffnet." § 13, Statut des Luth. Missionvereins zur Förderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein. Tondern 1898.

den største tilslutning i Nordslesvig. Foreningen vil, så vidt kræfterne rækker, bestræbe sig på at oprette flere søndagsskoler. Vi kan konkludere, at søndagsskolearbejdet har været højt prioriteret.

I 1911 vedtager man, at søndagsskolebørnene skal have Rosenius' Dagbog og en sangbog.²⁸² Denne sangbog må vel have været Ahnfelts sangbog i dansk eller tysk udgave.

I *Hirtenstimme* bringes nogle få stykker beregnet for børn: "Noget for Børnene: Under Jesu Vinger",²⁸³ "Drengen paa Isen". "Til alle Dreng og Piger".²⁸⁴

Hirtenstimme bringer en længere artikel om søndagsskolearbejdet. Man havde en del søndagsskoler – også i Nordslesvig.²⁸⁵

De dansktalende søndagsskoler har abonneret på H. A. Jensen og Baus *Illustreret Børnetidende*.

Ostfriesland

a Forbindelsen til Ostfriesland

LMVs arbejdsområde var Slesvig-Holsten. Men virksomheden kom snart til også at omfatte Ostfriesland op mod den hollandske grænse. Historien bag dette er, at der efter Napoleonskrigene var økonomisk meget dårlige tider i Ostfriesland. Mange udvandrede til USA, men der var også en del fra Ostfriesland, der udvandrede til Holsten. Blandt dem var Peter Lindhorst, som Bau havde kaldet til kolportør for foreningen. Lindhorst kom på sine rejser også til de ostfriesere, som var udvandret til Holsten. De opfordrede Lindhorst til også at rejse til hans gamle hjemstavn.²⁸⁶ Kronologien er ikke helt sikker, men det har været omkring 1890. I LMVs protokol står der, at man i 1894 besluttede at udvide virksomheden til Ostfriesland. Det behøver ikke at betyde, at man ikke havde haft udsendinge til Ostfriesland før 1894, men at man får det år havde besluttet at etablere en mere organiseret virksomhed i Ostfriesland.²⁸⁷

I Ostfriesland var der midt i 1800-tallet et rigt åndeligt liv. I 1834 var Ostfriesische Missionsverein blevet stiftet. Morgen- og aftenandagt og bordbøn blev praktiseret i mange hjem. Der var dog også egne, hvor almindelig ukirkelighed og verdslighed var fremherskende.²⁸⁸

²⁸² *LMV arkiv prot. A*, 6. Rosenius' Dagbog er en populær betegnelse for husandagtsbogen, se note 97.

²⁸³ *Hirtenst.* 4/1889.

²⁸⁴ *Hirtenst.* 10 og 11/1890.

²⁸⁵ I *LMV arkiv A prot.*, 3 er der et referat fra et bestyrelsesmøde i 1886: Bau ermutigte, Sonntagsschulen einzurichten. Fra et bestyrelsesmøde i oktober 1893 refereres: Es wurde berichtet über den guten Besuch der Sonntagsschulen in Flensburg, Schleswig, Renz, Christiansfeld, Scherrebeck, Busenwurth und Barmstedt. (*LMV ark A prot.*, 4).

²⁸⁶ *LMV arkiv C*: "Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland".

²⁸⁷ *LMV arkiv A, prot.*, 4: Die Virksamkeit sollte in Zukunft nach Ostfriesland ausgedehnt werden und Sendboten dorthin geschickt werden.

²⁸⁸ Indberetning 1891 af generalsuperintendent Baring i Aurich. Menno Smid. Ostfriesland im Schutze des Deiches. Bd.

Adelheid Jürgens, der sluttede sig til LMV, beretter om det åndelige liv i Ostfriesland på den tid.²⁸⁹ Omkring 1860 var der i Hollen en præst, der var meget bevidst om at forkynde i overensstemmelse med bibel og bekendelse. Folk var optaget af at bevare den lutherske lære. Der var vækkelser. Omkring 1884 kom der lægprædikanter til Ostfriesland. De prædikede også i Adelheid Jürgens bedstemors hjem.²⁹⁰

Det er på den tid, Lindhorst kom til Ostfriesland. Han solgte mange af Rosenius' skrifter. En mand købte første bind af *Geheimnisse* og Adelheid Jürgens bedstemor, købte andet bind. Og så byttede de to bøgerne med hinanden! Salget af Rosenius' skrifter førte til, at Bau og Joh. Bernhardt foretog en rejse til Ostfriesland. De prædikede bla. i landsbyerne Velde, Detern og Nordgeorgsfehn. Møderne var godt besøgt. Bau lærte dem at synge Ahnfeldts sange, som han havde oversat og også de sange, han selv havde skrevet. Bau spillede på guitar til sangen.²⁹¹

Ved et af disse møder kom den ostfriesische præst, Möhlmann til evangelisk klarhed.²⁹² Möhlmann fik en central rolle i LMV i Ostfriesland.

Ostfriesische præster²⁹³

Baus rejse til Ostfriesland blev anledning til, at der var flere præster i Ostfriesland, der begyndte at læse Rosenius' skrifter og i deres forkyndelse blev påvirket af ham.

En af dem, der blev grebet af Baus forkyndelse og lærte Rosenius' skrifter at kende var pastor Möhlmann.

VI *Ostfriesische Kirchengeschichte*. Germany 1974, 500-504. *Ostfriesische Kirchengeschichte* er et stort værk, der giver en grundig og omfattende fremstilling af Ostfrieslands kirkehistorie.

²⁸⁹ *LMV arkiv C*, Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland. Adelheid Jürgens, født Pistor, har oplysningerne fra sin 84-årige onkel, Ahlrich Pistor. Det vides ikke, hvornår Adelheid Jürgens har berettet historien til den kilde, forfatteren af nærværende værk gør brug af.

²⁹⁰ Adelheid Jürgens bedstemor hed Antje Pistor. Det var omkring 1884, de omtalte lægprædikanter kom i hendes hjem.

²⁹¹ *LMV arkiv C* Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland. Det eneste sted, vi hører om, at Bau spillede på guitar.

²⁹² *LMV arkiv C*, Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland: "Durch Baus Predigten fand Pastor Möhlmann aus Elisabethfehn zum rechten Glauben".

²⁹³ H. Haasis har udarbejdet og tilsendt forfatteren af nærværende arbejde oversigten: "Ostfriesische Pastoren, die in Verbindung mit dem Lutherischen Missionsverein zur Vörderung des Reiches Gottes in Schleswig-Holstein standen". Den omfatter præsterne Möhlmann, Hafermann og Meints. Til oversigten er føjet en fortegnelse over præster, der har prædikeret ved LMVs generalforsamlinger og missionsfester op til 1984. Jeg har henlagt Haasis' oversigt under *LMV arkiv H 3*.

1 Johannes August Möhlmann.²⁹⁴

Möhlmann fortalte i sin tale ved Baus begravelse, at Bau i en prædiken over Esajas 35 havde hjulpet ham til evangelisk frigørelse. Bau havde sagt: ”Du tror vel på Jesus, men du tror ikke at Jesus har gjort nok for *alle* mennesker”. Efter denne aften var Bau og Möhlmann nært knyttet til hinanden.²⁹⁵

Möhlmann (1864-1947) øvede som præst i Emden en betydelig gerning, og havde stor betydning for kendskabet til Rosenius i Ostfriesland. Det var gennem hans indflydelse, at flere præster i Ostfriesland blev Rosenius-læsere. Nogle af disse præster blev efter Anden Verdenskrig talere ved missionsforeningens missionsfester i Holsten. I 1970erne var der stadig præster i Ostfriesland, der så sig som arvtagere af Möhlmanns forkyndelse.²⁹⁶

Möhlmann kom i 1896 – efter, at han havde mødt Bau - fra Elisabetsfehn til et større embede i Emden. Inden han kom til Emden, havde han vakt opmærksomhed ved en prædiken, han havde holdt ved en missionsfest i Strackholt, hvortil han var indbudt af Remmer Janssen.

Möhlmann var en dygtig og veltalende prædikant.²⁹⁷ Der var noget autentisk over Möhlmann. Menigheden mærkede, at han med hele sin personlighed stod bag sine ord. Han var den af de tre præster i menigheden, der samlede langt de fleste til gudstjenesterne.²⁹⁸ Han var afholdt af menigheden. Möhlmanns ry gik langt uden for Emdens grænser.

Hans prædikener var evangelisationsprædikener. Temaet var omvendelse, synd og nåde. Hans ensidighed i forkyndelsen er blevet bedømt som både hans styrke og hans svaghed. Möhlmann var ganske klar i sit opgør med den moderne teologi, som på den tid var ved at gøre sig gældende.

Hans skarpe standpunkter gjorde, at han kom i konflikt med de to andre præster ved kirken: Blanke og Buck. Möhlmann anså dem ikke for at være sandt lutherske. Selv gik han ikke til sine kollegers gudstjenester. Det gjorde den menighed, der sluttede op om Möhlmann, heller ikke.

Möhlmann samlede også menigheden til opbyggelsesmøder i hjemmene.

Han bekendte sit tilhørsforhold til Rosenius og hans betydning for ham. Da Möhlmann ved en visitats blev spurgt, om han var medlem den bornholmske sekt,²⁹⁹ gjorde han det klart, at det var han ikke, men han vedgik, at han havde omgang og fællesskab med missionsforeningens venner i Slesvig-

²⁹⁴ *LMV arkiv C*, Bau, Bernhardt und Lindhorst; Smid, *Ostfriesische Kirchengesch.* 512-515.

²⁹⁵ *LMV arkiv A*, Lebenslauf: Christian Bau.

²⁹⁶ Smid: *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 515;

²⁹⁷ ”packender Kanzelberedsamkeit”, Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 515

²⁹⁸ De to andre var Buck og Blanke.

²⁹⁹ Smid: *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 514. Selv i Ostfriesland gik den rosenianske bevægelse under betegnelsen Bornholmerne.

Holsten. Han prædikede også af og til ved missionsfesterne i Slesvig-Holsten.³⁰⁰

Den kirkelige øvrighed indtog en mild og afventende kurs over for Möhlmann. Man afstod fra at skride ind med sanktioner mod ham. Man var klar over, at eventuelle sanktioner ikke ville blive forstået af hans menighed, heller i Ostfriesland som sådan. Den kirkelige øvrighed frygtede vel ligefrem, at menigheden omkring Möhlmann ville træde ud af landskirken, hvis man skred til sanktioner. Man håbede, at tålmodighed over for Möhlmann kunne bevare den ”Möhlmannske bevægelse” indenfor landskirkens rammer. Möhlmann var den, der gjorde præsterne bekendt med Rosenius. Det åndelige miljø, som var præget af Luther, har også befordret interessen for Rosenius. Möhlmann skrev forordet til Rosenius’ husandagtsbog *Tägliches Seelenbrot* 2. oplag 1909.

2 Remmer Janssen 1850-1931³⁰¹

Den lutherske vækkelsespræst Remmer Janssen var præst i Strackholt i Ostfriesland 1877-1921. Hans forkyndelse samlede store skarer. Almindelige søndage kom der 1000 og på festdage 1500 til hans gudstjenester. Han prædikede omvendelse og et nyt liv. For Janssen var forkyndelsen af lov og evangelium ”nål og tråd”. Janssen var udpræget luthersk i sin teologi. Hans prædikener var meget pædagogiske og systematisk opbyggede. Han havde 7 grundsætninger for en prædiken – ikke 7 punkter i sine prædikener. Sidste og 7. grundsætning var: Das ganze nicht zu lang!

Ud fra Janssens virke i Strackholt bredte der sig en vækkelse ud over Ostfriesland, som Janssen kom til at stå centralt i.³⁰²

Der blev oprettet hornorkester, sangkor, foreninger for unge kvinder og mænd. Søndag eftermiddag samledes bedekredse i hjemmene, som lægfolk selv havde taget initiativet til.

1882 begyndte Janssen at afholde missionsfester i Strackholt. Disse fester er blevet afholdt helt op til nyere tid.

1888 stiftede han sit eget ydremissionselskab ”Lutherische Missionsverein für Ostfriesland”, som var strengt konfessionel luthersk. Denne missionsforening arbejdede tæt sammen med Hermannsbürger Mission. Dermed distancerede Janssen sig fra det reformert-lutherske missionselskab, der blev stiftet i 1834 i Ostfriesland.

Han udgav også sit eget ydremissionsblad *Lutherischer Missionsfreund*, som på sit højeste havde

³⁰⁰ I oversigten over prædikanter ved LMVs missionsfester optræder Möhlmann kun ved mødet i 1898.

³⁰¹ Om Remmer Janssens liv og virke henvises der til Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 515-517 og Internet: Remmer Janssen, Ostfriesische Landschaft.

³⁰² Gustav Adolf Benrath i: *Geschichte des Pietismus 19. und 20. Jahrhundert*. Bd. 3. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen, 2000, Hrsg. Ulrich Gäbler, 208-209.

4000 abonnenter.

1889 begyndte Janssen en missionsskole, som var en treårig forskole til en videreuddannelse i Hermannsburg. Johann Heinrich Meints var lærer på Janssens missionsskole.

Remmer Jansen hører ikke til de kredse, der direkte var påvirket af Baus forkyndelse. Alligevel er han i tid og teologi så nær hos dem, der sluttede sig til Baus missionsforening, at han bør omtales. Selvom Möhlmann og Janssen var samtidige og i høj grad åndsbeslægtede, hører vi ikke om et egentligt organisatorisk samarbejde mellem de to. Det kan vel skyldes, at de som personer var forskellige typer. Men vi hører heller ikke om uoverensstemmelser.

Hvis der var en forskel mellem Janssens virksomhed i Ostfriesland og den kreds, der sluttede op om det, der var begyndt af Bau og Lindhorst, er det nok, at Baus bevægelse udelukkende koncentrerede sig om indre mission, mens Janssen havde en række initiativer på ydremissionsområdet.³⁰³ Vi ved ikke, om Rosenius har været kendt i de kredse, der sluttede op om Janssen. Möhlmann har helt sikkert gjort Rosenius' skrifter kendt ud over sin egen menighed.

Ostfriesland efter Baus død og til i dag

I 1900-tallet fik præster fra Ostfriesland stor betydning for LMV. To af dem, Erich Cramer, Emden og Egge Habben, Bagband var faste prædikanter ved missionsforeningens missionsfester i Holsten.³⁰⁴ Cramer prædikede i årene 1951-1969 og Egge Habben fra 1954 til 1979.³⁰⁵

Johann Heinrich Meints

Han tog teologisk embedseksamen i 1899. Derefter blev han medarbejder på et hjem for socialt udsatte i Grossefehn. Siden blev han af pastor Janssen i Strackholt kaldet til en stilling som missionsinspektør på den missionsskole, han havde oprettet i 1886.

Meints skriver selv om denne tid, at han læste Rosenius' *Geheimnisse*. Det blev afgørende for ham. Han skriver, at han derved kom til en klar erkendelse af, hvad evangelium er. Meints sammenfatter det i ordet fra 2. Kor. 5,19: For det var Gud, der i Kristus forligte verden med sig selv

³⁰³ Haasis kender ikke til en forbindelse mellem de to bevægelser. Haasis gør opmærksom på, at mens LMVs opgave var indre mission, havde Janssen via sit arbejde for ydre mission forbindelse til Hermannsburg. Mail fra Haasis 1. december 2013. Hermannsburgs stærke lutherske bekendelsestroskab vakte også LMVs tillid.

³⁰⁴ Fortegnelse modtaget af Haasis 1. januar 2013.

³⁰⁵ Verkündiger auf den Generalforsamlungen bzw. Missionsfestes des Lutherischen Missionsvereins in Schleswig-Holstein. Tilsendt forfatteren 1. januar 2013 af Helmut Haasis

og ikke tilregnede dem deres overtrædelser, men betroede os ordet om forligelsen”.³⁰⁶

LMV udgav en prædikensamling af Meints: *17 Predigten von Pastor Meints*.³⁰⁷

Egge Habben

Egge Habben (1908-1982) blev født i Bagband 1908. Han døde 1982 i Emden-Petkum. Habben hørte til kredsene omkring Möhlmann. Han var præst i Rastede 1936-1939. 1939-1942 var han præst i Heppens. 1942-1945 var han indkaldt til militærtjeneste. Habbens prædiken havde lov og evangelium som hovedtema. Hans prædikener gjorde indtryk på tilhørerne.

Habben blev hjælpepæst i Rastede. Habben sympatiserede med den nazistiske ideologi. Under den kirkekamp, der i 1930'erne var i Rastede, tog han parti for Deutsche Christen. Derved kom i en dyb modsætning til sognepræsten, Hermann Folkers, som sluttede sig til Bekendelseskirken. Habben var på det tidspunkt ikke mere organiseret i Deutsche Christen, men han havde ingen forståelse for Bekendelseskirkens kamp og antinazistiske holdning.

På grund af Habbens nazistiske optræden før og under krigen indstillede den britiske militæregering efter krigen Habben til afsked sammen med seks andre præster i Oldenburg/Ostfriesland. Et kirkeligt udvalg for afnazificering gik imidlertid ind for, at han skulle forblive i sit embede. Man begrundede det bl.a. med, at Habben havde været en god menighedspræst. Biskop Stahlin gav udtryk for sin taknemmelig over, at Habben i Heppens aktivt havde medvirket til, at der dér blev oprettet en broderlig tillid mellem forgænger og efterfølger i embedet.

Habbens rolle i kirkekampen i Rastede henregnede man til hans ungdomssynder! I årene 1946-1976 var Habben præst i Bagband.³⁰⁸ I årene 1954-79 prædikede han ved LMVs generalforsamlinger.³⁰⁹

Habben var sig meget bevidst om forbindelsen bagud til Bau. Han betonedede altid, at han af taknemmelighed kom til missionsfesterne i Holsten, for For Bau og Bernhardt havde under store anstrengelser rejst til hans hjemegn, Ostfriesland, for at forkynde Guds ord. Som i menigheden i Bagband var temaet for Habbens prædikener ved missionsfesterne lov og evangelium.

³⁰⁶ *Ostfriesische Kirchengeschichte* s. 516; Mail fra Haasis af 1. december 2013 til forfatteren. Pastor Hafermann i forordet til ”17 Predigten von Johann Heinrich Meints, Pastor in Ostfriesland”. Loga/Ostfriesland 1938.

³⁰⁷ *LMV C* s. 8 Ved et bestyrelsesmøde og missionsfest i 1937 blev det besluttet at udgive Meints prædikensamling; Prædikensamlingen er anført i Bände und Hefte im Arkiv des Luth. Missionsvereins für Schleswig-Holstein vedheftet mail til forfatteren fra Haasis 1. december 2013; *LMV G* 68.

³⁰⁸ Artiklen Rastede im Kirchenkampf i sin helhed og s.213 og note 22.

³⁰⁹ Verkündiger auf den Generalforsamlingen bzw Missionsfesten des Lutherischen Missionsvereins in Schleswig-Holstein. Fortegnelse tilsendt af Helmut Haasis; *LMV AC* beretter, at Habben prædikede ved møderne i 27 år.

Habben indbød også LMVs venner til at komme til missionsfesterne, der blev holdt i hans menighed i Bagband. De blev holdt en søndag i september. Der var tre taler af præster, der hørte til Bagbänder Konferenz.³¹⁰ Et kirkekor og et hornorkester medvirkede. For præsterne, menighedsrådet og de tilrejsende fra Holsten var der ekstra beværtning.³¹¹

Om Habbens begravelse fra den overfyldte Bagbänder Kirche berettes, at det var som en missionsfest.³¹²

Bagbänder Lutherischer Konferenz

I årene 1939-1954 udkom *Hirtenstimme* ikke. Indtil da var bladet blevet udgivet af LMV.

I juni 1954 begynder bladet igen at udkomme. Men nu er det Bagbänder luth. Konferenz, der står som udgiver af bladet. Det er første gang, vi hører om Bagbänder Konferenz. Vi ved desværre ikke, hvornår Bagbänder Konferenz blev stiftet. Heller ikke hvem og hvor mange, der var medlemmer.³¹³ Ordet ”Konferenz” indikerer at det var en sammenslutning af præster. Meget taler for, at det er Egge Habben, der var initiativtager til konferenzen, da han var præst i Bagband i årene 1946-1956. Erich Cramer må også have tilhørt konferenzen.

Når det er Bagbänder Konferenz, der genoptager udgivelsen af *Hirtenstimme*, er det klart, at Bagbänder Konferenz består af præster, der læser Rosenius og har tilknytning til LMV, der før krigen udgav *Hirtenstimme*. De læste Rosenius og de blev nogle gange omtalt som ”Bornholmere”. Bagbänder Konferenz er ikke en missionsforening parallel med LMV i Slesvig-Holsten.

Baus virke som formand og prædikant

Trods et svageligt helbred havde Bau et højt aktivitetsniveau. Ved siden af oversætterarbejde havde Bau en udstrakt prædikenvirksomhed både i Slesvig-Holsten og i Danmark. Han besøgte også Norge og sandsynligvis Sverige. I Luthersk Missionsforenings 50 års jubilæumsskrift berettes der om Baus virksomhed i Slesvig inden bruddet med Luthersk Missionsforening omkring 1890:

”En Prædikant C.B., som i længere Tid havde virket i Luth. Missionsforening og arbejdet sammen

³¹⁰ Denne oplysning viser, at Bagbänder Konferenz var en sammenslutning af præster.

³¹¹ *LMVAC*, Pastor Egge Habben Om bevrætningen beretes der: ”Ostfriesentee mit Kluntje und Sahne” in kleinen Tassen, die mindestens dreimal gefüllt werden.

³¹² *LMVAC* Pastor Egge Habben.

³¹³ Jeg har spurgt H. Haasis. I mail af 1. december 2013 medeler han, at han ikke har oplysninger om historien bag Bagbänder Konferenz.

med Chr. Møller ...”.³¹⁴

Bau udøvede også en udstrakt kolportagevirksomhed. Han gik fra hus til hus og solgte Luthers, Rosenius’ og flere af de gamle kirkefædres skrifter.³¹⁵ I den forbindelse aflagde han vidnesbyrd.

Bau var den drivende kraft og tegnede foreningen udadtil. Da Bau stiftede Lutherischer Missionsverein, var han kun 25 år. Erfaring havde han ikke meget af, men han har besiddet nogle lederevner, der gjorde ham i stand til at stå i spidsen for den nye og lille forening. Når man læser de få og spredte oplysninger om ham, får man indtryk af, at han havde en kompromisløshed, der kunne give ham problemer. Han brændte for evangeliets sag. Mennesker skulle høre ordet om Jesus og blive frelst.

Baus rejseaktivitet fik foreningens bestyrelse til at tænke på at købe et hestekøretøj til ham. Man forhandlede om at optage et lån på 800 mark! Bau skulle selv betale renterne af lånet! Projektet blev dog ikke til noget, da man ikke kunne finde en person, der ville kautionere for beløbet.³¹⁶

På et bestyrelsesmøde i oktober 1884 beslutter man, at Bau på grund af sit skrøbelige helbred ikke, som de andre sendebud, skal opfylde krav om et bestemt aktivitetsniveau. Han var da kun 28 år.³¹⁷

Bau havde svært ved at nå alt det, han skulle. I *Hirtenstimme* 6/1889 må han meddele læserne, at det på grund af overvældende arbejde og rejser i Danmark ikke har været muligt for ham at få bladet sendt ud rettidigt. Det var på denne tid, Bau var engageret omkring skismaet i Luthersk Missionsforening i København.

Ved et bestyrelsesmøde i 1893 aflægger Bau beretning om en foreningsrejse, der havde som formål at samle penge ind til foreningens arbejde.³¹⁸ Næsten alle medlemmer havde forhøjet deres bidrag sådan, at der det år blev givet 7400 mark. Det var nok til at dække foreningens underskud.

I 1894 blev det besluttet, at Bau for fremtiden ”kun” skulle holde 100 forsamlinger om året. Tidligere havde han holdt 240 forsamlinger! Bau var i denne tid presset arbejdsmæssigt. Han havde påtaget sig at skrive ledende artikler til hvert nummer både i *Hirtenstimme* og i *Mørke og Lys*.³¹⁹

Det ser dog ikke ud til, at Bau har neddroglet mødeaktiviteterne. For tre år efter, i 1896, udtaler han ønsket om helt at ofre sig i Herrens tjeneste. Det er ikke klart, hvad Bau mener med helt at ofre

³¹⁴ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 173.

³¹⁵ Agerholm, *Den sande frihed*, 8. Det må være kort efter Baus evangeliske gennembrud.

³¹⁶ *LMV arkiv A prot*, 2 Referat fra generalforsamlingen 20. januar 1884; se udfyldende bemærkninger i *LMV arkiv C, prot*, 2.

³¹⁷ *LMV arkiv A prot*, 2 Es wird beschlossen, dem Sendbote Bau keine Bestimmungen zu machen, sondern ihn wegen seiner körperlichen Schwäche zu schonen.

³¹⁸ *LMV arkiv A, prot*, 3-4.

³¹⁹ *LMV arkiv A, prot*, 4. Vi finder i *Hirtenstimme* kun få ledende artikler med Baus signatur.

sig. Han brugte jo allerede al sin tid i foreningens tjeneste. Måske har han tænkt på, at både han og medarbejderne skulle ofre sig med fornyet iver. I den forbindelse beder han vennerne om at huske på forbøn for arbejdet i Herrens vingård. Han opfordrede vennerne til at begynde det nye år under parolen: Kun at leve for Jesus - "Nur für Jesus leben" - og ikke glemme at bede Gud, om at foreningen og sendebudene måtte blive bevaret for fremmed lære.³²⁰ Baus opfordring kan læses som hans åndelige testamente.

Det sker samtidig med, at man drøftede Baus helbred. Han havde en halslidelse. Man vedtog, at Bau på foreningens regning skulle tage på en kur hos en læge i Leipzig.³²¹

Fra Leipzig skriver Bau et brev til sin gode ven, Joh. Bartels,³²² som var en af stifterne af missionsforeningen. Brevet er skrevet i påsken. Han indleder brevet med, at de har været til begravelse i Leipzig: Kristus ligger i graven med alle mine synder! Bau skriver om, at han ligesom Johannes Døberen er i fangenskab. Dog med den forskel, at han får mange breve. Alene fra Rens har han fået 9 breve, og han har skrevet over 60 breve. Han ville gerne have svaret hver enkelt, men håber at vennerne ikke bliver vrede, når han må nøjes med at skrive et fællesbrev til vennerne på en egn. Han har travlt med skriftligt arbejde. Han ville have skrevet en masse til *Hirtenstimme* og lavet oversættelsesarbejde, men har nu travlt med at skrive breve. Han håber, at han også på den måde kan være virksom i missionsforeningen. Med hensyn til hans halslidelse er stemmebåndene opsvulmede og røde, men lægen har lovet, at han nok skal blive helt rask. Han får god mad og har taget på i vægt.

Bau slutter brevet med en tak til Jesus, fordi han er opstået fra de døde, og vi ikke mere er i vore synder.

Lutherischer Missionsvereins udvikling, arbejdsområder og medlemskreds efter Baus død og til i dag

Når vi i denne fremstilling overvejende begrænser os til Nordslesvig, er det, fordi interessen i denne afhandling i særlig grad vil samle sig om Lutherischer Missionsvereins forhold til Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Lutherischer Missionsvereins protokoludskrifter er hovedkilden. I protokoludskrifterne refereres fra generalforsamlinger og styrelsesmøder. Op til 1920 er der korte referater og notater om ca. 25

³²⁰ *LMV arkiv A, prot, 5* Mødet i 1896 har vel været et bestyrelsesmøde.

³²¹ *LMV arkiv A, prot, 4*; vinteren 1894 havde Bau også haft en længere sygdomsperiode, som havde forsinket udgivelsen af *Hirtenst* februar og marts 1894. Meddelt i *Hirtenst* 4/1894.

³²² *LMV arkiv C*, "Ein Brief, den Christian Bau im Jahre 1896 zu Ostern an seinen Freund Joh. Bartels, Busenwuth, schrieb". Brevet er dateret Leipzig, den 4.4. 1896.

generalforsamlinger og styrelsesmøder. Fra 1921 er der notater om ca. 59 generalforsamlinger, bestyrelsesmøder og missionsfester. Foruden de værdifulde oplysninger vi finder i fx i Dansk præste- og sognehistorie, giver gavekvitteringslisterne i *Hirtenstimme* et overblik over de steder, hvor Lutherischer Missionsverein havde størst tilslutning i Nordslesvig.

Foreningens tyngdepunkt lå som tidligere nævnt i sognene mod øst: Christiansfeld, Haderslev, Rødekro og Hellevad. Men også mod vest, hvor Luthersk Missionsforening havde mange venner, var der i Skærbæk, Frifelt og Rens en del, der sluttede op om Lutherischer Missionsverein.

Der foreligger en fortegnelse med 62 navne over medlemmer af bestyrelse og voldgiftsret (Ehrengericht) i årene 1881-1918.³²³ Listen er ufuldkommen i den forstand, at der er nogle navne, hvor der ikke er anført bopæl. Men ud fra oplysninger i gavelister i *Hirtenstimme* anslås det, at omkring 25 af ledelsen i disse år har haft bopæl i Nordslesvig.

Lutherischer Missionsvereins medlemslister giver også et godt billede af hvor og hvor mange, der sluttede sig til foreningen.

På medlemslisten fra ca. 1925 er der 188 medlemmer. Af disse er 69 fra Danmark, 26 fra Flensborg, 13 fra Ostfriesland, 32 fra Meldorf i Holsten.³²⁴

På en liste over nyoptagne medlemmer efter 1931 [indtil 1950?] er der 77 navne, hvoraf 20, måske 24, er fra Danmark. Det er børn af forældre, der er eller har været medlemmer af Lutherischer Missionsverein.³²⁵

Den tredje medlemsliste rummer 22 navne på nyoptagne medlemmer efter 1950. På denne medlemsliste er der kun et navn fra Danmark. Vedkommende er datter af forældre, der var medlemmer af Lutherischer Missionsverein.³²⁶

Den fjerde medlemsliste er over 38 nyoptagne medlemmer efter 1956, hvoraf kun to navne med sikkerhed kan henføres til Danmark.³²⁷

En udateret medlemsliste indeholder 60 navne, hvoraf omkring 14 er fra Danmark.³²⁸

De fleste af Lutherischer Missionsvereins medlemmer i Sønderjylland slutter sig efter 1920 – nogle først senere – til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Mange af dem var medlemmer både af Evangelisk Luthersk Missionsforening og Lutherischer Missionsverein.

³²³ Findes i materiale udlånt af Poul Tylsgaard Larsen.

³²⁴ *LMV arkiv G* (ringbind med LMVs historie), 54, 55 og 56.

³²⁵ *LMV arkiv G*, 57.

³²⁶ *LMV arkiv G*, 58.

³²⁷ *LMV arkiv G*, 58.

³²⁸ *LMV arkiv G*, 60.

Gavelisterne i *Hirtenstimme* fortæller, at der fra Sønderjylland stadig blev ydet bidrag til Lutherischer Missionsverein.

Efter 1920 var der fortsat medlemmer fra Sønderjylland i Lutherischer Missionsvereins bestyrelse.³²⁹

Der findes en fortegnelse over bestyrelsesmedlemmer i Lutherischer Missionsverein fra dens stiftelse i 1881 til 1918. Den indeholder 61 navne. Af disse er omkring 25 fra Nordslesvig.³³⁰

Missionsforeningens venner nord for grænsen blev ved med – i hvert fald nogle – at abonnere på *Hirtenstimme*. Gavelisterne i *Hirtenstimme* viser, at der fra Sønderjylland stadig blev ydet bidrag til Lutherischer Missionsverein.

Helt op til nyere tid blev mange sønderjyder ved med at rejse til den årlige missionsfest i Holsten.

Generalforsamlingerne og missionsfesterne

Den følgende fremstilling bygger på udskrifterne af Lutherischer Missionsvereins forhandlingsprotokol.³³¹

Før Første Verdenskrig oplyses der ikke om, hvor generalforsamlingerne fandt sted.

I krigsårene 1914-18 blev der afholdt generalforsamlinger i Hellevad, Skærbæk og Tinglev. Protokollen antyder, at det var på grund af krigen, at der ikke var generalforsamlinger i det sydlige. I 1918 var der dog generalforsamling hos Georg Nissen i Ekeberg. Måske var det først efter krigens afslutning.³³²

I 1920 var der på grund af forholdene omkring den nye grænse ingen generalforsamling.³³³ Der blev dog på et bestyrelsesmøde dette år valgt/genvalgt tre bestyrelsesmedlemmer fra Sønderjylland.³³⁴

I 1921 blev der kun afholdt et bestyrelsesmøde. På dette møde blev Andreas Svendsen, Skærbæk, og Broder Brodersen, Bylderup Mark, valgt.

Efter 1922 afholdtes generalforsamlingerne udelukkende i Tyskland. Det indikerer, at Lutherischer Missionsvereins tyngdepunkt nu lå i Tyskland. I 1922 var generalforsamlingen hos Georg Nissen.

³²⁹ Medlemmer af bestyrelsen fra Danmark var i 1922 Andreas Svendsen, Skærbæk, Broder Brodersen, Bylderup Mark og Hermann Petersen, Sottrup. Carl Schmidt, Birkelev var fortsat medlem af Ehrengericht. *LMV arkiv A, prot, 7*.

³³⁰ Der er ikke anført bopæl for alle navne. Derfor beror antallet af nordslesvigske medlemmer til dels på kendskab til navne i øvrigt.

³³¹ *LMV arkiv C, prot, 6-16*.

³³² *LMV arkiv C, prot, 5* og *LMV ark A prot, 6*.

³³³ *LMV arkiv A, prot, 7*.

³³⁴ To af dem var P. Pedersen, og Bernhardt, Haderslev. For Bernhardts vedkommende har der været tale om genvalg.

Her vedtog man salget af missionshuset i Hellevad.

Ved generalforsamlingen hos Georg Nissen på Angeln i 1923 var der kun 70 medlemmer til stede. Den nye grænsedragning har vel også besværliggjort sønderjydernes deltagelse. Lutherischer Missionsverein fik mere og mere præg af at være en tysk missionsforening. Georg Nissen blev valgt til stedfortrædende formand. Alt tyder på, at Bernhardt ikke længere magtede opgaven som formand. Bernhardt var i 1920 flyttet fra Bylderup-Bov til sin datter og svigersøn i Haderslev på grund af hustruens svækkede helbred. Han var også selv en ældre mand.³³⁵

Fra 1928 er generalforsamlingen en del af den årlige missionsfest. 1928 vælges Georg Nissen til ordinær formand efter Bernhardts død.³³⁶ Herefter er foreningens formænd altid bosiddende i Tyskland.

I 1933 deltager 67 medlemmer i generalforsamlingen.

1937-1939 er missionsfest og generalforsamling hos gæstgiver Johs. Teimer på Angeln.³³⁷ I 1939 deltog 95 medlemmer i generalforsamlingen.

I årene 1940-1950 var der ingen missionsfester og generalforsamlinger. Det er ikke klart, hvorfor der i det mindste ikke var generalforsamlinger i disse år.³³⁸ Forsamlingsfriheden var dog ikke totalt annulleret. Der var andre kirkelige møder blandt kristne, der ikke sluttede sig til de tyske kristne. Af forhandlingsprotokollens udskrift fremgår det, at det heller ikke var muligt at afholde missionsfesterne i årene lige efter krigen.³³⁹ Der angives ikke nogen specifik grund til, at der ikke kunne afholdes missionsfester. Det kan skyldes trafikale og andre ressourcemæssige vanskeligheder, da missionsforeningens venner skulle rejse forholdsvis langt, og det kunne være vanskeligt med bespisning af deltagerne. Har der været nogle af foreningens medlemmer, der før og under krigen har været nazistisk påvirkede og har haft brug for en tid til eftertanke?³⁴⁰

Den første missionsfest og generalforsamling efter krigen finder sted i 1950 hos landmand Hinrich Schlüter i Elpersbüttel i Ditmarsken. Foreningens tilbagegang afspejles i, at antallet af bestyrelsesmedlemmer bliver reduceret fra 9 til 5. Som den eneste sønderjyde får bankdirektør Chr. Danielsen, Haderslev, plads i bestyrelsen. Carl Schmidt, Frifelt, er fortsat medlem af Ehrengericht.

³³⁵ *LMV arkiv A, prot.* 6.

³³⁶ *LMV arkiv A* Georg Nissen. Georg Nissen var foreningens formand 1928 til 1948.

³³⁷ I disse år skrives bestyrelsesmøde (Vorstandssitzung), men da der er valg til bestyrelsen må der have været generalforsamlinger.

³³⁸ *LMV arkiv A*, Georg Nissen, Leider konnten in den Kriegsjahren von 1939 bis 1945 keine Generalversammlungen abgehalten werden.

³³⁹ *LMV arkiv C, prot.* 8, Auch in den Nachkriegsjahren mussten sie ausfallen.

³⁴⁰ Jvf. bornholmerpræsten Egge Habben i Ostfriesland, der havde sympatiseret med nazismen. Der henvises til note 1.

Placeringen af de årlige missionsfester afspejler også, at tyngdepunktet for foreningens virksomhed er flyttet mod syd.

1950-1972 er missionsfesterne med enkelte års undtagelse hos Hinrich Schlüter og Ernst-Peter Schlüter i Elpersbüttel i Ditmarsken. Nogle af missionsfesterne blev afholdt hos Karl Kirst i Wolfenbüttel. I 1956 hos Hermann Thies i Schiernau ved Kaltenkirchen.

I 1974 afholdtes missionsfesten for første gang i Wrist. Her afholdtes missionsfesterne i hvert fald til 1987.³⁴¹

Forbindelsen mellem sønderjyderne og Schleswig-Holstein var ikke helt brudt. Der kom som tidligere omtalt sønderjyder, der var medlemmer af Lutherischer Missionsverein. Helt op i 1980erne kom der sønderjyder til missionsfesterne.³⁴²

Lutherischer Missionsvereins anden formand, Johannes Bernhardt, pålagde før sin død foreningens medlemmer, at de herefter ikke måtte bruge prædikanter i foreningens virke.³⁴³

Denne formaning blev dog ikke efterlevet ved missionsfesterne. Fra 1951 og til i dag har der altid været en eller to prædikanter ved missionsfesterne. De fleste var præster. Fra 1951 til 1981 var det præster fra Ostfriesland, der var Rosenius-læsere. Fra 1960erne prædikede pastor Twisselmann i Breklum ofte. Twisselmann var svigersøn til Chr. Danielsen, Haderslev.³⁴⁴

Salget af missionshuset i Hellevad³⁴⁵

Der deltog 128 af foreningens medlemmer i generalforsamlingen i 1922 hos Georg Nissen. Det store fremmøde kan forklares med den vigtige beslutning, som salget af missionshuset i Hellevad var.

Salget blev begrundet med, at den nye grænse ikke gjorde det muligt for vennerne nord og syd for grænsen at samles som tidligere. Når der blev færre deltagere ved missionsfesterne i Nordslesvig, end

³⁴¹ I 1987 deltog Poul Tylsgaard Larsen og forstander på Luthersk Missionsforenings efterskole i Løgumkloster, H.P. Mogensen, i missionsfesten i Wrist. Larsen bringer i Luthersk Missionsforenings blad *Missionsvennen* 13/1987 en lille reportage fra missionsfesten, hvor der deltog omkring 100 af foreningens medlemmer. Larsen giver også i bladet en kort omtale af Lutherischer Missionsvereins historie.

³⁴² Fortalt af bla. Thelse Paulsson, Frieda Agerholm og Elke og Karl Erik Agerholm. Når der i *LMV ark A*, Georg Nissen står: "1939 beendete der Ausbruch des Krieges die Zusammenkünfte der Freunde aus Schleswig-Holstein und Dänemark" gælder det kun krigsårene og de første år derefter.

³⁴³ Dette forhold gøres der rede for i kapitlet om forholdet til Evangelisk Luthersk Missionsforening. Måske gjaldt det kun prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening?!

³⁴⁴ H. Haasis har sendt mig en liste til mig over prædikanter ved missionsfesterne, der dækker de fleste år fra 1951 til 2012 mærket: Verkündiger auf den Generalversammlungen bzw. Missionsfeste des Lutherischen Missionsvereins in Schleswig-Holstein. Listen findes i mappen med de øvrige dokumenter vedrørende Lutherischer Missionsvereins historie under *LMV arkiv H* (kuvert indmeldelseserklæringer 2000-2001 med mere), 4.

³⁴⁵ Dokumenterne vedrørende salget findes i *Landsarkivet Aabenraa. Grundakten Hellevad nr. 49 bind I*, blad 46. Oprettelsen af missionshuset omtales i kapitlet om kredsen i Hellevad.

der var før 1920, var der ikke brug for missionshuset som samlingssted. Følgen var, at missionsvennerne nord og syd for grænsen fik mindre kontakt med hinanden.

Chr. Baus virke uden for Schleswig-Holstein

Oversigt over Baus rejser i Danmark, Norge og Sverige³⁴⁶

Oversigten bygger på materiale, det har været muligt at finde. Jeg har ikke kunnet finde en oversigt over Baus rejser i Sverige. Oversigten er ikke på det nærmeste fuldstændig, men den giver dog et lille indblik i Baus rejseaktiviteter.

Bau var kun 22 år, da han i 1878 kom til Bornholm på en møderejse.³⁴⁷ Bau var i løbet af kort tid blevet kendt i Luthersk Missionsforenings sammenhænge, bl.a. for sit oversætterarbejde af Rosenius. Møller har sørget for, at han blev kaldet til at besøge Bornholm. Bau var helt klart den mest fremtrædende og begavede af Luthersk Missionsforenings medarbejdere i Slesvig. Bau har under sit ophold på Bornholm haft indgående samtaler med Møller. På rejsen til Bornholm må Bau også have prædikeret i København. Der har han blandt andre mødt Hans Anton Jensen, som sammen med Bau tre år senere blev redaktør af *Mørke og Lys* og Baus kampfælle under splittelsen i Luthersk Missionsforening. I januar 1883 taler Bau i Nansensgade sammen med missionær H. Andersen.³⁴⁸

I juli 1884 er Bau i Aarhus. I *Jyllandsposten* 29. og 31. juli 1884 finder vi følgende annonce: Luthersk Missionsforening afholder om Gud vil, Torsdag den 31. Juli Aften Kl. 8, Møde med evangelisk Prædiken af Missionær Chr. Bau fra Flensborg, i Raadhuset, Stuen til Højre. Fri Adgang for Alle.

Bau var ikke den første fra Luthersk Missionsforening, der prædikede i Aarhus. Luthersk Missionsforening har i disse år forsøgt at etablere et evangelisk arbejde i byen. Chr. Møller selv prædikede i november 1883 i Rådhusalen. Ved den lejlighed annonceres, at Kirkesalmebogen benyttes.³⁴⁹ Salmebogen var kendt af de fleste, og brugen af salmebogen skulle være med til at bevise, at Luthersk Missionsforening ikke var et sekterisk foretagende. I vinteren 1884 rejste P. Seiersen en måned i Østjylland. Opmærksomheden var også på denne rejse særligt rettet mod de større byer. I Luthersk Missionsforening 1868-1918 berettes der: ”Denne Rejse blev ikke opmuntrende for Seiersen; thi han fandt en haard Jordbund at bearbejde, og med Bekymring talte han siden om den

³⁴⁶ Bau virkede også i Ostfriesland. Det har jeg beskrevet i en artikel, som ikke er med i denne afhandling.

³⁴⁷ *Luthersk Missionsforening 1886 – 1918, Et Mindeskraft udgivet af Missionsforeningen*, Rønne 1922. Ingen angivelse af forfatter, 61. Mindeskraftet henviser til bestyrelsens protokol.

³⁴⁸ *Berlingske politiske Avertissementstidende* 27. januar 1883.

³⁴⁹ *Jyllandsposten* 3. november 1883.

Uimodtagelighed for Guds Evangelium, han der havde mødt”.³⁵⁰ Man opgav dog ikke arbejdet i Østjylland. Den 19. juni 1884 er Møller igen i Aarhus, hvor han taler i rådhusalen. Igen skrives der i mødeannoncen, at Kirkesalmebogen benyttes. Den 9. juli 1884 – 3 uger før Bau var i Aarhus – talte H. A. Jensen i Rådhuset, st. tv.³⁵¹ I august 1884 er Luthersk Missionsforenings prædikant Klement Jensen i byen.³⁵² Han taler i Folkets Hus.³⁵³ Disse forsøg på at etablere et evangelisk arbejde i Aarhus er, på nær Seiersens rejse, tilsyneladende gået i glemmebogen. De omtales ikke nogen steder i Luthersk Missionsforenings historieskrivning. I november 1884 taler Bau ved et møde i Luthersk Missionsforenings nye missionshus i Nansensgade i København.³⁵⁴

Ved et bestyrelsesmøde i Lutherischer Missionsverein i Flensborg 1886 aflagde Bau beretning om sin interessante Norges-rejse.³⁵⁵ Ordvalget i protokolreferatet antyder, at Bau har oplevet mange spændende ting på rejsen og har fået gode personlige kontakter. Det må være Baus nære ven og medredaktør af *Mørke og Lys*, der har etableret kontakten til Norge. Hvor og hvem Bau besøgte, får vi ikke noget at vide om. Nordmændene lærte i hvert fald Bau at kende. Det må have været optakten til, at Bau senere blev inviteret til mødet i Kristiania i 1888.

Vinteren 1887 var Bau på møderejse i Vestjylland. Bau havde jo forbindelse til Vestjylland gennem sit ægteskab med Dora. Det var oplagt, at han fik et kald til møderejser dér. I *Hirtenstimmes* gavekvitteringsliste 3/1887 kan vi læse følgende:

Aus Jütland durch Ch. Bau. Stednavnene i gavelisten, som for de flestes vedkommende er Luthersk Missionsforenings mødepladser, fortæller hvor Bau har været: Hemmet, Finderup Missionshaus!³⁵⁶ Brejning, Hover, Holmsland, Lem(b), Skjern. Til sidst nævnes Brørup, som Bau har besøgt enten på hen- eller hjemrejsen. Gavebeløbene er angivet med angivelse af kursen: 1 kr. = 1,25 mark. Gaverne er givet til Baus tyske missionsforening. Baus rejse har vel også haft karakter af informationsmøder om missionsarbejdet i Slesvig-Holsten. Det ville vestjyderne gerne støtte.

I sommeren 1888 er Bau i Kristiania, hvor han er indbudt til at tale i ”Den lille evangelisk lutherske Missionsforening” - også omtalt som ”Svenskerforeningen”. Denne missionsforening havde sin base og udgangspunkt i de mange svenskere, der i disse år havde fået arbejde i Kristiania. Dette møde får

³⁵⁰ *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, 130.

³⁵¹ *Jyllandsposten* 8. juli 1884.

³⁵² Klemen Jensen, født i Nr. Omme sogn ved Ringkøbing. Han prædikede også på Bornholm. Kofoed, *Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland 1891-1941*, 12.

³⁵³ *Jyllandsposten* 30. august 1884.

³⁵⁴ *Kjøbenhavns Adresseavis* 12. november 1884.

³⁵⁵ *LMV arkiv A, prot.* 3, Bau berichtete von seiner interessanten Norwegenreise.

³⁵⁶ Finderup Missionshus er sammen med Skjern de ældste af Luthersk Missionsforenings missionshuse i Vestjylland. De blev bygget i 1876. Kronborg (red.), *-Og noget faldt i god jord*, 77. 96-97.

en særskilt omtale.

Foråret 1889 har Bau haft travlt med rejser i Danmark. Den 26. april 1889 – lige i de dage hvor splittelsen i Luthersk Missionsforening i København fuldbyrdes – taler Bau i København. Annoncen i Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger 26. april 1889 lyder: *Luthersk Missionsforening. Arbejderforeningens Festsal, Nørrevoldgade 92. I aften Kl. 8: Hr. Chr. Bau. Alle indbydes. I Hirtenstimmes majnummer henvender han sig til læserne:*

På grund af overvældende arbejde og rejser til Danmark har jeg fået så meget arbejde, at det ikke har været muligt for mig at udsende dette nummer rettidigt – jeg beder om, at alle venner vil bære mig og mit arbejde frem for nådestolen. ”Udgiveren”.³⁵⁷

April 1890 er Bau i København, hvor han prædiker i Evangelisk Luthersk Missionsforening, Frederiksholms canal 4.³⁵⁸ Ved et møde i Fredericia i juni 1891 arrangeret af Evangelisk Luthersk Missionsforening er der, ”om Gud vil, Foredrag Fredag Aften Kl. 7 i Forsamlingsbygningen i Fredericia. Hr. Missionær Chr. Bau fra Flensborg taler. Fri Adgang for Alle. OBS. Kirke-Salmebogen benyttes”.³⁵⁹ Bau er igen i København juli 1891.³⁶⁰ Ved de jævnlige Københavns-besøg har Bau også haft redaktionsmøder med H. A. Jensen vedrørende *Mørke og Lys*. I 1892 er Bau på Bornholm – den tid, hvor splittelsen i Luthersk Missionsforening resulterer i stiftelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm. I 1892 er Bau, sammen med Søren Simonsen, Gram, og Hans Jacobsen, Hellevad, taler ved Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøde i Skjern.³⁶¹

I 1893 taler Bau ved Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøde i Åkirkeby.³⁶²

Ved Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøde Skjern 1894 taler Bau sammen med N. Jönsson og Wittander fra Sverige og Hans Kofod fra Bornholm.³⁶³ Bau taler i maj 1896 ved Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøde i Skjern.³⁶⁴

Bau er i København august 1896, hvor han taler ved H. A. Jensens begravelse.

På et bestyrelsesmøde i Skjern den 6. marts 1897 besluttet det at kalde Bau til at tale ved årsmødet i maj.³⁶⁵ Den 18. marts – 12 dage efter dette bestyrelsesmøde – døde Bau.

³⁵⁷ *Hirtenst.* 5/1882. Min oversættelse.

³⁵⁸ *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger* 11. april 1890.

³⁵⁹ Annonce i *Fredericia Dagblad* 24. juni 1891.

³⁶⁰ *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger* 1. juli 1891.

³⁶¹ *Frederiksborg Amts Avis* 2. juni 1892; *Berlingske Tidende* 1. juni 1892.

³⁶² *Bornholms Tidende* 8. juni 1893.

³⁶³ *Bornholms Tidende* 30. maj 1894.

³⁶⁴ Årsmødet i Skjern maj 1896 er annonceret i *Mørke og Lys* 5/1896, Ved dette møde taler også J. Wittander, hans bror, Nils Jönsson og H. Kofod.

³⁶⁵ Forhandlingsprotokol for Evang. Luth. Missionsforening i Jylland, 12.

Vi ved, at Bau flere gange var på møderejser i Sverige. Den eneste oplysning, jeg har fundet om Baus rejser i Sverige, er i bogen ”Hässlholms Missionsförening 1860-1960”, hvor der står, at Bau besøgte denne missionsforening ”några gånger”, og at han talte ved missionsforeningens årsmøde i 1895 og ved et møde i Tviggasjö.³⁶⁶

Hans Anton Jensen (1847-1896)

En af hovedpersonerne i Baus relationer til kongeriget var boghandler Hans Anton Jensen, København.³⁶⁷

H.A. Jensen blev født i 1847. Han var nordmand og nevø til missionær H. C. Andersen, som var en central person i Luthersk Missionsforening i København. Jensen var uddannet møbelsnedker. I 1868 rejste han til København, hvor han fik arbejde som møbelsnedker. På den tid kom han til tro. Gennem sin onkel, missionær Andersen, kom han med i Luthersk Missionsforening i København. I forbindelse med sit håndværk rejste han til Berlin, hvor han opholdt sig 1871-72.³⁶⁸ Da Jensen fra sit ophold i Berlin kommer tilbage til København, bliver han først på året 1873 kaldet til at være kolportør.³⁶⁹ Senere bliver han kaldet til at være prædikant i Luthersk Missionsforening. Jensen har ud over at være prædikant haft en ledende stilling i foreningen i København. Måske har han været medlem af bestyrelsen.³⁷⁰

Baus første møde med Jensen har vel som omtalt fundet sted på rejsen gennem København til hans første besøg på Bornholm i 1878.³⁷¹ Bekendtskabet kan være formidlet af Chr. Møller. Der opstod et nært venskab mellem Bau og H.A. Jensen. I en nekrolog over H.A. Jensen kalder Bau Jensen ”min fortrolige Ven i 20 Aar”.³⁷² Det må være en betydelig personlig overensstemmelse, der førte til, at de to tog initiativet til og sammen udgav og redigerede ydremissionsbladet *Mørke og Lys*. De blev også kampfæller og de to helt centrale figurer i striden og opgøret i Luthersk Missionsforening. Sådan blev

³⁶⁶ Hässlholms Missionsförening 1860-1960, Styrelsens kommitterade (red.), Hässlholm 1959, 106.

³⁶⁷ Om H. A. Jensen henvises til Storgaard-Andersen (red.), *Med Gud og hans venskab*, 21.

³⁶⁸ *Mørke og Lys* 10/1930; *Luthersk Missionsforening* 50 år, 71.

³⁶⁹ *Mørke og Lys* 19/1930.

³⁷⁰ Det er ikke sandsynligt, at det har været gennem en kontakt til H. A. Jensen, at den metodistisk og frikirkeligt orienterede N. P. Lang i 1882 fik adgang til at tale i Luthersk Missionsforenings missionshus i Nansensgade. (Således Olesen i *De frigjorte og trællefolket*, 214). For på det tidspunkt var den spæde opposition fra Baus side mod Møllers optagethed af synspunkter, der var fremmede for roseniansk-luthersk teologi, ved at begynde. A.C. Nissen, som 1886 oprettede missionshotellet i Løngangsstræde, sendte i 1883 en ansøgning til ”Missionær Jensen” om at blive kolportør for Luthersk Missionsforening. Bestyrelse afslog uden nogen begrundelse hans ansøgning. Olesen. *De frigjorte og trællefolket*, 257f; 703; *Mørke & Lys* 10/1930.

³⁷¹ *Luthersk Missionsforening* 50 år s.61.

³⁷² *Mørke og Lys* 12/1896. Skal de tyve år forstås bogstaveligt, så har de kendt hinanden siden 1876.

de også opfattet af Chr. Møller.³⁷³

Bau ønskede, at der skulle være en god kontakt mellem hans tyske Lutherischer Missionsverein og Luthersk Missionsforening i Danmark. Det fremgår bl.a. af, at Jensen blev indbudt til at tale ved Lutherischer Missionsvereins generalforsamling i 1887. Ved den lejlighed talte han over Salme 103 og fortalte om missionen i Danmark.³⁷⁴

Under sit ophold i Berlin må Jensen have lært så meget tysk, at han har kunnet kommunikere med de tysktalende i Baus tyske lutherske missionsforening. Han har dog ikke behersket det tyske sprog så godt, at han prædikede på tysk. I en annonce i *Hirtenstimme* for en missionsfest i Barmstedt i Holsten bekendtgøres, at missionær Jensen fra København taler på norsk og oversættes til tysk.³⁷⁵

Jensen drev i Adelgade i København en lille missionsboghandel ligesom Dora og Chr. Bau gjorde det i Christiansfeld og senere i Flensborg.³⁷⁶ Som boghandler har det for H. A. Jensen været nærliggende også at være med i udgivelsen af kristen litteratur. Jensen havde bl.a. den betydelige forhandling af Ahnfeldts sangbog og noder til sangbogen.³⁷⁷ Han solgte også Aandelige Sange for yngre og ældre af Lorents Peter Elleby.³⁷⁸ Jensen udgav og forhandlede fra 1884 C.J.H. Ficks bog *Vidnesbyrd mod Chiliasmen eller Læren om Det Tusindaarige Rige*, som fik en varm anbefaling i *Mørke og Lys* 2/1884. I en anmeldelse i *Mørke og Lys* 9/1884 ser vi, at Jensen forhandlede en biografi over Ahnfeldt, *Vejledning til fred* (det har været en norsk udgave) og blomsterkort med bibelord.

Jensen døde i 1896 kun 49 år gammel. Da han blev syg, blev han af en ven i Holsten indbudt til at tage på et kurophold i Busenwurth ved Meldorf.³⁷⁹ Her døde han efter kun 6 dages ophold. Hans hustru nåede ikke frem, inden han døde, men han havde sin eneste søn med på rejsen. Bau nåede at besøge ham.

Det er mærkeligt, at Jensens død ikke omtales i Baus tyske missionsblad *Hirtenstimme*, når han havde haft et nært forhold til Bau og havde været på prædikenrejse i Slesvig-Holsten, og var død hos en ven i Holsten. I *Mørke og Lys* bringes der som tillæg til bladet en nekrolog over Jensen, skrevet af

³⁷³ Chr. Møller i brev til A. Olsson 28. jan. 1884; Kaas og Larspers "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus!" *Den rosenianske väckelserörelsen*, 139.

³⁷⁴ Disse oplysninger om Jensen er givet af Bau i hans tale ved Jensens begravelse 2. august 1896. *Mørke og Lys* 12/1896. Referatet findes i *M&L* 10/1930. Yderligere omtale er givet i samme nummer. Se også *LMV arkiv A, prot.*, 3.

³⁷⁵ Missionsfest i Barmstedt, Holsten, bods- og bededag den 19. maj 1886. *Hirtenstimme* 5/1886. "...woselbst unter Anderen Missionar Jensen aus Kopenhagen in norwegischer Sprache pr. Dollmetscher reden wird". Jensen har altså foretrukket at tale på sit hjemlands sprog!

³⁷⁶ *Mørke og Lys* 9/1884; 5/1886.

³⁷⁷ *Mørke og Lys* 12/1885.

³⁷⁸ *Mørke og Lys* 9/1885.

³⁷⁹ Vennen var Bartels. Tillæg til *Mørke og Lys* nr. 8 1896.

Bau.³⁸⁰ Fra København og Jylland var der indkommet et forslag til Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse på Bornholm om, at man skulle rejse et "Monument" for Jensen – vel en gravsten. Slesvig er ikke med i dette forslag.³⁸¹

Bladudgivelser

Når jeg placerer dette afsnit under Baus virke i Danmark, er det, fordi *Mørke og Lys* og *Illustreret Børneven* blev udgivet i Danmark.³⁸² Men de blev også læst i Slesvig og havde betydning for Lutherischer Missionsverein og dens medlemmers tilknytning til Luthersk Missionsforening og senere Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark.

Mørke og Lys

I 1881 begynder Bau sammen med Hans Anton Jensen at udgive et ydremissionsblad, *Mørke og Lys*. Det udkommer en gang om måneden. Det fremgår af forordet, at udgiverne har talt med folk, som havde tilhørsforhold til Luthersk Missionsforening, som også mente, at man havde brug for et blad, der havde ydre mission som stofområde.

I det første nummer af *Mørke og Lys* skriver Bau og Jensen i et lille forord:

"Da de kristne her i Landet i længere Tid har ytret, at de savnede mere Kendskab til den ydre Mission i sin Helhed, og at det var deres inderlige Ønske, om muligt, at faa dette Savn afhjulpet, saa har vi, efter at have lagt Sagen frem for Gud og talt med flere kristne Venner derom, i Guds Navn besluttet, at vove et Forsøg paa Udgivelsen af et lille Blad: "Mørke og Lys"."

Bladets titel er hentet fra Es. 9,1, som også står i bladets hoved: Det folk, der vandrer i mørket, skal se et stort lys.

Bau og Jensen skriver efter forordet, at bladet hovedsagelig vil komme til at indeholde oversættelser fra tyske, engelske og svenske missionsblade, som de abonnerer på.³⁸³ Bladets indhold viser, at de to redaktører har været godt orienteret om ydre mission på internationalt plan. For Bau var det oplagt at beskæftige sig med ydre mission. Han havde interessen for ydre mission med fra sin opvækst i Brødremenigheden, som var kendt for sit store ydremissionsarbejde.

³⁸⁰ Tillæg til *Mørke og Lys* nr. 8 1896. Bau beskriver detaljeret Jensens sygdomsforløb og død.

³⁸¹ Bestyrelsesmøde 29. januar 1897, forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening paa Bornholm.

³⁸² Se Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 237.

³⁸³ *Mørke og Lys* 1/1881.

I *Budskab fra Naadens Rige* nr. 11/1880 anmelder Møller det nye blad:

”...saa have Brødrene A. Jensen i Kjøbenhavn og Chr. Bau i Christiansfeld besluttet fra Nytaar at udgive et Blad under Ovennævnte Titel [Mørke og Lys], hvoraf Prøvenummer medfølger i Dag til ”Budskabets” private Abonnenter. Undertegnede har ikke med Redaktionen at gjøre, men vil saavidt Omstændighederne tillade, tjene med noget Raad eller Vink, om det kan være til nogen Tjeneste. Men maatte den store Gud lede og velsigne baade det ene og det andet til hans Navns Ære og Sjæles Vel!”

Man mærker Møllers lidt reserverede holdning til det nye blad. Vel også en skuffelse over, at han ikke er blevet spurgt til råds. Det er en uvant situation for Møller, der var vant til at være den ledende og at være med til at tage beslutninger. Møller kunne opfatte det nye blad som en konkurrent til hans eget blad, *Budskab fra Naadens Rige*. Inden *Mørke og Lys* udkom, var der enkelte stykker om ydre mission i *Budskab fra Naadens Rige*. Nu kom der betydeligt mere stof om ydre mission i Møllers blad. Det mere end antyder, at Møller ikke ønsker, at det nye blad skal have patent på at orientere om ydre mission.³⁸⁴ I *Budskab fra Naadens Rige* 10/1881 anmelder Møller sine to blade *Budskab fra Naadens Rige* og *Kristelig Børnetidende*, men ikke *Mørke og Lys*!

Mørke og Lys er i de første årgange et spændende blad med god og bred orientering om ydre mission. Allerede fra november 1881 udvides bladet fra 8 til 16 sider. Der bringes ret dyre billeder i bladet. Nogle læsere mener, at man hellere skulle spare disse dyre billeder og bringe tekst i stedet.³⁸⁵ *Mørke og Lys* orienterer ikke kun om ydre mission. I bladet kvitteres der for en pengegave, der er givet til afbetaling på den gæld, der påhviler missionshuset i Nansensgade i København.³⁸⁶ Bladets overskud deles ligeligt mellem Luthersk Missionsforening og hedningemissionen.³⁸⁷

I 1888 får bladet undertitlen *Illustreret Missionsblad*. Fra 1890 er der mindre stof om ydre mission. Bladet er nu præget af lange, undervisende og opbyggelige artikler. Det skal ses i forbindelse med splittelsen i Luthersk Missionsforening.

Der er også anmeldelser af forskellig litteratur, blandt andet af et skrift, der imødegik lære om

³⁸⁴ Roswall, *Chr. Møller*, 120.

³⁸⁵ *Mørke og Lys* 12/1883.

³⁸⁶ *Mørke og Lys* 12/1887.

³⁸⁷ *Mørke og Lys* 1/1888.

tusindårsriget³⁸⁸, af Ellebys sange³⁸⁹ og af Ahnfelts Åndelige Sange. Der bringes nekrologer over Oscar Ahnfelt og missionær H.C. Andersen.³⁹⁰ Der er en artikel om P. P. Waldenströms nye forsoningslære, som blev heftigt gendrevet af Møller.³⁹¹ Bladet har altså ikke strengt holdt sig til kun at behandle emner om ydre mission.

Baus medredaktør, H. A. Jensen, skrev ikke meget i bladet.

Jeg har fundet tre artikler, som man ved hjælp af signaturen må formode er skrevet af ham: Menneskets Veje og Guds Vidnesbyrd (J-n.);³⁹² Forsoningen (J-n.);³⁹³ Nogle Ord om, hvad der er i Overensstemmelse med Skriftens Mening er Helliggørelse (I-n.).³⁹⁴ Denne artikel er helt klart et korrektiv til den udvikling, som Bau og Jensen mente, der var sket i Møllers formaningsforkyndelse

Bladets trykkested blev i Haderslev. To forhold kan begrunde dette:

1. Det var Bau, der kom til at yde den største arbejdsindsats ved bladet. Bau boede ganske vist i Flensburg, men det var Bau, der kom til at ordne mange praktiske forhold omkring bladets redigering og trykning.

2. Måske lavere trykkomkostninger i Tyskland.

Efter Baus død bliver bladet redigeret af P. F. Petersen, Helsingør, og det overgår til at være Evangelisk Luthersk Missionsforenings organ.³⁹⁵ Det mister efterhånden noget af dets præg af ydre mission og bliver mere et rent opbyggelsesblad.

Mørke og Lys fik mange abonnenter i Slesvig. For at servicere disse abonnenter kunne bladet bestilles hos Bau.³⁹⁶ *Mørke og Lys* blev for Slesvig et organ, der bragte informationer om det, der skete i den tyske missionsforening – som i Nordslesvig nok ikke var så tysk endda! Der bringes jævnligt annoncer for møder i Nordslesvig.³⁹⁷

³⁸⁸ *Mørke og Lys* 2 og 3/1884. *Vidnetsbyrd mod Chiliasmen eller Læren om Det tusindaarige Rige*, 1884. Skriftet var forfattet af C.J.H. Fick På det tidspunkt var Møller begyndt at fremføre sin ikke-lutherske lære om tusindårsriget. I 1882 udkommer Møllers bog *Naar kommer Kristus?* Luthersk Missionsforenings missionær H. Andersen, København skriver i 1880 en række artikler om de sidste tider i *Budskab fra Naadens rige*, som også møder modsigelse inden for Luthersk Missionsforening; Roswall, Samuel, *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder – og den historie han blev en leder af*, Viborg 1985, 142; Olesen, Elith, *De frigjorte og trællefolket*, Frederiksberg 1996, 212-213; *Mindeskraft for Evangelisk luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 13; Ebbe Kaas, *Budskabet* 6/2007.

³⁸⁹ *Mørke og Lys* 1/1883.

³⁹⁰ *Mørke og Lys* 4/1883; 9/1888.

³⁹¹ *Mørke og Lys* 2/1887.

³⁹² *Mørke og Lys* 1/1887.

³⁹³ *Mørke og Lys* 3-4/1888.

³⁹⁴ *Mørke og Lys* 5/1892.

³⁹⁵ *Mørke og Lys* 12/1898.

³⁹⁶ *Mørke og Lys* 3/1892: "I Tyskland bestilles bladet hos Chr. Bau, Flensburg. Således også i *Mørke og Lys* 3/1893. I 6/1899 meddeles, at prisen for bladet er 1 mark og 50 Pf.

³⁹⁷ *Mørke og Lys* 9/1888 Søndag den 23. september i Flensburg, søndag den 30. september og mandag den 1. oktober i Rens; *Mørke og Lys* 6/1891 Missionsmødet i Hellevad nye missionshus. *Mørke og Lys* 8/1898: Missionsmøde i Slesvig

I gavekvitteringslisterne bringes der mange navne fra Nordslesvig.³⁹⁸

Mørke og Lys blev også læst i Norge og Sverige.³⁹⁹

Illustreret Børneven⁴⁰⁰

H. A. Jensen var redaktør af bladet, men når udgivelsen af *Illustreret Børneven* her omtales, er det fordi Bau indirekte var engageret i udgivelsen og bladet, og at det også blev læst i Slesvig. Bau og H. A. Jensen var tidligt opmærksomme på, at det var vigtigt med god kristelig litteratur for børn. Jensen solgte fx blomsterkort med bibeltekst til belønning i søndagsskolen.⁴⁰¹ I *Mørke og Lys* 3/1886 kan Jensen meddele, at han har fået et norsk børneblad, ”Børnetidende!” i kommission. Bladet udkommer en gang om ugen og er i format omtrent som Møllers *Kristelig Børnetidende*. Umiddelbart forekommer bladet som en unødvendig konkurrent til Møllers børneblad. Sådan må Møller have opfatte det! Dette tiltag understreger, at modsætningerne mellem Møller på den ene side og Jensen og Bau på den anden side allerede på det tidspunkt var åbenlyse. Men nu er bladet på banen, og kan bestilles hos J. P. Thorsen, Bornholm, boghandler Christensen, Skjern, Chr. Bau i Flensborg og selvfølgelig i Jensens boghandel i Adelgade. Bladet har måske ikke rigtig slået an. For i maj-nummeret af *Mørke og Lys* var der indlagt et prøvenummer af et børneblad med navnet *Børnevennen*. I september 1891 begynder Jensen udgivelsen af et børneblad. Det fik navnet *Illustreret Børneven*.⁴⁰² Bladet fik en god modtagelse både i Danmark og i Slesvig. Det blev også brugt i søndagsskolearbejdet i Slesvig efter Baus død, og var med til at bevare forbindelsen til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark.⁴⁰³

Bau i Kristiania 1888

Der var gode forbindelser mellem Luthersk Missionsforening i København og tilsvarende rosenianske kredse i Kristiania. Både missionær H. Andersen og hans nevø H.A. Jensen var jo

(Hellevad Missionshus).

³⁹⁸ Her henvises kun til eksempler: *Mørke og Lys* 1/1884; 11/1885; 5/1887; 12/1886; 9/1890; 4/1891; 5/1893; 5.6 og 11/1900.

³⁹⁹ I en anmeldelse af bladet i nr. 1-2/1890 gør redaktionen opmærksom på, at bladet kan bestilles i Norge og Sverige

⁴⁰⁰ Om *Illustreret Børneven*: Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 241-242.

⁴⁰¹ *Mørke og Lys* 1/1888.

⁴⁰² Storgaard-Andersen (red). *Med Gud og hans venskab*, 21. I *Mørke og Lys* 9/1891 kan det meddeles, at *Illustreret Børneven* nu er udkommet.

⁴⁰³ Jensen skriver i *Mørke og Lys* 12/1892 i en anmeldelse af *Illustreret Børneven*: ”Med hensyn til Bladets Udbredelse i Danmark og Tyskland har Herren forunderligen beskæmmet mig”. I en anmeldelse i *Mørke og Lys* 3/1892 får læserne at vide, at *Illustreret Børneven* i Tyskland kan bestilles hos Chr. Bau og koster 1 rigsmark og 60 Pfennig. Det forudsættes, at *Mørke og Lys* bliver læst i Slesvig!

nordmænd. Andersen og Møller rejste i 1870'erne flere gange til møder i Norge.⁴⁰⁴

Som omtalt havde Bau været i Norge i 1886. På denne rejse havde han knyttet nogle personlige kontakter. Den lille evangelisk lutherske Missionsforenings bestyrelse besluttede enstemmigt at kalde Bau til at tale ved årsmødet i Kristiania i 1888. Bestyrelsens sekretær, klokker Johannes Jørgensen, tilskrev Bau kaldelsen.⁴⁰⁵

Man må formode, H.A. Jensen har haft kontakt til missionsforeningen og har tilskyndet denne til at kalde Bau.

I Norge må man have kendt til det modsætningsforhold, Bau i 1880'erne var kommet i til Møller. Men det har ikke været en hindring for, at man inviterede Bau.

Den lille evangelisk lutherske Missionsforening

Den lille evangelisk lutherske Missionsforening i Kristiania var, som mange andre evangeliske kredse i Norge, præget af Rosenius' budskab. Foreningen blev stiftet i 1866. Mange af foreningens medlemmer var svenske indvandrere.⁴⁰⁶ I 1877 opstod der i foreningen uenighed, om man skulle beholde navnet "luthersk". Nogle mente, at man skulle følge en mere alliancepræget linje. De var præget af den såkaldte Lammers-bevægelse og vel også under indflydelse af den svenske teolog P. P. Waldenström og hans mere frikirkelige menighedssyn. Enden på uenigheden blev, at foreningen deltes midt over: 17 i hver gruppe. De, der forblev i foreningen, beholdt navnet "luthersk" og fortsatte med at holde møderne i Løveapotekets sal.⁴⁰⁷ De, der brød ud, dannede Kristiania Ansgarii Misjonsforening.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Kaas og Larspers, *Den rosenianska väckelserörelsen*, 131 note 92.

⁴⁰⁵ Johs. Jørgensen (1850-1892), *Lære og liv. Dokumenterne i sagen pastor Storjohann contra Klokke Jørgensen, I og II*. Kristiania 1890, II, 131; Olesen *De frigjorte og trællefolket*, 201. 216.

⁴⁰⁶ Om Den lille evangelisk lutherske misjonsforening se: Jørgensen, *Lære og liv*, I, 11, 29, 35, 36; II, 19, 29, 62, 79, 130-133; Rudvin, *Indremisjonsselskapets historie I*, Oslo 1967, 332; Ingulf Diesen, *Veiryddere*. Oslo 1980, 177-178; Oslo Misjonskirke Betlehem 154 år, 5-6 (Udprint); Kaas og Larspers, *Den rosenianska väckelserörelsen*, 132 note 92. Ebbe Kaas, *Forbindelse med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900*, Brændstrup 2013, 112-113. Missionsforeningen blev også kaldt "Den svenske Missionsforening". Denne missionsforening har i 1874 3. oplag af Møllers oversættelse af *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* i kommission. Lektor i kirkehistorie ved Fjellhaug Skoler, Erik Kjebeek har i brev til mig (datoen er desværre ikke anført) oplyst, at det muligvis er denne forening, der omkring 1970 blev kaldt "Oslo lille Indre Mission". Foreningen blev nedlagt omkring 2010.

⁴⁰⁷ Rudvin, *Indre Misjonsselskapets Historie*, 332f; Ingulf Diesen, *Veien videre*, Oslo 1984, Jørgensen, *Lære og liv*, 35, 19, 62, 131f; *Oslo Misjonskirke Betlehem 154 år 27. november 2010*. Oplysninger hentet fra Statsarkivet med flere steder, (udprint), 6.

⁴⁰⁸ I 1882 sluttede Ansgarii Misjonsforening sig sammen med folk fra vækkelsen efter Lammers. Når Ingulf Diesen skriver, at der det var "svenskeforeningen", der sluttede sig sammen med medlemmer af folk fra Lammersmenigheden, er det vigtigt at være opmærksom på, at det ikke var den "gamle" svenskeforenings folk, men Ansgarforeningen, der var med i denne sammenslutning.

Uenigheden mellem klokker Johannes Jørgensen og Bau

Ved årsmødet opstod der en diskussion mellem klokker Johannes Jørgensen og Bau om troen og troens væsen. I en erklæring fra missionsforeningens bestyrelse til pastor Storjohann, som egentligt omhandlede striden mellem Jørgensen og hans overordnede, pastor Storjohann,⁴⁰⁹ fremgår det, at der ikke var anden grund, til at Bau var kaldet til årsmødet end

”at han skulde deltage i Mødet til Opbyggelse. Naar der paa dette Møde viste sig at være delte Meninger, skal vi oplyse, at Striden ikke gjaldt Evangeliet men Troen, uden at Foreningen herved har stemplet hr. Jørgensen som Vranglærer”.⁴¹⁰

I skriftet *Lære og liv* redegør Jørgensen for sin forståelse af, hvad troen er.⁴¹¹ Med henvisning til Rom. 10,10: ”Med hjertet tror man til retfærdighed”, forklarer han, at mennesket har en psykologisk evne til at tro. Jørgensen henviser til Moody, som afviser at troen på Kristus er en ”en overnaturlig Tro, og at de maa vente paa den, indtil den kommer ned fra Himmelen, til den kommer til dem lig et elektrisk Stød. *Men Troen på Kristus er den samme slags Tro, som Mennesker har til hverandre ...*” (Jørgensens fremhævelse). Jørgensen siger endvidere: ”Al tale om ”pelagiansk synergisme” tilbageviser jeg paa det bestemteste. Jeg har aldrig lært, at Mennesket af egen Kraft kan bestemme sig”. Jørgensen er klar over, at Konkordieformelen måske kan være det våben, man kan bruge imod ham, men han påberåber sig, at den aldrig har været anerkendt som bekendelsesskrift i den norske kirke.

Af Jørgensens egen fremstilling af debatten fremgår det,⁴¹² at det ikke var en debat mellem Bau og foreningen på den ene side og Jørgensen på den anden side, men en debat mellem Bau og Jørgensen. Af foreningens medlemmer deltog kun to i diskussionen: Indlederen af emnet om troen, som stod på Jørgensens side og foreningens formand og dirigent, som optrådte mæglende. Det var vel hans opgave!

Jørgensen refererer: ”At der *efter* hint Møde viste sig at være to Retninger inden Foreningen, en,

⁴⁰⁹ Johannes Jørgensen kom i 1887 til fra Trondhjem til Kristiania for at indtage en stilling som klokker og lærer ved straffeanstalten for kvinder. Hans overordnede, pastor J. C. H. Storjohann, anklagede Jørgensen for at være nyevangelist, antinomist og lære verdensretfærdiggørelse. Hele sagen endte med, at Jørgensen blev afskediget – dog med pension. Jørgensen udgav sagens akter både med Storjohanns og egne indlæg og diverse erklæringer i en bog på over 200 sider! Jørgensen gav bogen titlen *Lære og liv. Dokumenter i sagen pastor Storjohann contra Klokker Jørgensen*. Kristiania 1890.

⁴¹⁰ Af Jørgensens fremstilling, afsnit II, 133 fremgår det, at debatten mellem ham og Bau fandt sted ved et møde i Ynglingeforeningen. Måske udspandt debatten sig ikke på selve årsmødet. Jørgensen understreger, at det ikke var en debat mellem Den lille ev. Luth. Missionsforening og Jørgensen, men en debat mellem Bau og Jørgensen. Kun to af foreningens medlemmer deltog i debatten.

⁴¹¹ Jørgensen, Johannes, *Lære og liv*, I, 45f.

⁴¹² Jørgensen, *Lære og liv*, II, 133.

der hyldede Baus og en min Anskuelse, det er en anden Sag. Hvilken af disse Retninger, der var stærkest repræsenteret, skal jeg ikke kunne sige”.⁴¹³

Der har også været en anden sag på spil: Jørgensens helliggørelsesforkyndelse. Jørgensen fortsætter sit referat:

” ..men dette, at der ikke længer var fuld Enighed og Forstaaelse, og specielt idet jeg vidste, at enkelte af Foreningens Medlemmer var utilfredse med min Helliggørelses-Prædiken, dette var en væsentlig medvirkende Aarsag til, at jeg fulgte Opfordringen, som netop i de samme Dage udgik til mig om at være med og faa istand Virksomheden i Møllergaden 38, noget som jeg rimeligvis ellers ikke havde gjort.”.⁴¹⁴

Opfordringen kom fra handelsskolelærer Otto Treider, som drev missionsvirksomhed ud fra Møllergaden 38. Sammen med ritmester Hans Guldberg og Johannes Jørgensen kom de tre til at danne Treider-kredsen, som gjorde en betydelig indsats. Calmeyergatens Misjonshus blev 1890/91 bygget på Treiders initiativ og til dels bekostet af ham. Kredsen stod bag stiftelsen af Den norske Kinamission, som senere fik navnet Norsk luthersk Misjonssamband.⁴¹⁵

Vi har ikke materiale, der viser, hvordan Jørgensens helliggørelsesforkyndelse var. Men den voldte i hvert fald, lige som Jørgensens forståelse af, hvad tro er, uenighed – og modsigelse fra Bau! Det var samme sag, der var på spil i Danmark, hvor Bau opponerede mod Møllers formanings- og helliggørelsesforkyndelse.

I erklæringen til pastor Storjohann omtaler folkene bag Den lille evangelisk lutherske Missionsforening folkene i Treider-kredsen som deres venner.

De giver Jørgensen det vidnesbyrd, at ”han fremholdt saavel Guds Krav til Synderen som Guds Formaning til Guds Børn til en hellig Vandel. Og for øvrigt forstod vi ikke andet, end at hans Forkyndelse af Evangelium var i fuld Overensstemmelse med Guds Ord”.⁴¹⁶

Efter årsmødet og diskussionen med Bau blev Jørgensen ifølge erklæringen af foreningsformand anmodet om at tale i foreningen, men Jørgensen undslog sig. Det var altså ikke Den lille evangelisk lutherske Missionsforening, der har krævet et brud. Jørgensen selv har valgt at trække sig fra foreningen.⁴¹⁷

⁴¹³ Jørgensen, *Lære og liv I*, 133.

⁴¹⁴ Jørgensen, *Lære og liv II*, 131.

⁴¹⁵ Carl Fr. Wisløff, *Norsk Kirkehistorie III*, Oslo 1971, 59-61.

⁴¹⁶ Jørgensen *Lære og liv II*, 131.

⁴¹⁷ Jørgensen, *Lære og liv II*, 132; Den lille evangelisk lutherske misjonsforenings fremstilling af sagen viser, at Olesens fremstilling er noget overdrevet, når han skriver om Bau: ”Han kom lige fra Kristiania, hvor han på dogmatiske præmisser havde været førstemand i et opgør inden for ”Den lille evangelisk lutherske Missionsforening” mellem

Vi ved ikke om missionsforeningen, trods forskellige opfattelser, stod samlet bag erklæringen, eller om det kun var den gruppe, der sluttede sig til Jørgensens synspunkter.

Det er klart, at en sådan forståelse af troen måtte Bau tage afstand fra.

Debatten afslørede, at der var to retninger inden for missionsforeningen, skriver Jørgensen.⁴¹⁸

Det viste sig også, at der var enkelte af foreningens ledende medlemmer, der var utilfredse med Jørgensens *helliggørelsesforkyndelse*. Jørgensen siger, at grunden til bruddet, og at han trak sig fra foreningen, ikke var, at han var for "ensidig evangelisk", men at han var for "lovisk" i sin helliggørelsesprædiken, "eller rettere drev for meget paa med at prædike Helliggørelse".⁴¹⁹ Alt dette var ifølge Jørgensen årsagen til, at han fulgte en opfordring til at være med til at begynde en ny virksomhed i byen.⁴²⁰

Bau vender hjem fra Kristiania – sikkert med den ulmende uro i Luthersk Missionsforening i København i tankerne.⁴²¹

Begyndende uro og årsagerne til splittelsen i Luthersk Missionsforening

Uroen i Luthersk Missionsforening og oppositionen mod Møller begyndte allerede først i 1880'erne. På den tid stiftede Møller bekendtskab med det engelske "Holiness Movement", og blev til en vis grad influeret deraf.⁴²² Møllers kendskab til engelsk litteratur havde han fra svenske oversættelser.⁴²³

I 1879 kommer den engelske Lord Radstock fra Sverige til København, hvor han også holder møder i Luthersk Missionsforenings missionshus i Nansensgade.⁴²⁴ Radstock hørte til Plymouth Brethren. Han var i sin forkyndelse stærkt optaget af tankerne om de sidste tider og Kristi genkomst – herunder tankerne om et tusindårsrige. Han talte også meget om helbredelse ved håndspålæggelse og bøn. Hans forkyndelse kom til en vis grad til at påvirke Møller.

rodfæstede rosenianere, der havde vendt de Waldenströmske noviteter ryggen ..." Olesen, *De frigjorte*, 210.

⁴¹⁸ Jørgensen, *Lære og liv*, II, 133.

⁴¹⁹ Jørgensen, *Lære og liv* I, 35f og II, 133.

⁴²⁰ I Møllergaden 38.

⁴²¹ Jørgensen *Lære og Liv* I, 35.19.62.131f. Bau rejste dog ikke direkte til skismaet i København, som oplyst hos Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, 216. Splittelsen fuldbyrdes først i maj 1889.

⁴²² Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, 214-217; Se også Ebbe Kaas' fremstilling, "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus!" i *Den rosenianske väckelsesrörelsen*, 134-141.

⁴²³ Ebbe Kaas har påvist, at Møller læste artikler fra England i oversættelser bragt i svenske missionsblade.

⁴²⁴ Lord Radstock (1833-1913) Ebbe Kaas og Torbjörn Larspers, "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus!". *Den rosenianske väckelsesrörelsen*, 134. I *Berlingske Politiske og Avertissementstidende* 15. oktober 1879 er der annonceret møde i Nansensgades missionshus ved Lord Radstock. Den 8. september 1882 annonceres der i *Avertissementstidende* et møde i Nansensgade ved missionær N. P. Lang fra Amerika. Lang var en ikke-luthersk vækkelsesprædikant, præget af Mogens Abraham Sommer. Elith Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, 214 skriver, at Lang havde fået adgang til Nansensgades missionshus via en kontakt til H. A. Jensen. Det stemmer dårligt med, at Jensen allerede på det tidspunkt var meget afklaret i sin lutherske holdning og var Baus trofaste væbner.

Helliggørelsesforkyndelsen fik en anden betoning end hos Luther og Rosenius, hvor helliggørelsesforkyndelsen er stærkt funderet i evangeliet. I Møllers artikler i *Budskab fra Naadens Rige* bliver en kristens sejr over synden stærkere accentueret.

Kort tid efter begynder Møller at bringe artikler og skrive om disse emner i sit månedsblad, *Budskab fra Naadens Rige*.⁴²⁵ For Møllers kritikere var Møllers artikler fremmede for traditionel luthersk-roseniansk kristendomsforståelse.⁴²⁶

Eskatologien

I *Budskab fra Naadens Rige* 1880 bragtes der en række artikler om de sidste tider, hvori der fremførtes tanken om et jordisk tusindårsrige inden den endelige dom.

I 1882 udgav Møller en bog om Kristi genkomst: ”Naar kommer Kristus?”, hvori han fremfører de samme synspunkter om de sidste tider.⁴²⁷ Disse tanker findes ikke hos Luther og Rosenius, heller ikke i Den Augsburgske Bekendelse.⁴²⁸ Rosenius afviste den bastante forståelse af et jordisk tusindårsrige.⁴²⁹ I et brev til sin ven, rigsdagsmand A. Olsson skriver Møller i 1882, at han frygter for, at der skal komme kritik af bogen fra ”nogen Kant”. Den kom fra Bau og Jensen.

Møller skriver i 1883 til Olsson: ”Jeg har ellers maattet udstaa en Del Ubehageligheder for dens [bogens] Skyld; jeg frygter, at der muligvis ogsaa er andre Bevæggrunde med”.⁴³⁰

Baus og Jensens modstand mod Møllers nyorientering i eskatologien viste sig snart.

I 1884 udkom der en bog af C. J. H. Fick, som har en helt anden tolkning end Møllers om de sidste tider og tusindårsriget.⁴³¹ Striden om Møllers opfattelse af de sidste tider var nu så anspændt, at Jensen og Bau ikke kunne vente med at anmelde bogen til den var trykt. Anmeldelsen lyder:

Et fortræffeligt Skrift af C. J. H. Fick, evang.-luth Præst i Nord-Amerika, der i

⁴²⁵ *Budskab fra Naadens Rige* 7-10/1880 artikel (anonym) af H. Andersen.

⁴²⁶ Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 135; Kaas i *Budskabet* 7/2007.

⁴²⁷ *Naar kommer Kristus?* Rønne 1882.

⁴²⁸ Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 137 omtaler i note 103 et brev fra Møller til Anders Olsson, hvori han frygter at få kritik for sin bog ”Naar kommer Kristus?”. Ebbe Kaas antager, at Møller her tænker på H.A. Jensen og Bau.

⁴²⁹ Rosenius vil ikke gå ind på spørgsmålet ”om et såkaldt tusindårigt fredsrige forud for den endelige dom ... Vi står med ærbødighed overfor Skriftens tale om disse ting, idet vi er overbevist om, at sådan som Helligånden har ment det, skal det også bliver opfyldt”, *Samlede Skrifter. København 1955 bd. XI*, 155.

Fra *Husandagtsbogen* den 7. september: ”Disse ord af Jesu egen mund tilintetgør fuldstændig det syn, at der med hans synlige genkomst skal begynde en ny og endnu herligere nådetid på jorden, og at det ikke betyder den yderste dom”, *Husandagtsbogen*. Holbæk 1981. Jeg har ikke haft adgang til den svenske originaltekst i ”Pietisten”

⁴³⁰ Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 137.

⁴³¹ C.J.H. Fick. *Vidnetsbyrd mod Chiliasmen eller Læren om Det tusindaarige Rige*. 1884. Bogen blev udgivet af H.A. Jensens boghandel. Se Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 140.

Overensstemmelse med den luth. Bekjendelse belyser Læren om det ”tusindaarige Rige” er i Trykken og udkommer om kort Tid. Det bliver at faa hos alle Boghandlere i Landet samt hos dette Blads udgivere.⁴³²

I *Mørke og Lys* 3/1884 er der igen en anmeldelse af Ficks skrift, som nu er udkommet: Bogen beviser med Guds ord ”Killiasmens Uholdbarhed, og anbefales til grundig Overvejelse”.

Jensen og Bau vil gerne tale om de sidste tider. Bare på en anden måde end Møller. I *Mørke og Lys* 6/1888 bringes en artikel med overskriften ”Tidens Tegn”.

Den lære om de sidste tider, som Møller nu fremførte, blev knyttet sammen med stor opmærksomhed omkring Israels stilling i de sidste tider. Nu kunne man tro, at de, der havde det traditionelt roseniansk-lutherske syn, slet ikke havde syn for Israels plads i Guds frelseshusholdning. Det var på ingen måde tilfældet. Det afspejler sig i artikler i *Mørke og Lys*.

På et ganske vist tidligt tidspunkt under stridighederne bringer *Mørke og Lys* en artikel: Gud og Israel.⁴³³ I samme nummer bringes en omtale af et møde i Luthersk Missionsforening i Nansensgade, hvor den jødekristne Paulus Wolff talte.⁴³⁴ I 1882 bringer *Mørke og Lys* en artikel om Paulus Wollfs liv.⁴³⁵

I 1898 bringes der efter bladet *Israels Missionstidende* et stykke om den kendte jødekristne Josef Rabinowitz.⁴³⁶

I *Mørke og Lys* 6-7/1899 bringes efter bladet *Mission World* en længere artikel med overskriften Palæstina og Jøderne. *Mørke og Lys* formidlede gaver til mission blandt jøder.⁴³⁷ Det var først senere, den dimension forsvandt ud af Evangelisk Luthersk Missionsforenings forkyndelse!

Det er vigtigt at være opmærksom på, at Rosenius i sin Romerbrevskommentar forventer det jødiske folks omvendelse. I forklaringen til Rom. 11,15, skriver Rosenius:

Skal ikke da, naar Jøderne i Mængde, som et Folk, vende sig i Anger og Tro til Christum, et mægtigere aandeligt Liv gennemstrømme hele Guds Rige paa Jorden –

⁴³² *Mørke og Lys* 2/1884.

⁴³³ *Mørke og Lys* 9/1881,73-77 og 10/1881,1-84.

⁴³⁴ *Mørke og Lys* 9/1888: I Kjøbenhavn fandt den 12. Aug. d. A. en sjælden Højtidelighed Sted, idet den til Jesus omvendte Jøde Paulus Wolff fra Stockholm (født i Polen*) prædikede over Ebr. 13,10-25 i Luthersk Missionsforenings Lokale for en opmærksom Tilhørerskare. Det var gribende, at høre en ægte Søn af hint Folk, der engang i satanisk Ondskab udraabte, da Herlighedens Herre stod for Pilati Domstol: ”Korsfæst, korsfæst! Hans Blod komme over os og vore Børn!” - nu selv med Iver og Varme at henvise baade Jøder og andre, - der vare flere Jøder nærværende, - til den ”Jesus, som led udenfor Porten, at han skulde hellige Folket ved sit Blod.” [I Bøsserne indkom der til Missionen for Israel 48 kr. 66 øre.] Vi håbe senere at kunde bringe nogle korte Træk af hans Liv.

⁴³⁵ *Mørke og Lys* 1/1888, 12-14. Det er et uddrag fra *Missions-Tidning för Israel* 1879 nr. 12.

⁴³⁶ *Mørke og Lys* 9-10/1898.

⁴³⁷ Se f.eks. *Mørke og Lys* 9/1883; 11/1898.

gjennemstrømme alle de halvdøde christne Menigheder?... Og denne Israels herlige Antagelse have vi at vente; thi Gud er trofast og tænker endnu paa sin Pagt med deres troende Fædre.⁴³⁸

Formaning og helliggørelse

De, der brød med Møller og Luthersk Missionsforening, mente, at Møller ikke var evangelisk nok i sin forkyndelse af formaning. Det har at gøre med, at Møllers forståelse af helliggørelse var blevet påvirket af den engelske Holiness Movement. Der skete en forskydning, fra at helliggørelsen er en frugt af evangeliet og troen på Kristus, til en vægtlægning på helliggørelsen som en kristens sejr over synden.⁴³⁹ I den klassisk luthersk-rosenianske forkyndelse er helliggørelsen en frugt af evangeliet om retfærdiggørelse ved tro på Kristus. Indvendingen mod Møller gik vel egentlig ikke på, at der forkyndtes formaning, men at formaningsforkyndelsen ikke havde den evangeliske forankring, som den havde hos Rosenius. Mange oplevede det sådan, at artiklerne i *Budskab fra Naadens Rige* med den nye betoning savnede ”den Ømhed for Sjælene, der findes hos den, som Guds Aand bestandig får Lov at tugte og bøje”.⁴⁴⁰ De, der var i opposition til Møller, mente, at evangeliet havde fået en mere tilbagetrukket plads i forkyndelsen.

På Bornholm var Michael Kofoed (1843-1926) en af de besindige i opgøret med Møller. Han skriver i sin korte selvbiografi: ”Jeg syntes, at det vel kunne være i overensstemmelse med Gud ord også at tale noget formaningsord, men ikke på bekostning af evangeliet, da vi på ingen måde kunne undvære dette ...”.⁴⁴¹ Det forholdt sig altså ikke sådan, at de, der var i opposition til Møller, ikke ville vide af en egentlig helliggørelsesforkyndelse. I *Mørke og Lys* 2/1894 bringes en artikel med overskriften: Noget om Kristi Værk for os og Aandens Værk i os.

Baus forkyndelse af formaning og helliggørelse

Til at belyse Baus forkyndelse af formaning og helliggørelse har jeg valgt en længere artikel, som blev bragt over flere numre i *Hirtenstimme* 1886 og igen i 1922-23: *Skal vi blive i synden for at nåden*

⁴³⁸ C.O. Rosenius, *Brevet til de Romere. Anden Del*. København 1874, 163.

⁴³⁹ Ebbe Kaas, *Budskabet* 6/2007.

⁴⁴⁰ H. A. Jensen klagede over, at Møller og de, der sluttede op om ham, ”byggede paa Is og med et citat fra Es. 9,3 - brugte ”Driverens Kæp”. En af Møllers modstandere udtrykte det senere sådan: ”Vi fik Ris og ikke Mad”, *Mindeskraft for Evangelisk luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 14 og 21.0

⁴⁴¹ Michael Kofoed, *Selvbiografi* 1923. Biografien foreligger i nutidig retskrivning, som jeg har fået foræret af Berit (Michael Kofoeds oldebarn) og Karsten Brejl. Michael Kofoed var redaktør af *Mørke og Lys* 1905-1926.

*kan blive større?*⁴⁴² Artiklen giver et klart billede af Baus helliggørelsesforkyndelse. Vi ser, hvor stærkt Bau er forankret i Bibelens tale om lov og evangelium, synd og nåde. Bau kender sin Luther og Rosenius ”by heart”! Men han citerer i den lange artikel kun Luther to gange!⁴⁴³

Der er på en og samme gang en stor alvor og kærlighed til læserne. Bau er sjælesørger. Han henvender sig til læsere i du-form. Han skælder ikke ud. Han forkynder loven, men bruger ikke ”driverens kæp”.⁴⁴⁴ Han lægger røst til apostlens stemmeføring: Hør hvor kærligt og ømt apostlen beder og formaner: Tænk på det, som er i himlen, og ikke på det jordiske (Kol 3,2). Bau skriver til dem, der er bange og anfægtede. Vi må som disciplene spørge: Hvem kan så blive frelst? (s. 186) Men der hvor nøden er størst er hjælpen nærmest (s. 187). Artiklen er gennemvævet af indbydelsen til den hjælpeløse synder om at komme til Jesus.

Loven er kommet for at gøre synden større, og for at vi skal opgive enhver tanke om, at vi ved lovens krav kan sejre over synden. Men Jesus gik i døden for dine synder. Jesus døde for alle, for at vi ikke skal leve for os selv, men for Ham. Når vi tror på Jesus, så er vi nye skabninger. Det gamle er forbi. Kristendommen består ikke i at erkende og vide, består ikke i ord, men i kraft.

Du må blive født på ny. Det handler ikke om ydre gerninger og skikke.

Bau understreger stærkt *syndens dyb*. Vi *er* syndere. Synden er i vores personlighed.

Derfor kan Bau uden at ende i egenretfærdighed nævne de enkelte konkrete synder. Han taler om, hvor forskrækkelig og ødelæggende synden er.

Eksempler på dette er:

Hykleriet

Bau kendte en mand, der i hemmelighed glædede sig over en synd. Men da han var bange for, at han skulle blive overrasket i den glæde, han havde i dette, havde han taget Bibelen frem og lod som om han var optaget af at læse i den! Bau nævner flere krasse eksempler på folks hykleri.

Griskhed

og kærlighed til jordisk ejendom og forbrug. Vi er forvaltere af det, Gud har betroet os (s.189).

⁴⁴² *Hirtenst* 3, 4, 5, 8/1886: Sollen wir denn in der Sünde beharren, auf dass die Gnade desto mächtiger werde? Artikelserien afsluttes uden forfatternavn, men slutter med et Amen. Det er særegent for Bau. Det, han som redaktør skriver, afsluttes flere gange med et ”Amen” uden signatur. Første del af artiklen blev bragt i *Mørke og Lys* 7/1887, 97-106. Artiklen i *Mørke og Lys* er, som i *Hirtensstimme*, uden oplysning om forfatter. I noter bliver der gjort opmærksom på, at der er citeret efter den tyske bibeloversættelse. Det indikerer, at Bau er forfatteren. Artiklen blev genoptrykt i *Hirtensstimme* 11, 12/1922 og 1/1923. Her er artiklens omfang 31 sider! I *Hirtensstimme* 1922 er Bau angivet som forfatter. Jeg henviser i det følgende til 1922-udgaven, da der i 1886-udgaven er uorden i indbindingen af bladet. Tallene er henvisninger til siderne i artiklen.

⁴⁴³ *Hirtenst* 1922,189 og 1923,10.

⁴⁴⁴ Med et citat fra Es. 9,3 anklager H. A. Jensen i et brev til Møller ham for at bruge driverens kæp.

Her taler Bau bl.a. om vores forhold til luksus. Det sømmer sig ikke for en kristen at gå op i ydre luksus. Men vi skal ikke blive asketer. Vi skal være taknemmelige over, at Gud har givet os meget materielt godt, som vi må gøre brug af. Vi skal bare være opmærksomme på, hvor mange penge, der bliver brugt på unyttige ting. De kunne have været givet til fattige og nødlidende.

Bau har en herlig bemærkning om tobak. Han har hørt, at der er nogle, der påstår, at det er synd at ryge. Bau har nu ikke hørt om, at synden ligger i selve tobakken. Det, som det handler om, er, om det vi bruger på materielle ting, står i et rimeligt forhold til det vi giver til Guds riges arbejde. Bau falder ikke i den grøft, at han trælbander os ved at opstille konkrete regler for, hvordan vi skal bruge vores penge (s.189.190).

Hor

er en frygtelig synd. Den gør et lykkeligt ægteskab til et sandt helvede. Den ødelægger legeme og ånd. Ingen alder, ingen stand er forskånet for denne synd. Den rammer fyrster og fattige (s.3-4).

Syndens magt

er frygtelig stor. Satan er over alt på spil med sine angreb: Ak! Overalt høre man i Kristi kirke Satans fodtrin (s.178).

Frafald

Synden har bragt mange til frafald. Ak! Hvor mange Guds børn, som havde den første kærlighed til Jesus, er ikke blevet forført og nu lever de kun for det, som forgår! (s.184) Vi skal tænke på dommens dag. Derfor skal vi rive vort øje ud og hugge hånden af, hvis de vil bringe os til frafald. (s.7).

Våg

Bau formaner til at våge og advarer os mod at slutte fred med synden. Vi skal tænke på, at snart er vort liv her på jorden forbi.

En kristens kamp

Bau beskriver en kristens kamp mod synden (s.5). En kristen kan opleve, at det ene forsæt efter det andet om at kæmpe sig fri af syndens magt løber ud i sandet. Så kommer der modløshed og fortvivlelse. Han ser, hvor forfærdelig synden er, men synder alligevel. Han vil gøre sig fri af syndens dynd og bliver dog liggende deri. Han læser i Guds ord og forblive dog den samme. Han går til møder og er stadigvæk den samme.

Hjælpen

Vores hjælp er, at Jesu blod renses for al synd.

Hovedtemaet i Baus helliggørelsesforkyndelse er, at hjælpen alene at finde hos Jesus. (s.175; 181;

183; 186; 2; 8).

Baus forkynder evangeliet for fortabte syndere (s.181):

Skynd dig derfor hver eneste gang hen til din Frelser, vask dig ren i hans blod – hør og giv agt derpå! -

(s.183) : O, fortvivl ikke, skynd dig til din Frelser, også med tanke på de synder, der plager dig, gælder det dog stadig væk, ja også i dag: Jesu Kristi blod gør os ren for alle synder.

(s.8): O skynd dig i alle tilfælde hen til din Frelser, sig til Ham, hvordan der er gået for dig. Enhver, som kommer til ham, bliver aldrig stødt bort.

Ja, men er det da ikke at tage det for let med synden, bare at vise hen til Jesus, der er død for os?

Det er alene evangeliet, der har kraft til at befri fra syndens magt: (s.10, 6).

Det er evangeliets kraft, der driver os til at flygte bort fra det, der bedrøver vores Frelser. Bau opfordrer til på ny at skynde sig til korset med alle vore synder og forsømmelser og hver dag at tro på en fuld forladelse for vore synder.

Et helligt liv

Bau taler særdeles konkret om et helligt liv (s.6):

Den, der er rensat i Jesu blod, tager det nøje med, hvorledes han lever. Han flygter fra synden, ligesom Josef gjorde. Du skal tænke på, hvordan det sømmer sig for en kristen at vandre for Guds ansigt. Tænk på Jesus bitre død for din skyld. Hold dig nær til din Frelser, han er mægtig i den svage. Bed ham: Led mig ikke i fristelse. Undgå alt det, der give anledning til synd: lediggang, umådehold i spise og drikke (s.6).

Vi skal ikke leve for os selv, men for Jesus (s.7). Vi skal aflægge det gamle menneske som leder os i fordærv, Ef. 4,22, og skal tænke på Guds bud og handle efter dem.

Troens frugt

Troen kan ikke være uden frugt, Den fineste frugt er kærligheden. I dette er de første kristne et forbillede for os.

Ordet og nadveren

Sidst i artiklen har Bau et længere afsnit om nådemidlerne, som Jesus bruger til at bevare sine børn og give os den nødvendige kraft.

Ordet og sakramenterne bliver meget forsømt. Vi skal ikke undre os over vores svaghed, når nådemidlerne bliver brugt så lidt. Ordet er Åndens sværd. Bau citerer Luther for udtalelsen om Ordet som universalmidlet mod al synd.

Det er ikke mindre vigtigt at gøre brug af nadveren. Det er meget givende læsning. Bau er på solid

luthersk og roseniansk grund.

Man kan sammenfatte Baus fremstilling om nadveren i følgende punkter:

Nadverbordet et nådebord. Her sker der et nådeunder. Du ”drikker dine synders forladelse”. ”Kom til dette hvilested på din vandring”. ”Spis ham, spis hans kød og tro på hans ord: Tag, spis, det er mit kød.” Her får troen nyt liv.

Det er Jesu kød og blod.

Nadveren er for dig, der gerne vil tilhøre Jesus, og som ængstes for, om du er hans barn. Nadveren er for syndere.

Nadverens velsignelse kan let mistes, når vi begynder at rette vores opmærksomheden på tjeneren, som rækker os sakramentet. Fx om det er Guds vilje, at sakramentet skal rækkes os af en uomvendt præst. Kan jeg gå til nadveren sammen med uomvendte? Da skal du holde fast ved, hvad der står skrevet. Tag spis – det er mit kød, det er mit blod. Så vil jeg ikke spørge om, hvem der rækker mig sakramentet, eller hvem jeg knæler sammen med ved nadverbordet. Jeg vil alene holde mig for øje: Mine synders forladelse og fællesskabet med Jesus Kristus (s.14).

Hvor ofte skal vi gå til nadveren? Nogle mener fem gange om året - til minde om Jesu fem sår. Andre siger: tre gange om året, fordi det minder om treenigheden. Andre siger to gange, fordi det er skik og brug. Og så er der dem, der mener at én gang om året er nok, fordi Gud er én. Men når vi i nadveren modtager Jesus, så skulle det anspore os til flittig brug af nadveren. Bau pålægger os ikke et bestemt antal gange om året, men det er interessant, at han ikke har glemt sin fortid i Brødremenigheden. Han henviser han nemlig til den skønne sædvane i Brødremenigheden, hvor man har nadver mindst en gang om måneden.

Det er min vurdering, at Bau betragter flittig brug af nadveren som meget vigtig i en kristens helliggørelse.

Nådegaverne

Nådegaverne og her særlig nådegaven til at helbrede ved tro og bøn blev et af stridspunkterne. Møller mente, at denne nådegave var blevet forsømt. Han havde en søn, der havde hareskår. Han tog sønnen med til den svenske helbredelsesprædikant, Boltzius. Sønnens helbredelse var dog ikke vedvarende. Møller skrev i *Budskabet* en artikel med overskriften ”Om Helbredelse ved Tro og Bøn”.⁴⁴⁵ Det,

⁴⁴⁵ *Budskabet* 11/1884, 161-172. Møller skriver egentlig sundt og nuanceret om emnet, men fører en unødvendig polemisk tone mod de læsere, for hvem emnet er nyt og som har svært ved at følge ham. Møller beklager senere dybt og angre, at han ikke har talt med tilstrækkelig visdom om denne sag: ”Men hvad der svier i mig, er min ubetænksomme

Møller her skrev, opfattede en del i Luthersk Missionsforening som fremmed for luthersk tankegang. Det gav anledning til uro. I *Mindeskrift for Evangelisk-luthersk Missionsforening paa Bornholm* skriver redaktionen i forbindelse med uenigheden på dette punkt, at helbredelse ved tro og bøn, som fulgte apostlene og de første kristne, ikke er at vente i vor tid.⁴⁴⁶ Der er ikke belæg for, at en sådan tanke af Møllers kritikere blev fremført under striden i Luthersk Missionsforening. Det må snarere betragtes som en slags efterrationalisering eller nyorientering i Evangelisk Luthersk Missionsforening. Michael Kofoed, som var samtidig med Møller, og som sluttede sig til Evangelisk Luthersk Missionsforening, skriver i sine erindringer: ”Skriften omtaler jo Helbredelse ved Tro og Bøn, og den kære Gud kunde virkelig ogsaa i vor Tid give os denne Gave, om det behagede ham ...”. Kofoed havde en karl, der rejste op til Boltzius for at søge helbredelse for en svær tunghørhed. Han kom tilbage med den overbevisning, at han var blevet helbredt. Det skulle han tro! Karlen havde skrifter med hjem af Boltzius, der lærte, at hvis man efter at være blevet helbredt ikke vedblev med at tro, ville sygdommen vende tilbage. ”Men karlen var efter besøget hos Boltzius lige så tunghør, som han altid havde været”.⁴⁴⁷

I Vestjylland havde man lignende oplevelser. Her søgte man også helbredelse ved bøn og håndspålæggelse, uden at de syge blev helbredt.⁴⁴⁸

Sagen havde også fået pressens bevågenhed. I *Jyllands-Posten* 28. september 1885 bragtes en længere artikel under overskriften ”En ny Sekt”, hvor der fortælles, at bornholmerne i Vestjylland havde sendt en pige til Boltzius for at blive helbredt. I artiklen blev det fremstillet som ”En af ”Bornholmernes” fornemste Læresætninger er, at ... De tror fremdeles, at der endnu gives Mennesker, der af Gud har faaet Magt til at gjøre Mirakler:” Om Boltzius står der i artiklen: ”Han skal saaledes være i Stand til at lade Arme, Hænder og Fingre og andre Legemsdele voxe ud paa Folk, der mangle saadanne”. Om pigen, der havde været hos Boltzius, skrives der: ”At hendes Historier i Forbindelse

og ubesindige Fremgangsmaade ...”. (”En lille Redegjørelse” i *Budskab fra Naadens Rige* 7/1889, 101-102). Når Møller blev optaget af noget nyt, skete det, at dømmekraften svigtede. Det kunne også gå ud over kommunikationen. *Mindeskrift for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm* 1942, 13; Se også Roswall, *En banebryder*, 114-116.

⁴⁴⁶ *Mindeskrift for Evangelisk-luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 14. Reaktionen mod Møller på dette punkt var 50 år senere så stærk, at man helt udelukkede at, der kunne ske helbredelse ved håndspålæggelse og bøn! I *Mindeskriftet* side 14 står der: ”Vi mener, at det af nævnte Bibelsteder fremgaar, at de Tegn – deriblandt Helbredelse ved Tro og Bøn -, som Gud lod følge Apostlenes og de første Kristnes Forkyndelse af Evangeliet, ikke er at vente i indeværende Tid ...”.

⁴⁴⁷ *Selvbiografi af Michael Kofoed*, Pæregaarden, Østerlars. Upubliceret. Se note 412. Kofoed blev senere prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening og redaktør af *Mørke og Lys*.

⁴⁴⁸ Under initialerne CC: Nogle spredte Optegnelser angaaende Evg. Luth. Missionsforenings Forhistorie. *Mørke og Lys* 10/1928, 152: Ligeledes forsøgt Helbredelse ved Bøn og Haandspaalæggelse, men uden Resultat, hvilke Aarsager til Splittelsen vi ikke her skal komme nærmere ind paa.

med hendes egen formentlige Helbredelse vække Opsigt og blive troede af Mange af den lettroende Befolkning, er en Selvfølge”.

Om bornholmerne står der: ”Man maa ikke tro, at disse ”Bornholmere” derfor indrømme deres Forblindelse. Nej! De ville sige, og sige det allerede, at det er fordi, han [om en mand, der havde opsøgt Boltzhus] ikke er stærk nok i Troen, at han ikke bliver rask, og ikke af den Grund, at Manden i Stockholm er en Bedrager. Som man kan tænke sig, modarbejder Præsterne disse Bedragerier af yderste Evne, hvorfor disse ogsaa er særdeles hadede af ”Bornholmerne”.”

Bornholmerne fremstilles i samme artikel som dømmende over for andre.⁴⁴⁹

Artiklen gik som en løbeild over hele landet. Artiklen viser, at der i Luthersk Missionsforening i Vestjylland var nogle, der var blevet grebet af Møllers tanker om helbredelse ved tro og bøn. De var måske også præget af andre åndelige strømninger.

Det er næppe sådan, at artiklens indhold gav et helt retvisende billede af Møllers tanker om helbredelse ved tro og bøn. Der er sandsynligvis usandheder, fordrejelser og unøjagtigheder i artiklen. Luthersk Missionsforenings venner i Vestjylland har følt sig pressede og ilde tilpas ved pressens heftige agitation mod dem.

Møllers optagethed af helbredelse ved bøn og håndspåbyggelse må også i Vestjylland have givet anledning til skepsis og uro blandt Luthersk Missionsforenings venner. De trængte til hjælp fra Møllers side. Hvorfor reagerede den impulsive og handlekraftige Møller ikke på artiklen med et forklarende og uddybende modindlæg i dagspressen eller i hans eget blad *Budskab fra Naadens Rige*?

Senere begræder Møller sin optræden i denne sag.

Retfærdiggørelseslæren⁴⁵⁰

I Evangelisk Luthersk Missionsforenings historieskrivning omtales retfærdiggørelseslæren som et af stridspunkterne, der førte til stiftelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Artiklen bragtes i september og oktober i aviser over hele landet med enkelte variationer. Også dengang levede aviserne af hinandens stof! *Nationaltidende* 30. sept.; *Vejle Amts Folkeblad* 21. okt.; *Dannevirke* 6. okt.; *Frederiksborg Amts Tidende og Adresseavis* 6. okt.; *Skive Avis* 30. sept.; *Ribe Stifts Tidende* 30. sept. Alle 1885.

⁴⁵⁰ Der henvises til Finn Rønn Pedersens (nu Aasebø Rønne) grundige afhandling: *C. O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse – lærte C. O. Rosenius verdens-retfærdiggørelse?* København 1990. Se også Rune Söderlund: *Læren om den universelle rättfærdiggörelsen i teologihistorisk belysning. Svensk Teologisk Kvartalsskrift. 1979.*

⁴⁵¹ *Mindeskrift for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 21-25; Frede Pedersen, Storgaard-Andersen,

Kort tid før splittelsen i Luthersk Missionsforening i København førte til dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening skrev Møller et indlæg i striden til et bestyrelsesmedlem i København med overskriften ”En lille Redegjørelse”.⁴⁵² Det var Møllers tanke, at hans redegørelse skulle læses op ved et møde i foreningen. Mødet blev ikke afholdt, inden Møller kom til København, så han læste det selv op ved et møde i København den 28. april 1888.⁴⁵³ I Møllers indlæg omtales retfærdiggørelseslæren overhovedet ikke.⁴⁵⁴

De, der var i opposition til Møller, gik ind for en verdensretfærdiggørelseslære⁴⁵⁵ sådan som Møller fremstiller den i en artikel i *Budskabet* i 1869.⁴⁵⁶ I 1891 skriver Møller i *Budskabet* igen en artikel om retfærdiggørelsen.⁴⁵⁷ Artiklen bærer overskriften ”Jesu blod til syndernes forladelse”. Her taler Møller ikke direkte om verdensretfærdiggørelse, men om retfærdiggørelsen af tro. Hovedsætningen i artiklen lyder: ”Den, som tror, er ved Kristi blod virkelig retfærdig for Gud.”

De to artikler om retfærdiggørelse fra 1869 og 1891 bringes i uddrag i Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholms jubilæumsskrift fra 1942 for at påvise en forskydning i Møllers lære på dette punkt.⁴⁵⁸ Artiklen fra 1891 kan dog næppe bruges som et argument for, at Møller på dette tidspunkt *ikke* gik ind for en verdensretfærdiggørelseslære.

Flemming Kofod-Svendsen redegør i sin ene artikel i denne antologi for, at Møller hele sit liv holdt fast ved sanglinjen ”Verden i Jesus retfærdig er vorden”.⁴⁵⁹

Om uenigheden på dette punkt, *mens striden stod på*, foreligger der kun en mundtlig beretning om et møde (udateret), hvor en mand, HK, spurgte Møller, om han fastholdt det, han havde skrevet i

Med Gud og hans venskab, 153. Således også Finn Rønn Pedersen, *C. O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse*, 17-18; Kaas og Larspers, *Den rosenianske väckelserörelsen*, 119-122.

⁴⁵² *Budskab fra Naadens Rige* 7/1889.

⁴⁵³ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 20.

⁴⁵⁴ Indlægget ”En lille Redegjørelse” er dateret Rønne, d. 9. April 1889 – altså mindre end en måned før splittelsen var en kendsgerning og Evangelisk Luthersk Missionsforening i København blev stiftet. Redegørelsen med et lille forord bringes i *Budskab fra Naadens Rige* 7/1889, 97-104.

⁴⁵⁵ Verdensretfærdiggørelseslæren går ud på, at alle mennesker, – hele verden – også de vantro, er retfærdiggjort ved Kristi død og opstandelse. Men kun de, der tager imod evangeliet i tro, bliver frelst.

⁴⁵⁶ *Budskab fra Naadens Rige* /1869. Chr. Møller henviser til Rosenius: ”Han [Rosenius] viser derpå, at det udtryk: ”Verden er retfærdiggjort ved Kristus”, bør anvendes med varsomhed og ikke uden tilføjet forklaring, for at forebygge misforståelse ...”; *Mindeskrift for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 23; Finn Rønn Pedersen kommer i sin afhandling ”C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse”, København 1990 frem til samme konklusion.

⁴⁵⁷ *Budskab fra Naadens Rige* /1891.

⁴⁵⁸ *Mindeskrift Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 21-25. Luthersk Missionsforenings historieskrivning, som i nogen grad er mangelfuld med hensyn til årsagerne til splittelsen, omtaler ikke uenighed om retfærdiggørelseslæren.

⁴⁵⁹ Flemming Kofod-Svendsen, *Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening*, denne antologi, 172.

Budskabet i 1869 og om hans forståelse af sanglinjen: ”Verden i Jesus retfærdig er vorden”. Møllers svar var: ”Ja, den Gang var det min Opfattelse af Guds Ords Lære, men er det ikke nu”.⁴⁶⁰ Ud over dette udsagn findes der ikke kilder, der påviser, at retfærdiggørelseslæren var et stridspunkt, der var medvirkende til stiftelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Det ser ikke ud til, striden så meget handlede om verdensretfærdiggørelseslæren, men snarere om, at forkyndelsen af evangeliet havde fået en mindre fremtrædende plads til fordel for de andre ”sager”, som Møller nu var blevet optaget af. ”Der prædikes mindre om den korsfæstede Kristus, Stedfortræderen, Talsmanden hos Faderen, men desmere om den Kristus, som gik omkring og gjorde vel og helbredte alle, der var overvældede af Djævelen, samt at dette skal virke en saadan Kærlighed og Tro, at vi derved bliver befriede fra baade legemlig og aandelig Nød”.⁴⁶¹

Et argument, for at verdensretfærdiggørelseslæren alligevel var et af stridspunkterne i spliden i Luthersk Missionsforening, er, at der i *Mørke og Lys*, 1892 nr. 2-4 bringes en længere artiklen med titlen ”Forsvar for Evangeliet”.⁴⁶² Her fremstilles den form for verdensretfærdiggørelse, som Evangelisk Luthersk Missionsforening gik ind for. Artiklen i *Mørke og Lys* så kort tid efter splittelsen kan opfattes sådan, at retfærdiggørelseslæren har været et af stridspunkterne ved splittelsen i Luthersk Missionsforening. Sagligt har Møller næppe haft noget at indvende mod artiklen.

Men det er først efter Møllers død i 1908, at Svaabeck, og dermed Luthersk Missionsforening, i skriftet *Vort Svar* fra 1911 udtrykkeligt reserverer sig over for den verdensretfærdiggørelseslære,⁴⁶³ som Evangelisk Luthersk Missionsforening, i hvert fald indtil nyere tid, har holdt fast ved.

Har Evangelisk Luthersk Missionsforenings jubilæumsskrift fra 1942 - måske ubevidst - tilbagedateret Svaabecks afvisning af verdensretfærdiggørelseslæren til striden omkring 1890 for at påvise, at der dengang var strid om retfærdiggørelseslæren? Der vedblev dog at være centralt placerede personer i Luthersk Missionsforening, der holdt fast ved sanglinjen ”Verden i Jesus

⁴⁶⁰ *Mindeskrift for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 25.

⁴⁶¹ *Mindeskrift for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 21.

⁴⁶² Artiklen er skrevet af den norske præst Amund Mikkelsen. Det udkom som selvstændigt skrift i 1868. Sandsynligvis i Amerika. Mikkelsen var norsk præst i Amerika, Han hørte til Missourisynoden og havde også tilknytning til Wisconsin synoden. (*The Lutheran Church Among Norwigan-Americans, Vol. II*, 1890-1959. Augsburg Publishing House, Minneapolis. Minnesota, 137). Oplysninger og kopier tilsendt mig 9. marts 2016 fra Associate Prof. Mark Granquist, Luther Seminary, St. Paul.

⁴⁶³ *Vort Svar*. København 1911, 54. Skriftet er forfattet af nordmanden Svaabeck, som fik sit virke i Luthersk Missionsforening i Danmark. ”Vort Svar” er ikke tiltænkt Evangelisk Luthersk Missionsforening men er et svar på de angreb Luthersk Missionsforening kom ud for fra anden side. Se K. P. Korsholm: Missionær M. Svaabeck, Budskabet 3/1976, 25. En af Svaabecks venner, Chr. Vestergaard fra Astrup, udtalte om skriftet: ”Jeg ville ønske, at det var skrevet i en mere ydmyg ånd”. Svaabeck svarede: ”Det var også mit forsæt, men jeg kunne ikke lade være at give lidt igen” (i samme artikel af Korsholm).

retfærdig er vorden”.⁴⁶⁴

Det er påfaldende, at Møller og Luthersk Missionsforening ikke senere kom nærmere ind på de læremæssige årsager til splittelsen. Grunden kan være:

1. Luthersk Missionsforening ønskede ikke at eskalere striden.
2. Fra Luthersk Missionsforenings side erkendte man, at man ikke i alt kunne forsvare Møllers udtalelser og ageren i striden.⁴⁶⁵

Evangelisk Luthersk Missionsforening

Chr. Baus rolle ved stiftelsen af de evangelisk lutherske missionsforeninger i Danmark

I historieskrivningen er Baus rolle omkring den splittelse, der førte til stiftelse af Evangelisk Luthersk Missionsforening, blevet underbetonet. Det skyldes nok, at de skriftlige kilder er meget sparsomme med hensyn til Baus betydning i opgøret med Møller.

I et brev til A. Olsson januar 1884 omtaler Møller, at der er problemer med prædikanterne Bau og H.A. Jensen. Det har taget hårdt på Møller. Han skriver: ”så reste jeg gråtende fra det arme Kjöbenhavn”.⁴⁶⁶

I København var Baus ven og medarbejder Hans Anton Jensen den ledende i kritikken af Møller.

Jensen mente, at der i den seneste tid var sket en generel svækkelse af den evangeliske forkyndelse. Den 24. marts 1889 udtalte han fra talerstolen i Nansensgade, at der var talere, der ”byggede paa Is og brugte Driverens Kæp”.⁴⁶⁷

For både Jensen og Bau gav stridighederne anledning til at gøre opmærksom på den reformatoriske arv. I *Mørke og Lys* 7/1888 og 8/1889 er der en anmeldelse af Konkordie-bogen. Det er ret enestående. Jeg har ikke set, at Konkordiebogen siden er blevet anmeldt i Luthersk Missionsforenings og Evangelisk Luthersk Missionsforenings blade. Senere får Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm af Den norske synode af den evangelisk-lutherske kirke i Amerika foræret nogle brugte eksemplarer af Konkordiebogen til brug af prædikanterne.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Flemming Kofod-Svendsen, *Chr. Møllers teologiske udvikling*, Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 178.

⁴⁶⁵ *Luthersk Missionsforening* 50 år, 55.

⁴⁶⁶ Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 139.

⁴⁶⁷ Storgaard-Andersen m.fl. *Med Gud og hans venskab*, 20; Elith Olesen. *De frigjorte og trællefolket*, 216; *Luthersk Missionsforening* 50 år, 55.

⁴⁶⁸ *Konkordie-boken. Dogmatikken for legmenn*. Udgivet af Olav Valen-Sendstad. Bergen 1957, XXIII. Grundige undersøgelser har ikke kastet lys over, hvornår bøgerne kom til Bornholm eller hvem, der foranledigede gaven til Evangelisk Luthersk Missionsforenings prædikanter.

Det samlede indtryk af splittelsen i Luthersk Missionsforening er, at Bau var den teologiske hovedkraft i oppositionen mod Møller. Det understøttes ved læsningen af Baus skriftlige – og upolemiske – arbejder. Teologisk havde H. A. Jensen ikke Baus format.

Optakten

Før Evangelisk Luthersk Missionsforening i København blev stiftet, kunne man i Frederiksborg Amts Avis den 9. oktober 1888 læse følgende annonce:

Evangelisk Luthersk Missionsforening

afholder, om Gud vil, førstkommende Søndag og Mandag Missionsmøde i Helsingør i Missionssalen Lundegade. Mødet begynder begge Dages Formiddag Kl. 11 og fortsætter om Eftermiddagen.

Alle indbydes venligst

Vi ved ikke, hvilke personer der står bag annoncen. Det er ikke sandsynligt, at der foreligger en forveksling med Evangelisk Christelig Missionsforening. Det forekommer også underligt, at der skulle stå en personkreds bag, som så at sige tyvstarter Evangelisk Luthersk Missionsforening.

København⁴⁶⁹

Bau var i København i 1889 i den kritiske tid, inden splittelsen blev fuldført.⁴⁷⁰

Evangelisk Luthersk Missionsforening i København stiftes sandsynligvis den 5. eller 6. maj 1889. Men allerede den 18. og 20. april 1889 er der en dobbeltannoncering af møder i Luthersk Missionsforening i København. I missionshuset i Nansengade er der møde ved Peder Kofoed. Samtidig er der som omtalt annonceret møde i Arbejderforeningens Festsal med Bau og H.A. Jensen som talere.⁴⁷¹ Det var skærtorsdag den 18. april og 2. påskedag den 22. april formiddag kl. 10 og eftermiddag kl. 18. På Nørre Voldgade var der også møde langfredag formiddag og eftermiddag. Ved møderne i Nansengade talte P. Kofoed, og på Nørre Voldgade talte Bau og H. A. Jensen. Et heftigt mødeprogram for disse talere, hvis ellers annonceringen er korrekt.

Der foreligger ikke eksplicitte oplysninger om, hvorfor den nye missionsforening fik navnet Evangelisk Luthersk Missionsforening. En nærliggende forklaring er, at man med dette navn ville

⁴⁶⁹ Storgaard-Andersen, *Med Gud og hans venskab*, 19-20.

⁴⁷⁰ Elith Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, 216 skriver, at Bau kom direkte til København fra mødet i Kristiania i 1888. Olesen er ikke opmærksom på, at splittelsen i København først skete i 1889.

⁴⁷¹ *Kjøbenhavns Adressecomptoirs* 18. og 20. april. Storgaard-Andersen m.fl. *Med Gud og hans venskab*, 20; Bau var inviteret til København sammen med sin hustru og mor.

tilkendegive, at den nye forening var mere ”evangelisk” end den forening, man var trådt ud af. Det er også muligt, at man simpelthen har taget navnet ”evangelisk luthersk” fra folkekirken.

En tredje mulighed er, at man ved navngivningen er blevet inspireret af den missionsforening i Kristiania, som blev kaldt ”Den lille evangelisk lutherske Missionsforening”. Bau og H.A. Jensen havde nær kontakt med denne forening.

Jylland

I Jylland var man godt orienteret om splittelsen i Luthersk Missionsforening i København. I 1889 er der noteret flere gaver fra Jylland til Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁴⁷²

I 1891 sker bruddet i Luthersk Missionsforening i Jylland. Der foreligger meget lidt materiale om splittelsen. Af sorg over den smertelige splittelse blev Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol tilintetgjort.⁴⁷³

I forordet til Evangelisk Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol⁴⁷⁴ oplyses, at flertallet af den gamle bestyrelse (5 medlemmer) fulgte med over i Evangelisk Luthersk Missionsforening. De følte sig desavoueret. Når de havde bestemt møde i missionshuset i Skjern, var der andre, der bestemte møde i huset på det samme tidspunkt. Der blev afholdt et foreningsmøde om de ulykkelige forhold. Her blev det bestemt, at missionshusene skulle lukkes for Bau og Jensen. Den direkte omtale af Bau og Jensen viser, at disse to også i Jylland (Skjern) spillede en betydelig rolle. Bau var taler ved flere af Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøder.

Bau var ikke i Skjern, da Luthersk Missionsforening spaltedes. Men han var selvfølgelig nøje underrettet om problemerne. På et bestyrelsesmøde i Lutherischer Missionsverein i Hellevad i 1891 bliver det besluttet, at foreningens kolportør, Hans N. Jacobsen, i august skulle tage på en månedlang

⁴⁷² *Mørke og Lys* 9/1889. Bl. a. fra P. Nielsen, Mølgaard, Hanning.

⁴⁷³ Således fortalt til mig omkring 1962 af Søren A. Vestergaard, Astrup, som var prædikant i Luthersk Missionsforening. Vestergaards far, Chr. Vestergaard, hørte til Luthersk Missionsforenings første generation i Vestjylland, og var en af lederne i Luthersk Missionsforening. *Luthersk Missionsforening 50 år*, 133-135; Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 73.

⁴⁷⁴ Evangelisk Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol for Vestjylland begynder straks efter stiftelse af Evangelisk Luthersk Missionsforening i 1891. Den bærer titlen ”Forhandlingsprotokol for Den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland”. En klar tilkendegivelse af, at de, der havde brudt med Luthersk Missionsforening, opfattede sig selv som dem, der repræsenterede den gamle lære. Protokollens forord er dateret 21. september 1891. Første protokollerede bestyrelsesmøde er 7. oktober 1891. Det er først i 1897 foreningen i Jylland officielt antager navnet ”Evangelisk Luthersk Missionsforening. Det sket på et bestyrelse møde 4. september 1897. Årsagen var, at de tre evangelisk lutherske missionsforeninger til ministeriet havde indsendt en fælles ansøgning om tilladelse til at kolportere skrifter og bøger. Her var det mest praktisk at de tre foreninger havde samme navn. Forhandlingsprotokollen for den 4. september 1897.

rejse i Jylland.⁴⁷⁵ Jacobsen har været Baus personlige udsending og har fremført Baus holdning i striden i Luthersk Missionsforening.

Af teologiske grunde til splittelsen nævnes eksplicit læren om tusindårsriget og læren om helbredelse ved bøn – men ikke retfærdiggørelseslæren!⁴⁷⁶

Det kan egentlig overraske, at Evangelisk Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol herefter kun omtaler Bau én gang.

Fra bestyrelsesmødet den 2. januar 1897 refereres:

Til Missionsmødet i Sommer i Skjern vedtoges det at kalde Wittander fra Sverige og Bau fra Slesvig.

Bau døde få dage efter dette bestyrelsesmøde.

Bornholm

Bau var på Bornholm lige i den tid, hvor splittelsen fuldbyrdedes. Evangelisk Luthersk Missionsforening stiftedes den 5. august 1892.⁴⁷⁷ Bau var ikke med ved det stiftende møde, som drejede sig om det organisatoriske. Men han var med ved det første møde, som den nye forening afholdt i Åkirkeby. Forhandlingsprotokollen for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm meddeler:

”Aar 1892 d. 9. September afholdtes et Møde i Aakirkeby, hvor der fremlagdes et Forslag til Love for Foreningen. Mødet indlededes af Missionær Chr. Bau fra Slesvig, som for Tiden var i Besøg her paa Øen”.⁴⁷⁸

En annonce, gengivet i Evangelisk Luthersk Missionsforenings 100 års jubilæumsskrift, viser, at

⁴⁷⁵ *LMV arkiv A prot 3 og arkiv C prot, 4*: Unter anderem wurde beschlossen, das der Kolporteur Jacobsen einen Monat lang (im August) in Jütland tätig sein sollte. Dag og måned for bestyrelsesmødet er ikke anført.

⁴⁷⁶ Forordet til Forhandlings Protokol til Brug for den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland: ”Grunden til denne deres Handlemaade kan vi ikke forstaa var andet end, at vi ikke kunde gaa med til flere ny Lærdomme som vare fremkomne men saae dem bestemt stridende mod vor lutherske Lære: nemlig Læren om Tusindaarsriget, om Bøn, Bønhørelse og Helbredelse m.m...”

⁴⁷⁷ Kaas og Larspers, *Dyre broder! Nåd och frid*, 144 omtaler et møde i Hästveda i Skåne i oktober 1891, hvor tre mænd fra Bornholm og en fra Jylland deltog i et med med Nordöstra Skånes Missionsforening. Konklusionen er, at ved dette møde ”blev Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm i realiteten stiftet”. Man kan vel udtrykke det mindre kategorisk: Det ser ud til, at det i Hästveda blev klart, at det *kunne komme til* en stiftelse af en Evangelisk Luthersk Missionsforening forening på Bornholm.

⁴⁷⁸ Storgaard-Andersen m.fl. *Med Gud og hans venskab*, 154; Protokol Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm. Michael Kofoed, der senere blev redaktør af Evangelisk Luthersk Missionsforenings blad *Mørke og Lys*, beretter om sin personlige oplevelse af omstændighederne omkring Evangelisk Luthersk Missionsforenings stiftelse. Han beretter også om en samtale, han i forbindelse med stridighederne havde med Møller. (*Selvbiografi af Michael Kofoed. Aakirkeby den 18/10 1923*) Selvbiografien foreligger maskinskrivet af Michael Kofoeds sønnesøn, Arne Engell Kofoed. Han døde i 2018, 100 år gammel. Se også note 441 og 447.

Bau holdt møder på øen i dagene forud for mødet i Åkirkeby.⁴⁷⁹ Bau har ikke været på en ordinær møderejse. Dertil var situationen i for tilspidset. Man må antage, at han har været kaldet af den kreds, der stiftede Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Forhandlingsprotokollen viser, at Bau de følgende år flere gange var på Bornholm til årsmøderne.

Splittelsen, der førte til en deling af Luthersk Missionsforening, foregik over tre år. Først var den en realitet i København i 1889. Derpå kom splittelsen i Jylland. Og endelig skete det på Bornholm i 1892.

Man kan *konkludere*, at de, der brød med Luthersk Missionsforening og stiftede de evangelisk lutherske missionsforeninger i København, Jylland og på Bornholm, efter deres egen opfattelse var mere traditionelt ortodoks lutherske og rosenianske.

Bau og Evangelisk Luthersk Missionsforening i Slesvig 1890-1897

Splittelsen i Luthersk Missionsforening i kongeriget blev også en realitet i Luthersk Missionsforening i Vestslesvig. Her gik de, der var i opposition til Møller, over til Bau og Lutherischer Missionsverein, som på den tid var etableret som missionsforening. Dansksindede medlemmer af Luthersk Missionsforening har altså sluttet sig til Baus *tyske* missionsforening. I Luthersk Missionsforenings 50 års jubilæumsskrift berettes der om landsbyen Rens, et af de steder, hvor Baus tyske lutherske missionsforening fik tilslutning, at

”en prædikant C.B., som i længere tid havde virket i Luth. Missionsforening og arbejdet sammen med Chr. Møller, skilte sig fra ham og Foreningen, idet han beskyldte Møller for at føre vildfarende Lærdomme denne Mistænkeliggørelse havde en sørgelig Forvirring og Deling til Følge, som gjorde, at mange trak sig tilbage og holdt sig borte fra Møderne. Og i flere Aar kom H.P.N. ikke meget til Burkal Sogn”.⁴⁸⁰

Prædikanten er Chr. Bau. H.P.N. er en af Luthersk Missionsforenings første og betydelige prædikanter i Slesvig, Hans Pedersen Nielsen fra Ballum.⁴⁸¹

Et sted var det alle, eller langt de fleste, der sluttede sig til Bau, således i Rens.

Andre steder fik Bau ikke - eller næsten ikke - tilslutning. Sådan var det fx i Ballum.

Og så var der de steder, hvor forsamlingen splittedes.

⁴⁷⁹ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 154; *Mindeskrift for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 27.

⁴⁸⁰ *Luthersk Missionsforening 50 år*, 173; Mogensen *Fra slægt til slægt*, 27.

⁴⁸¹ Vi har omtalt H. P. Nielsen i et tidligere afsnit (se note 38). Mogensen, *Slægt efter slægt*, 29-32.

Mange af de steder, hvor Bau fik tilslutning, var der ikke kredse af Luthersk Missionsforening.⁴⁸² Det er ikke klart, om de, der på disse steder sluttede sig til Bau, var blevet omvendt ved hans forkyndelse, eller om de, inden de sluttede sig til Baus forening, havde et nærmere forholdt til kirken og fx Nordslesvigs Indre Mission.

Jeg har engang hørt, at de, der forblev ved Luthersk Missionsforening blev kaldt Ballumbornholmere, og de, der sluttede sig til Bau blev kaldt Baus bornholmere.

Men hvorfor stiftede Bau ikke - som man havde gjort i kongeriget - en *dansk* Evangelisk Luthersk Missionsforening i Nordslesvig? Mente han ikke, at der var brug for en dansk Evangelisk Luthersk Missionsforening i Nordslesvig? Det får vi ikke svar på. Det ligner ikke Baus iver og engagement at opgive at stifte en Evangelisk Luthersk Missionsforening, fordi det krævede ressourcer og kræfter. Bau må have betragtet den dansksprogede del af Lutherischer Missionsverein som Evangelisk Luthersk Missionsforening i Slesvig. Der blev lagt vægt på, at Lutherischer Missionsverein havde sendebud og prædikanter, der talte dansk. I Hellevad missionshus læste man danske skrifter og brugte den danske Ahnfeldts sangbog.⁴⁸³ Selvom Bau kom fra et dansksindet hjem og var dansk gift, har han sandsynligvis været national indifferent. Evangeliet er jo overnationalt! Nogle af de familier, der sluttede op om Lutherischer Missionsverein, var tysksindede eller tyskorienterede.

Vi kommer tilbage til den tyske missionsforenings forbindelse til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark.

Kun få prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark til Slesvig

Bau havde i årene efter splittelsen i Luthersk Missionsforening gode og nære forbindelser til Evangelisk Luthersk Missionsforeningerne i Danmark. Derfor er det påfaldende, at Bau ikke fik danske prædikanter til Slesvig. Vi kan kun dokumentere, at H. A. Jensen var i Slesvig i 1887,⁴⁸⁴ og at Johannes Wittander fra Sverige talte ved missionsfesten i Hellevad i 1892.⁴⁸⁵ Fraværet af danske prædikanter kan ikke skyldes sproget. Både i Nordslesvigs Indre Mission og i Luthersk

⁴⁸² Mogensen, *Slægt efter slægt* gennemgår alle de steder, hvor Luthersk Missionsforening fra dens begyndelse i 1870'erne havde kredse. Det var med nogle få undtagelser, nemlig Rens, Skærbæk og Frifelt, ikke dér, Bau fik tilslutning til sin missionsforening.

⁴⁸³ Jeg er i besiddelse af en Dansk/norsk Ahnfeldts Sangbog, Christiania 1876, hvor der foran i sangbogen er skrevet "Kobbelgaard. Jørgen Clausen – Rødekro". Kobbelgaards familie sluttede op om Hellevad missionshus.

⁴⁸⁴ *LMV arkiv A, prot.*, 3 Jensen prædikede ved Lutherischer Missionsvereins generalforsamling i 1887 over Sl. 103. Alt relevant materiale har været gennemført, uden at der er fundet oplysninger om Evangelisk Luthersk Missionsforening-prædikanter – ud over Jensen – i Slesvig inden 1921.

⁴⁸⁵ *Frederiksborg Amts Avis* omtaler i en redaktionel artikel den 2. september 1892 missionsfesten i Hellevad, hvor Wittander prædikede.

Missionsforening og i de nordslesvigske kirker blev der jo prædikeret på dansk. De restriktioner, der var omkring prædikanter indrejste til Slesvig fra kongeriget, er heller ingen forklaring på, at der ikke kom prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark til Nordslesvig. Luthersk Missionsforening i Vestslesvig fik jævnligt besøg af prædikanter fra kongeriget. Vi ved ikke, hvorfor Bau, selvom han ikke stiftede en dansk Evangelisk Luthersk Missionsforening i Slesvig, ikke har taget initiativ til at kalde Evangelisk Luthersk Missionsforenings prædikanter til Slesvig. Den forbindelse mellem Evangelisk Luthersk Missionsforening og Lutherischer Missionsverein, der havde været naturlig, var der næsten ikke. Lutherischer Missionsverein blev vel mere og mere tyskpræget.

***Mørke og Lys* som bindeled mellem Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark og Baus folk i Slesvig**

Efter splittelsen i Luthersk Missionsforening var det Baus og Jensens ydre missionsblad *Mørke og Lys*, der blev Evangelisk Luthersk Missionsforenings organ. Dette blad blev også bindeledet mellem Baus venner i Slesvig og Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark. I *Mørke og Lys* kvitteres der for gaver fra missionsvenner i Slesvig.⁴⁸⁶ Der har altså været nogen, der har abonneret på *Mørke og Lys*.⁴⁸⁷ Det må være grunden til, at der i *Mørke og Lys* findes enkelte annoncer for møder i Nordslesvig.⁴⁸⁸ Bau har fundet det naturligt at bekendtgøre disse møder i *Mørke og Lys*. Vel ikke kun fordi bladet faktisk blev læst i Slesvig, men også for at orientere Luthersk Missionsforenings og senere Evangelisk Luthersk Missionsforenings venner i Danmark om den tyske missionsforenings virke i Slesvig.

Omvendt er der i *Hirtenstimme* nogle gange, både før og efter bruddet med Luthersk Missionsforening, kvitteret for gaver, givet fra Vestjylland.⁴⁸⁹ Efter Baus død findes der kun et bidrag

⁴⁸⁶ Eksemplerne er mange. Se fx *Mørke og Lys* 4/1881; 5/1882; 11/1885; 12/1886; 5/1893.

⁴⁸⁷ I en anmeldelse af *Mørke og Lys* 11/1888 oplyses at bladet kan bestilles på postkontorerne i Danmark og i Tyskland.

⁴⁸⁸ Der er kun fundet de tre følgende annoncer: *Mørke og Lys* 6/1888 – før Evangelisk Luthersk Missionsforenings stiftelse - annonceres der et missionsmøde i Rangstrup (Bjørnskov Kro) søndag den 24. og mandag den 25. juni med foredrag af flere talere. Der er ikke oplyst om, hvem der prædiker ved mødet. Heller ikke om, hvem der står som indbyder. Er det Luthersk Missionsforening eller Lutherischer Missionsverein?

I *Mørke og Lys* 9/1888 annonceres der missionsmøder, hvor Flensburg og Rens indgår i en samlet bekendtgørelse. Det tyder på, at det er Lutherischer Missionsverein der indbyder, da Luthersk Missionsforening ikke har virksomhed i Flensburg.

I *Mørke og Lys* 6/1891 annonceres der missionsmøde i Hellevad 14. og 15. juni. Et musikkor af kristelige venner vil medvirke ved mødet. Der nævnes ikke navne på prædikanter. Det er efter, at det nye missionshus er taget i brug, og må derfor have Lutherischer Missionsverein som indbyder.

⁴⁸⁹ *Hirtenst* 3/1887 gaver fra 10 kredse i Vestjylland i forbindelse med Baus rejse til Vestjylland; *Hirtenst* 12/1890: 10 navne fra Hemmet, som var Dora Baus fødesogn og P Laadahl (Lodahl) fra Faster; *Hirtenst* 12/1897 (efter Baus død)

fra Danmark: *Hirtenst.* 9/1897: A.H. Danmark.

Baus død

Bau havde hele sit liv lidt under et svagt helbred. Vi har set, at han i sin ungdom under sine studier i Tyskland måtte rekreere hjemme i Christiansfeld. *Mørke og Lys* 1/1884 udkom med forsinkelse på grund af sygdom. Bau beder abonnenterne om overbærenhed, om også næste nummer skulle blive forsinket.⁴⁹⁰

1890-91 havde Bau en længere sygdomsperiode.⁴⁹¹ I en henvendelse til *Hirtenstimmes* læsere ved årets slutning i 1894 fortæller Bau, at han i foråret havde haft en kraftig lungebetændelse og var kommet svært til skade med sin fod. Derfor havde han i flere måneder havde været indlagt på sygehuset.⁴⁹²

I 1896 er Bau ramt af en halslidelse. Bestyrelsen bevilger ham på foreningens regning et kurophold i Leipzig.⁴⁹³

I foråret 1897 pådrog Bau sig en forkølelse, som udviklede sig til en lungebetændelse. Efter nogle dages sygeleje døde han den 18. marts 1897 41 år gammel.⁴⁹⁴ Bau blev begravet på kirkegården i Christiansfeld. Baus betydning for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark og Lutherischer Missionsverein i Slesvig-Holsten manifesterede sig ved hans begravelse. Der var mødt folk op fra Bornholm, Sjælland, Jylland, Angel, Ostfriesland, og Holsten. Pastor Möhlmann (1864-1947) fra Ostfriesland talte ved Baus bære over 1. Mos. 24,56: I må ikke sinke mig nu, da Herren har ladet mit ærinde lykkes. Lad mig rejse hjem til min Herre.⁴⁹⁵

Lutherischer Missionsverein udvidede i 1890'erne virksomheden til Ostfriesland, hvor Möhlmann var præst. Möhlmann fortalte i sin tale, hvordan Bau i en prædiken over Esajas 35 havde hjulpet ham til evangelisk frigørelse.

Der blev bragt den samme nekrolog over Bau på hhv. dansk og tysk i *Mørke og Lys* og i *Hirtenstimme*. Vi ved ikke, hvem der har skrevet nekrologen.⁴⁹⁶ Tre ting blev fremhævet i nekrologen:

A.H. Danmark.

⁴⁹⁰ *Mørke og Lys* 1/1884. Jeg formoder, at det er Bau og ikke Jensen, der er syg.

⁴⁹¹ I *Hirtenst* 1/181 undskylder Bau, at dette nummer på grund af længere tids sygdom udkommer med forsinkelse.

⁴⁹² *Hirtenst* 12/1894, 191.

⁴⁹³ *LMV arkiv A, prot.*, 5.

⁴⁹⁴ *LMV arkiv A, prot.*, 5; I *Mørke & Lys* 10/1930 får vi at vide, at Bau døde af en stærk forkølelse; Paulsson Julens Budskab 1976, 28 skriver, at Bau døde af lungebetændelse efter 10 dages sygdom

⁴⁹⁵ Prædiken er refereret i *Hirtenst* 4/1897.

⁴⁹⁶ *Hirtenst.* 4/1897; *Mørke og Lys* 4/1897. Nekrologen i *Hirtenstimme* er uden signatur, i *Mørke og Lys* er nekrologen underskrevet CS. En gennemgang af de ledende mænd i Evangelisk Luthersk Missionsforening og i Lutherischer

1. Bau vågede over Guds ords rene lære, som han havde mødt den hos Luther og Rosenius.
2. De menneskers åndelige ve og vel, som han var betroet i sit virke, lå ham stærkt på sinde.
3. At kærligheden og enheden blandt Guds børn måtte blive bevaret.

Nekrologen omtaler også, at Bau på grund af sin forkyndelse havde mødt modstand og havde fjender. Der var nogle, der påstod, at Baus tilhængere troede på Bau!⁴⁹⁷

Med Baus død er den første epoke af Lutherischer Missionsvereins historie til ende.

Når Bau i så høj grad havde været Lutherischer Missionsvereins ledende person og drivende kraft og den, der tog initiativer, er det klart, at Lutherischer Missionsverein ved Baus død stod over for store udfordringer. Der var ingen af Baus format, der kunne overtage ledelsen. Det var man helt klar over. I en henvendelse til missionsforeningens venner skriver redaktionen af *Hirtenstimme*:⁴⁹⁸

Vi kan tabe modet – nu er det to år siden Bau blev kaldt til den evige hvile. Hvorledes triumferer ikke fjenden og håber, at nu bliver vi splittet og gjort til intet. Men Gud siger: Frygt ikke du lille hjord ... Himmel og jord skal forgå, men mine ord skal ikke forgå.

Denne henvendelse siger meget om foreningens selvopfattelse. Vel havde man modstandere, men man havde måske dannet sig et unødvendigt fjendebillede af dem, der ikke i alt havde samme kristelige opfattelse, som de selv havde. Man må spørge: Havde Baus missionsforening da slet ikke venner ud over deres egen kreds? De mødte en vis forståelse fra provst Conrad Jensen i Nustrup og i begyndelsen også fra pastor Andresen i Hellevad. Problemet var, at man i Baus missionsforening havde en tendens til at lukke sig inde om sig selv. Man havde ikke rigtig forbindelse til andre kristelige kredse. De, der sluttede op om Bau, blev af mange opfattet som et lidt snævert parti. Lutherischer Missionsverein blev vel både af udenforstående og af nogle af foreningens venner gjort identisk med Baus person. Der var nok noget kantet og kompromisløst over Bau. Han skabte måske også en unødvendig distance til folk i andre kirkelige sammenhænge.

Lutherischer Missionsverein efter 1920

Johannes Bernhardt 1849-1928

Da Bau var død, blev hans ven og nære medarbejder, *Johannes Bernhardt*, valgt til Lutherischer Missionsvereins formand. Bernhardt blev født i 1851 i Brødremenighedsbyen Gnadau ved

Missionsverein og blandt skånske prædikanter har ikke ført på sporet af, hvem der gemmer sig bag initialerne.

⁴⁹⁷ Grunnet. W. *Bornhomerne eller Den lutherske Missionsforening*, 12: Deres Fører nyder ubetinget Tiltro, og Rosenius og Bau tør som Autoriteter ikke røres.

⁴⁹⁸ *Hirtenst* 12/1898. Min oversættelse. Henvendelsen ("An die Leser der Hirtenstimme") er uden signatur. Det må formodes, at det er Baus efterfølger på formandsposten, Johannes Bernhardt, der har skrevet henvendelsen.

Magdeburg. Som ung kom han til Christiansfeld. Her lærte han Bau at kende. Bernhardt var af profession bryggeriarbejder. Han havde formandsposten til sin død i 1928. Bernhardt blev efter Baus død foreningens toneangivende prædikant.⁴⁹⁹ Han havde ikke Baus teologiske kapacitet og besad heller ikke Baus dynamik og var mere usynlig. Bernhardt prædikede rundt omkring i Slesvig-Holsten. Han bidrog ikke med skriftlige arbejder til *Hirtenstimme*.

Det første 10-år efter Baus død bevarede foreningen sin tilslutning. Men under og efter Første Verdenskrig var tilbagegangen markant. Den forstærkedes også af, at Slesvig i 1920 blev delt. I Sønderjylland fortsatte og overtog Evangelisk Luthersk Missionsforening efter 1920 delvist Lutherischer Missionsvereins arbejde.

Bernhardt døde i Haderslev, hvor han boede hos sin datter, Frieda og hendes mand, bankdirektør Chr. Danielsen, der senere fik en ledende position i Lutherischer Missionsverein og til dels i Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Syd for 1920-grænsen

Lutherischer Missionsverein fortsatte sit arbejde. Det var dog i stor tilbagegang. I Baus tid var der som omtalt blevet ansat omkring 12 sendebud. Da Bernhardt døde, havde missionsforeningen ingen sendebud.⁵⁰⁰ Efter Bernhardt var *Georg Nissen* fra Ekeberg på Angeln formand indtil sin død i 1948. De årlige missionsfester blev nu afholdt på hans gård. I Nissens formandstid blev det vedtaget at udgive et genoptryk af Rosenius *Tägliches Seelenbrot*. I 1938 blev den gamle forbindelse til Ostfriesland genoptaget ved at pastor Erich Cramer fra Aurich i Ostfriesland det år prædikede ved missionsfesten.⁵⁰¹ Efter krigsudbruddet i 1939 og de følgende år blev der ikke afholdt missionsfester / generalforsamlinger. Det er ikke klart, hvorfor det under de ændrede politiske forhold ikke var muligt. I 1939 ebbede forbindelsen til foreningens venner i Sønderjylland ud.⁵⁰² Den blev først genoptaget i 1950'erne, da nogle af sønderjyderne igen kom til missionsfesterne. Der var nogle sønderjyder, der efter krigen fortsatte med at abonnere på *Hirtenstimme*.⁵⁰³

I årene 1950-1962 var Rudolf Danielsen, Kiel, foreningens formand. Han var bror til Chr. Danielsen, Haderslev, som bliver omtalt senere. Rudolf Danielsen var født i Flensborg, Christian i

⁴⁹⁹ *LMV arkiv A*, Johannes Bernhardt, Nach Baus Heimgang wurde er Hauptprediger des Vereins.

⁵⁰⁰ Lebenslauf: Christian Bau. *LMV arkiv A*, 2.

⁵⁰¹ *LMV arkiv A*, Georg Nissen.

⁵⁰² *LMV arkiv A*, Georg Nissen.

⁵⁰³ De mange indbundne årgange af *Hirtenstimme*, jeg har til rådighed, er venligst udlånt af sønderjyder. Nogle få er fra efterkrigstiden. De har alle udtrykt ønske om, at bladene overlades til arkiver, hvor de kan bevares for fremtiden og evt. forskning.

Leck. Deres forældre, Emilie og Daniel Chr. Danielsen, havde også været medlemmer af Luthersk Missionsforening. Rudolf Danielsen gjorde en stor indsats for genoptryk og udbredelse af Rosenius' skrifter.⁵⁰⁴

Efter Rudolf Danielsens død i 1962 blev Hermann Thiess formand. Han blev født i Lutzhorn. I 1939 blev han indkaldt som soldat. Han vendte hårdt såret hjem. Hermann Thiess købte en gård i Kellinghusen. Han gjorde en særlig indsats for missionsfesterne, som efter 1974 blev afholdt i Wrist.⁵⁰⁵

Karl-Heinz Staack, Elmshorn (1926-2014) var formand i en lang årrække. Han gjorde en stor indsats for at sprede Rosenius' skrifter til Østtyskland og de kommunistiske lande.⁵⁰⁶

Chr. Bau blev ved med at have en stor plads i missionsvennernes hjerter. Pastor Gottfried Horstmann, som fra sin præstetid i Skærbæk havde et godt kendskab til bornholmerne, kom i 1920 til Marne i Holsten, hvor Lutherischer Missionsverein blev stiftet i 1881. Her så han til sin store overraskelse i troende hjem ofte et billede af Bau.⁵⁰⁷

Lutherischer Missionsverein i nyere tid

I 2013 havde Lutherischer Missionsverein 64 medlemmer. Man er begyndt at holde regelmæssige gudstjenester hver anden søndag i måneden i Achim ved Bremen. Efter gudstjenesten serveres kaffe.⁵⁰⁸ Der kommer 20-25 til disse gudstjenester. Deltagerne kommer fra et meget stort område: Hannover, Hamburg, Bremen, Loccum, Achim, Oldenburg, Delmenhorst og Syke (30 km fra Achim). Lutherischer Missionsvereins formand, Hermann Geller,⁵⁰⁹ er prædikant ved gudstjenesterne. Når han ikke prædiker, holder man en læseprædiken.⁵¹⁰ Man læser Louis Harms.⁵¹¹

Lutherischer Missionsverein afholder hvert år en missionsfest med prædiken og beretning om foreningens aktiviteter (bogudgivelser og bogsalg). Missionsfesten har de seneste år været i Elmshorn

⁵⁰⁴ *LMV arkiv A*, Rudolf Danielsen.

⁵⁰⁵ *LMV arkiv C*, Herrmann Thiess. De omtalte byer ligger i det sydlige Holsten nord for Hamburg.

⁵⁰⁶ Karl-Heinz Staacks dødsannonce med kort omtale findes i *Elmshorner Nachrichten* 2. oktober 2014.

⁵⁰⁷ Gottfried Horstmann, *Erinnerungen auf dem verlorenem Land, Bordersholm in Holstein*, intet årstal, 243.

⁵⁰⁸ Jeg har fået tilsendt program for første halvår 2014, *LMV arkiv, H* (kuvert med indmeldelseserklæringer 2000-2001 med mere), 2, 3.

⁵⁰⁹ Hermann F. Geller er præst i Bielefeld for en luthersk frimenighed. Han har været elev på Norsk luthersk Missionssambands bibelskole, Fjellhaug. Geller har tilknytning til Norsk luthersk Lægmannsmission.

⁵¹⁰ Leseprædigt. Mail 30. januar 2014. *LMV arkiv, H* 2, 1.

⁵¹¹ Georg **Ludwig** Detlef Theodor **Harms**. 1808-1865. Tilnavn: "Erwecker der Heide". Luthersk præst. Stiftede i 1849 Hermannsburger Mission. Harms udgav Evangelien-Predigten 1858 og Epistel-Predigten 1862. Begge prædikensamlinger er i hhv. 1992 og 1995 udgivet af Verlag der Lutherischen Buchhandlung, Gross Oesingen.

nord for Hamburg. Til disse møder er der omkring 40 deltagere.⁵¹²

I 2012 var jeg sammen med min kone og skoleleder Ebbe Kaas og hans kone Lisbet til missionsfest i Elmshorn i 2012. Der deltog omkring 40 personer i mødet. Inden selve mødet blev der afholdt generalforsamling, hvor der blev aflagt beretning om virksomheden og aflagt regnskab, hovedsagelig bogsalget. I dag har foreningens nærmest karakter af et traktatselskab, der har som formål at udbrede Rosenius' skrifter.

Evangelisk Luthersk Missionsforening i Slesvig 1897-1920

Mørke og Lys og søndagsskolerne

Efter Baus død var forbindelsen mellem Nordslesvig og Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark fortsat sporadisk. Der kommer ingen prædikanter til Slesvig fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark.

Der har dog stadigvæk været nogle, der abonnerede på *Mørke og Lys*. I 1899 meddeles i *Mørke og Lys*, at bladet bl.a. kan bestilles hos Chr. Baus enke i Haderslev. Abonnementsprisen i Slesvig oplyses også.⁵¹³ Fru Bau havde et kartotek over abonnenter på *Mørke og Lys*, som gik til ved en ildebrand.⁵¹⁴ Ved denne brand er der sikkert mange andre værdifulde arkivalier, der også er gået tabt.

I 1916 flytter Dora Bau til Skjern. Det var hendes vestjyske hjemegn, og her havde hun familie.⁵¹⁵

Den spæde forbindelse går også den anden vej. I *Mørke og Lys* kvitteres nogle gange for bidrag til ydre mission fra venner i Slesvig. Et bidrag til redaktøren af Evangelisk Luthersk Missionsforenings børneblad noteres også.⁵¹⁶ I årene 1900 til 1910 findes der kun to navne fra Nordslesvig i gavelisterne i *Mørke og Lys*: Baus enke, Dora, og Andreas Michelsen, Bylderup-Bov. Michelsen var leder af

⁵¹² Jeg har været med ved missionsfesterne i 2012 og 2014.

⁵¹³ *Mørke og Lys* 5 og 6 /1899. Et årsabonnement koster 1 mark og 50 pfennig.

⁵¹⁴ *Mørke og Lys* 1/1902 Redaktionel oplysning: Vi er anmodet om af vor kære, hensovede vens Chr. Baus hustru, Dora Bau, som har været så elskelig velvilligt at tilbyde foreningen sin hjælp med at påtage sig besværet med at uddele *Mørke og Lys* og indkassere for samme, at bede de kære vener og holdere af bladet i Slesvig undskylde mulige fejltagelser, som måtte kunne indløbe ved udstedelsen af regninger for abonnement på *Mørke og Lys* i det forløbne år, eftersom fortegnelsen over abonnenter, ligeså regnskab over indbetalinger, alt er brændt, tilligemed hendes øvrige sager ved den ildsvåde, som overgik hendes ejendele den 30. november 1901.

⁵¹⁵ Folketællingslisterne for Skjern sogn.

⁵¹⁶ *Mørke og Lys* 11/1898; 5/1900; 6/1900; 11/1900; 5 og 6/1906; 3/1907; 3/1908; 5/1909; 5/1910. I nr. 6/1900 er der anført et bidrag til Børnebladet fra venner i Hellevad. I søndagsskolen i Hellevad har man uddelt Evangelisk Luthersk Missionsforenings børneblad til børnene. Alle bidrag 1906-1910 er fra A. Michelsen, Bylderup-Bov. Samtlige registrerede bidrag er anført. *Mørke og Lys* 5/1906 A. Michelsen, Bylderup-Bov. I samme nr. er der kvittering for en kollekt fra et missionsmøde i Bylderup Bov. Pengene blev bl.a. givet til nødlidende jøder i Rusland. A. Michelsens navn og gave fra missionsmødet i Bylderup-Bov styrker formodningen om, at Michelsen havde en ledende stilling i kredsen i Skærbæk. *Mørke og Lys* 6/1906 gave fra Hans Madsen Holst til jødemissionen i Rusland. Pengegaverne er formidlet gennem fru Bau.

kredsen i Skærbæk.⁵¹⁷ Omkring 1910 finder vi ikke mere Michelsens navn i gavelisterne i *Mørke og Lys*. Han slutter sig på et tidspunkt til Luthersk Missionsforening. Der foreligger ingen oplysninger om, hvorfor Michelsen sluttede sig til Luthersk Missionsforening. I 1928 var han leder af Luthersk Missionsforenings kreds i Bylderup-Bov.⁵¹⁸

Prædikanter

Med hensyn til brugen af prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark efter Baus død og indtil 1922 er kilderne tavse. I disse år kom der sandsynligvis ikke prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening til Slesvig.⁵¹⁹

Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland 1921 til 1980

Omkring 1920 ser det altså ud, som om forbindelsen til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark på det nærmeste er ophørt. Forbindelsen er dog ikke helt glemt. Endnu var der nogle, der abonnerede på *Mørke og Lys* og også på Evangelisk Luthersk Missionsforenings børneblad til brug i søndagsskolerne. Man havde skrifter af Luther og Rosenius, som var udgivet af Evangelisk Luthersk Missionsforening. Wilhelm Horn, Bylderup, der fra 1906 var kolportør for Lutherischer Missionsverein,⁵²⁰ havde skrifter udgivet på Evangelisk Luthersk Missionsforenings forlag, nemlig *Om et kristent Menneskes Frihed* og *Luthers Udlæggelse af Galaterbrevet*, begge udgivet af Evangelisk Luthersk Missionsforening, og Rosenius' *Romerbrevskommentar*.⁵²¹ Ud over dette er kilderne tavse om relationer til Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Nordslesvigs genforening med Danmark har helt klart været medvirkende til, at Evangelisk Luthersk Missionsforening rettede opmærksomheden mod Sønderjylland.⁵²² Både geografisk og personligt har det været oplagt, at det var Evangelisk Luthersk Missionsforening i Vestjylland, der havde taget initiativ til at etablere forbindelsen til Baus virksomhed i Sønderjylland. Baus enke, Dora,

⁵¹⁷ *Dansk præste- og sognehistorie Ribe stift, Sønderjylland I*, 226. Det kan kun være Michelsen, der uden navns nævne omtales i Skærbæk sogns historie som den, der gav et vink fra Bylderup-Bov, at de ikke skulle gå i kirke

⁵¹⁸ *Luthersk Missionsblad* 35 og 36/1920; 32 og 47/1921; Chr. Jepsen, *Mens solen daler*, 52-54.

⁵¹⁹ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, om tiden omkring 1921: "Ved denne tid begyndte der igen at komme svenske og bornholmske prædikanter til møderne efter en pause på adskillige år".

⁵²⁰ *LMV arkiv A, prot.*, 6.

⁵²¹ Jeg har fået disse skrifter foræret af W. Horns datterdatter, Karin Vibjerg. Bøgerne er signeret med W. Horns navn.

⁵²² Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark bestod på den tid af tre selvstændige missionsforeninger: Sjælland/København, Jylland og Bornholm.

var i 1916 flyttet fra Flensborg til Skjern.⁵²³ Dora Bau var i 1916 en ældre kvinde, 65 år gammel. Hun har følt sig mere bundet til sin familie i Skjern end til den missionsforening, hendes mand havde stiftet. Krigen kan også have været medvirkende til, at hun flyttede fra Tyskland til Skjern. Dora Bau kunne vel have inspireret til et initiativ fra vestjydernes side omkring Sønderjylland. Men Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jyllands bestyrelsesprotokol er tavs om dette. Vi ved ikke noget om, hvordan Dora Baus forhold på det tidspunkt var til dem, der i Flensborg sluttede op om Lutherischer Missionsverein. Forhandlingsprotokollen for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland har kun en notits om en indirekte kontakt til Sønderjylland i de første år efter genforeningen:

Der forhandlede om Prædikanter for Fremtiden og under denne Forhandling meddeltes os, at vi mulig kunde faa i 3 Dage en Prædikant Henning Pålsson som var i Slesvig, og vi blev enige om at tage imod Tilbudet og skrive til ham med det samme, at vi ønskede gjerne at han kom, der blev skrevet til ham samme Aften.⁵²⁴

Henvendelse fra Bornholm

Det blev Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm, der tog initiativet til at genoptage forbindelsen til Sønderjylland. I 1920 beslutter Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse på Bornholm ”at henlede Vennernes Opmærksomhed paa, at en udvidet Virksomhed i Danmark var ønskelig”.⁵²⁵

Man tænkte på Sønderjylland. Det bliver helt klart, når man læser, hvad der blev vedtaget på bestyrelsesmødet 5. juni 1921:

1. At betale Rejse og Kolportørløn for de Prædikanter, som rejser til Slesvig i dette Aar.
2. At bede Kolportør H. Jacobsen, Hellevad, at komme en Tur til Bornholm, saa at Vennerne kunne lære ham at kende, da det er Hensigten at benytte ham som Kolportør i Sønderjylland.

Man har også været indstillet på at sende prædikanter til Sønderjylland i 1921. Dette er ikke blevet realiseret, for på et bestyrelsesmøde, kun to måneder senere, den 10. august 1921, beslutter man, at man i første omgang vil forsøge at drøfte nogle organisatoriske spørgsmål med sønderjyderne. Der refereres fra dette bestyrelsesmøde i protokollen:

Vedtages at sammenkalde en del Venner i Sønderjylland til Forhandling om Virksomheden dér, og i Tilfælde af at dette ikke opnaaedes, da lade Formanden rejse

⁵²³ Folketællingslisten 1921 for Skjern sogn, opslag 101, oplyser, at Dora Bau i 1916 var flyttet til Skjern fra Flensborg.

⁵²⁴ Forhandlingsprotokol Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 6. juni 1923. På det tidspunkt havde bornholmerne etableret kontakt til Sønderjylland.

⁵²⁵ Forhandlingsprotokol for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm 25. september 1920.

derned for om muligt at bringe det i Orden.

Protokollaterne viser, at der før 1920 ikke har været et organiseret Evangelisk Luthersk Missionsforeningsarbejde i Slesvig. Der er ingen bestyrelse at henvende sig til, kun nogle venner.

En af disse venner var Hans N. Jacobsen, som var kolportør for Lutherischer Missionsverein. Jacobsen har erklæret sig villig til at være ansat af og kolportør for Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm. Han var dansktalende og kolporterede dansksprogede blade og bøger, som blev udgivet af Evangelisk Luthersk Missionsforening. De fleste af Evangelisk Luthersk Missionsforenings bøger blev først i 1900-tallet udgivet og trykt i Skjern. Derfor må Jacobsen have korresponderet mere med Jylland end med Bornholm. Alligevel er det bornholmerne, der engagerer Jacobsen i arbejdet i Sønderjylland.

Der var i disse år et stærkt modsætningsforhold mellem Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland og Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm, som kan have været årsagen til at bornholmerne satsede på at etablere et arbejde i Sønderjylland, før de lidt sindige vestjyder kom ind i billedet!⁵²⁶ Evangelisk Luthersk Missionsforenings formand på Bornholm, Hans Rønne, skal således have advaret sønderjyderne mod at kalde prædikanter fra Jylland.⁵²⁷

De personer i Sønderjylland – få eller mange – som Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm betragtede som ”venner”, har man sandsynligvis kun haft en sporadisk kendskab og kontakt til gennem deres abonnement på *Mørke og Lys* og børnebladet. Hvor nært disse venner så har følt sig tilknyttet Evangelisk Luthersk Missionsforening er uklart. Bornholmerne har i hvert fald været klar over, at det ikke var sikkert, at der ville være opbakning til et organiseret Evangelisk Luthersk Missionsforeningsarbejde, og at vennerne i Sønderjylland ville tage imod forslaget om sådanne forhandlinger. Det ser vi af tilføjelsen: ”og i Tilfælde af at dette ikke opnaaedes...”.

Der er ingen oplysninger om, hvorvidt der kom forhandlinger i stand. Men Hans Jacobsen blev antaget som kolportør for Evangelisk Luthersk Missionsforening. Og da formanden, Hans Rønne, kom til Sønderjylland i 1922, har han i overensstemmelse med protokollatet ført forhandlinger om Evangelisk Luthersk Missionsforenings virksomhed i Sønderjylland. Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm havde i disse år i Hans Rønne en særdeles handlekraftig formand.

⁵²⁶ Årsagen til uoverensstemmelserne var en forskellig holdning til, om man fortsat skulle støtte en missionær Olsson, som af det svenske missionsselskab Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) var udsendt til Abessinien. I EFS var der brudt en strid ud om bibelsynsspørgsmålet. Følgen af striden var et brud i foreningen, hvorved Bibeltrogna Vänner (BV) stiftedes. Olsson havde BVs syn i striden, men ønskede af loyalitet mod sit kald fortsat at være udsendt af EFS. Jyderne ville fortsætte med at støtte Olsson. Bornholmerne trak deres støtte til Olsson tilbage, og krævede at jyderne skulle gøre det samme.

⁵²⁷ Således berettet 18/1-2014 til mig af prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening, Peder Mikkelsen, Skjern.

Han vidste at sætte sig igennem og få sine synspunkter gjort til virkelighed. Derfor var man på Bornholm - in casu formanden - parat til selv at rejse til Sønderjylland ”for om muligt at bringe det i Orden”.

Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm har været den igangsættende og drivende kraft i et Evangelisk Luthersk Missionsforeningsarbejde i Sønderjylland. Tiltaget er godt ment fra bornholmernes side, men sønderjyderne kunne vel med en vis ret føle sig som Evangelisk Luthersk Missionsforenings ”missionsmark”, som dem, der skulle indordne sig under bornholmernes strategier. Vi skal se, at der var stærkt delte meninger om bornholmernes planer om at ”udvide” virksomheden til Sønderjylland og at sende prædikanter. Der var hos nogle i Lutherischer Missionsverein en stærk modstand mod at lytte til prædikanter – også prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening.

Prædikanterne – og problemerne

I Lutherischer Missionsvereins første tid var der nogle af sendebudene, der også var prædikanter. Da Søren Simonsen i 1885 blev fast ansat som sendebud, indgik i ansættelsesforholdet, at han skulle opgive de tekster, han prædikede over.⁵²⁸ Da cand. Dose i 1893 blev ansat som sendebud, skete det med den tilføjelse, at han ikke havde tilladelse til at prædike.⁵²⁹ Det antyder, at i hvert fald nogle af sendebudene havde denne tilladelse. For P. Lindhorsts vedkommende var der tale om en ret organiseret prædikenvirksomhed. I 1894 bliver det besluttet, at han skal prædike hver søndag.⁵³⁰ Lindhorsts virksomhed antyder, at de, der sluttede op om hans forkyndelse, gjorde det i stedet for at søge den officielle gudstjeneste. Lindhorst var født i Ostfriesland.

Fru Adelheid Jürgens beretter, at både Bau, Lindhorst og Bernhardt prædikede i Ostfriesland.⁵³¹

Som tidligere omtalt prædikede Baus nære ven og redaktørkollega H.A. Jensen, København, et par gange og Johannes Wittander fra Sverige ved en enkelt lejlighed i Lutherischer Missionsverein, men der blev ikke kaldt nye prædikanter, heller ikke fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark. Lutherischer Missionsvereins virksomhed bestod efterhånden udelukkende i kolportørvirksomhed med udbredelse af Rosenius’ skrifter, og forsamlingerne, hvor man læste af Rosenius og Luther. Lutherischer Missionsverein gik i det stykke en anden vej end de andre

⁵²⁸ *LMV arkiv C* og *A*, 2. *C* har ”Predigtexte”, mens *A* har ”Angabe der Texte”.

⁵²⁹ *LMV arkiv A*, *prot*, 4.

⁵³⁰ *LMV arkiv A*, *prot*, 5.

⁵³¹ *LMV arkiv C*. Bau, Bernhardt und Lindhorst in Ostfriesland.

missionsforeninger i Nordslesvig og Danmark.

Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm var indstillet på at handle hurtigt, når man ville sende prædikanter til Sønderjylland allerede i 1921. Dansksprogede prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark skulle ikke være nogen hindring, da næsten alle i Nordslesvig forstod dansk. Det var dog temmelig optimistisk at tro, at sønderjyderne kunne forstå de svenske prædikanter og prædikanter med en udpræget bornholmsk dialekt. De første prædikanter kom til Sønderjylland i 1922.⁵³² Da prædikede Evangelisk Luthersk Missionsforenings formand på Bornholm, Hans Rønne, Bibeltroga Vänners formand, Axel B. Svensson, og O. Persson ved et møde i Bjørnskov ved Rangstrup. Der var måske en forbindelse til Bjørnskov helt fra Baus tid, hvor der blev holdt missionsfester dér.⁵³³

Beslutningen om at sende formanden, Hans Rønne, til Sønderjylland blev altså gjort til virkelighed. Ved dette møde er muligheden for et decideret Evangelisk Luthersk Missionsforeningsarbejde i Sønderjylland blevet drøftet, sådan som Evangelisk Luthersk Missionsforenings forhandlingsprotokol udtrykker ønske om. Ved mødet i Bjørnskov var søster Kathrine Bossen og søster Maria Brodersen til stede. Forkyndelsen blev til en evangelisk frigørelse for dem.⁵³⁴ De boede i Felsted, hvor de virkede som hjemmesygeplejersker. I deres hjem kom der siden prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁵³⁵

Det var dog ikke alle i Baus missionsforening, der ønskede, at der skulle komme prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening til Sønderjylland. Lutherischer Missionsvereins formand, Johannes Bernhardt, personificerede denne modstand.

Bernhardt frygtede, at man skulle miste evangeliets renhed, som man havde den hos Rosenius og Luther. For at sikre sig mod en sådan åndelig udglidning, skulle Luther og Rosenius have det sidste ord. Modstanden mod at kalde prædikanter fandtes i den kreds, der sluttede op om Bernhardt. De blev

⁵³² Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm protokol 8. maj 1922, hvor følgende vedtoges: ”1. At fortsætte Virksomheden i Sønderjylland. H. Pålsson var os lovet i Juni Maaned til dette Formaal, og at afholde et Missionsmøde dernede enten før eller efter vort Aarsmøde. Til dette Møde vil vi forsøge at faa A.B. Svensson og en Broder fra Sverige og desuden skulle H. Rønne rejse derned”. Storgaard-Andersen m.fl. *Med Gud og hans venskab*, 141 er ikke præcis i opgivelse af årstal; Greve angiver i Julens Budskab 1940 årstallet 1922. I en gennemgang af de tilgængelige sønderjyske aviser fra 1921-22 på Centralbiblioteket i Aabenraa fandt jeg ingen annoncer for disse møder.

⁵³³ Annoncer for missionsfester i *Hirtenst* 7/1882 og 3/1886.

⁵³⁴ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 141 omtaler en vækkelse. Vi ved ikke, hvor omfattende den vækkelse har været.

⁵³⁵ *Hjort breve* nr. 15. Der foreligger 38 breve fra søstre til Hjort i årene 1932-1955, som giver et indblik i de to kvinders tilknytning til Evangelisk Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforenings arbejde i Sønderjylland.

kaldt ”Bernhardts Venner”.⁵³⁶

Pastor Oscar Hjort, som prædikede i Evangelisk Luthersk Missionsforenings kredse i Sønderjylland fra først i 1930'erne, har fortalt om dette forhold, at man ikke ønskede prædikanter. Hjorts beretning om dette foreligger i to versioner:

1. Johannes Bernhardt havde udtalt, at efter ham skulle der ikke prædikes. Man skulle kun læse.⁵³⁷
2. Bernhardt havde før sin død sagt, at nu skulle man ikke lytte til prædikanter, for Jesus kommer snart igen!⁵³⁸

I mange år var det kun prædikanter fra Bornholm og Sverige, der kom til landsdelen.

Men de vakte altså modstand hos nogle, og det satte skel, som mærkedes i mange år.

Et uddrag af et brev af 2. februar 1936 fra Katrine Bossen i Felsted til pastor Oscar Hjort belyser ganske godt den uenighed, der var om prædikanterne:

Vi havde en Aften Besøg fra Rødekro af Jørg. Klausen,⁵³⁹ og saa nogle af De gamle Venner, der skilte sig ud fra os, da svenskerne kom.⁵⁴⁰ De vilde da [ulæseligt ord] sammen [ulæseligt ord] høre, om vi siger Schibolet eller Sibolet. Ja, nu har Djævelen haft Rum siden 1921, Og Kærligheden kølnes, men underlig er det, naar vi taler sammen, vi læser de samme Skrifter, er meddelagtige i [ulæseligt ord] og Naaden, men sidder i hver sin Krog, har det, som der staar i Ahnfeltsang: Se her en Kristens liv: En Vekslingkæde af Syndens Sorg og Naadens Overflod, en aldrig udlært Kunst, at tro og bede og leve blot paa Guds Barmhjertighed. Og Aarene gaar, og snart er vi borte fra dette Liv. Ja jeg synes at fatte lidt af denne Formaning; ”Børnlille, elske hverandre”, ...⁵⁴¹

Skellet mellem den tyske lutherske missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening lod sig ikke uden videre slette. Lutherischer Missionsverein fortsatte jo også sin selvstændige virksomhed i Sønderjylland med missionsfester: 1929 i Hellevad, 1930 i Skærbæk og Hellevad.⁵⁴² Samtidig var der hos nogle af vennerne en fredelig sameksistens. Man var medlemmer i begge

⁵³⁶ Inge Clausen, Skjern, der er niece til søster Maria Brodersen, husker at hendes møster omtalte ”Bernhardts Venner”, som en særlig gruppe.

⁵³⁷ Således fortalt til Ebbe Kaas i 1980'erne.

⁵³⁸ Fortalt til Kristian Østergård Jensen i 1960'erne.

⁵³⁹ Jørgen Clausen blev i 1911 kaldet til at være sendebud og kolportør for Lutherischer Missionsverein. Han skulle ”das Gebiet Nord-Schleswig bereisen, dort am Sonntagen und Wochenenden die Freunde versammeln, Gottes Wort mit ihnen lesen und besprechen und auch Bücher vertreiben” – men ikke prædike! *LMV arkiv A, prot 6*

⁵⁴⁰ A. B. Svensson og Persson. Prædikanter fra Bornholm må være medregnet under de svenske prædikanter. Årstallet 1921 er sandsynligvis 1922.

⁵⁴¹ *Hjort-breve* nr.15. Kathrine Bossen boede sammen med Maria Brodersen. De var hjemmesygeplejersker

⁵⁴² *LMV arkiv A, prot, 8*.

foreninger, uden at det gav problemer.

I 1937 skriver Kathrine Bossen i et brev til Oscar Hjort:

Jeg var i Rødekro hos Jørgen Klausen forleden. Der havde De jo været. Men de er stadigvæk bange for os kan man godt mærke. Ja, Jørgen sagde jeg, at vi er skilt, det er et Satans Værk. Ja det er det ogsaa sagde han, men derved bliver det.⁵⁴³

Jørgen Clausen kendte dog til Evangelisk Luthersk Missionsforening. Han læste det, Hjort skrev, og han havde fået jubilæumsbogen for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 1891-1941 tilsendt. Clausen havde engang hørt den bornholmske prædikant, Ferdinand Holm, prædike i Rødekro. Om dette beretter Nis Jacobsen i et udateret brev:

” ... men han [Clausen] var ikke rigtig glad for ham [Holm]. Han, Holm, sagde ogsaa til mig, at vi skulde modtage, her bør vi være varsomme, i Grunden behøver vi det slet ikke, thi hverken modtage, annamme eller tro er en Betingelse. Men det bliver let stillet som en Betingelse ...”.⁵⁴⁴

Jørgen Clausens skepsis gjaldt både prædikanten selv og det, han sagde i sin prædiken. Denne skepsis over for prædikanter holdt sig hos nogle langt op i tiden.

Denne skepsis var ikke kun foreningsmæssigt eller teologisk begrundet. Der var også *sproglige problemer*. Sønderjyderne have svært ved at forstå de svenske og bornholmske prædikanter.

Om dette skriver Nis Jacobsen til Hjort:⁵⁴⁵

”Holm⁵⁴⁶ har jo været her et par Gange, men jeg synes ikke han skulde tale her paa vor Egn. Ham er der jo ingen, der forstaar. Det blev jeg klog paa sidst han var her. Da læste han et stykke af Rosenius og jeg forstod ikke alt, og saa forstaar de, som ikke er af os, ikke et Kuk. Det siger de jo ogsaa, naar man spørger dem, og saa synes jeg, det tager sig underligt ud byde ind til noget uforstaaeligt. I Dag kommer der en Kvist,⁵⁴⁷ men jeg ved ikke, hvordan han taler, men Peder Andersen⁵⁴⁸ ham kan de fleste da vel nok forstaa hvad Sproget angaar. Vi skal jo ikke tale i fremmede Tungemaal naar der ingen er, som udlægger, og de fra Bornholm er næsten værre at forstaa end svenskerne. Nu ved jeg ikke,

⁵⁴³ *Hjort-breve* nr. 15. Brev af 29/10-1937.

⁵⁴⁴ Nis Jacobsen i brev til Hjort, *Hjort-breve* nr. 93.

⁵⁴⁵ *Hjort-breve* nr. 93. Brev af 5. april 1943. Første gang Hjort prædikede i Evangelisk Luthersk Missionsforenings sammenhæng var i Nis Jacobsens hjem i Bjerndrup ved Tinglev.

⁵⁴⁶ Ferdinand Holm, som var prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm.

⁵⁴⁷ Henry Kvist, som var prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm, men oprindelig var jøde.

⁵⁴⁸ Peder Andersen, som var prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening, boede i Astrup og senere Skjern. Han var som prædikant meget afholdt i Sønderjylland.

om Gud kan gøre det uforstaaelige forstaaelig for de Uforstandige!”

Den svenske prædikant, Titus Svensson, som var velanskrevet i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, har fortalt, at efter et møde, hvor han havde talt, kom der en kvinde, der præsenterede sig som en datter af Bernhardt, hen til ham og sagde, at hendes far havde advaret mod disse prædikanter. Men nu kunne hun se, at hendes far havde taget fejl.⁵⁴⁹ Kvinden var Frieda Danielsen, som var enke efter Evangelisk Luthersk Missionsforenings leder i Haderslev, Chr. Danielsen.⁵⁵⁰ Det forklarer, hvorfor der i Danielsens hjem i Haderslev nok blev holdt forsamlinger eller læsemøder, men der blev ikke holdt møder med prædikanter.⁵⁵¹

Frygten for at komme på vildspor, bort fra den rene lutherske og rosenianske lære, møder vi ikke kun i den tyske lutherske missionsforening, men også i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland helt op i 1970erne. Da solgte Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark ikke kun bøger af Luther og Rosenius, man var også begyndt at sælge bøger fra andre forlag, som blev lagt frem på bogbordet. Til et møde i Skjern var der også kommet sønderjyder. De var tilbageholdende med at købe disse bøger, ”for vi har lovet vore fædre kun at læse Luther og Rosenius”.⁵⁵² Den samme reservation over for andre skrifter end Luthers og Rosenius’ møder vi hos Hans Hansen, Lydersholm. I et brev til O. Hjort havde han spurgt til en bog af den norske biskop Fjelbu, men fortryder nu:

”fordi vi, og jeg, har Bibelens bog, dernæst vor kære lærefader Luthers prædikener og 4 dele af Rosenius’ *Hemmeligheder*, Dagbogen og uddrag af pastor Hjorts prædikener, Ahnfelts sangbøger på dansk og tysk og meget mere, så Gud være mig arme synder nådig, at jeg skulle søge endnu mere”.⁵⁵³

En oversigt over navne på prædikanter, der rejste i Sønderjylland, viser, at det helt op til 50erne næsten kun var bornholmske og svenske prædikanter, der kom til Sønderjylland.

Der var dog *forbindelse til Jylland*. I 1938 skrev formanden for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, Asmus Ødis, til en af Evangelisk Luthersk Missionsforenings prædikanter i Jylland, Nicolaj Larsen, om at komme til Sønderjylland.⁵⁵⁴ Forbindelsen til Larsen er sandsynligvis sket gennem Oscar Hjort, som på det tidspunkt havde mødt Larsen.⁵⁵⁵

⁵⁴⁹ Oplyst af Anders Lodahl 5/6-2012. Sted og årstal for dette møde kendes ikke.

⁵⁵⁰ Chr. Danielsens enke døde i 1976.

⁵⁵¹ Chr. Danielsens datter, Frieda Agerholm, husker ikke, at der i hendes hjem blev holdt møder med prædikanter.

⁵⁵² Fortalt af Anders Lodahl. Det omtalte møde har været engang i 1970erne.

⁵⁵³ *Hjort-breve* nr. 66. Brev til Hjort af 25/5-1959.

⁵⁵⁴ Kathrine Bossen i brev af 17/1-1938, *Hjort-breve* nr.15. Det var samme år, Asmus Ødis henvendte sig til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland om et nærmere samarbejde. Nicolaj Larsens navn omtales flere steder i private breve.

⁵⁵⁵ Peder Mikkelsen (red.), *Jesus alene. Pastor Oscar Hjort 1903-1992. Tre artikler sam en biografi*, ELM-Forlag,

I 1942 har Peder Andersen fra Skjern været i Sønderjylland for at prædike.⁵⁵⁶

Fra 1960'erne er Chr. Lodahl fra Skjern jævnligt i Sønderjylland for at prædike.

Men der var jyske prædikanter, som sønderjyderne ikke ønskede skulle komme.⁵⁵⁷

Oscar Hjort⁵⁵⁸

Oscar Hjort havde en særlig plads i sønderjydernes hjerter. Han prædikede mange gange i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Hjorts nære relationer til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland forklares for en del ved, at han selv var sønderjyde.

Hjort blev født i Vojens i 1903. Han kom ikke fra et troende hjem. Han kom til tro i sin gymnasietid. Hjort begyndte efter studentereksamen på det teologiske studium, og blev kandidat i 1928. Han var hjælpepræst mange steder, inden han i 1934 blev sognepræst i Naur og Sir ved Holstebro. Hjort blev i 1948 afskediget fra sit embede i Naur og Sir sogne. Hjort forlangte, at afskedigelsen skulle føres som en læresag. Hjort var afgjort ortodoks luthersk!

Hjort fik i sin studietid forbindelse til en lille gruppe af unge lutherske teologer, som havde deres udgangspunkt i Flensburger Lutherischer Konferenz.⁵⁵⁹ De stiftede selv en lille forening eller studiekreds: Lutherischer Bruderbund.⁵⁶⁰

Begyndelsen til Hjorts kontakt med Evangelisk Luthersk Missionsforening skete ved et møde, han talte ved i Flensborg i 1931. Mødet var arrangeret af personer - ”den asmundske kreds” - med tilknytning til Flensburger lutherischer Konferenz. Ved dette møde var Nis Jacobsen fra Bjerndrup ved Tinglev til stede. Han blev så begejstret over at høre den unge Hjort, at han skrev til ham og inviterede ham til at tale i sit hjem på Bjerndrup Mark. Det var i 1931.⁵⁶¹ Hjorts prædiken var om arbejderne i vingården. Hans forkyndelse blev modtaget med glæde. Kathrine Bossen skriver i et brev til Hjort:

”Jeg husker endnu den første Prædiken af Dem i Bjerndrup om Arbejderne i Vingaarden. Vi faar

Holbæk 1995, 63; udateret brev fra Bossen, *Hjort breve nr. 15*.

⁵⁵⁶ *Hjort-breve nr. 15*, Bossen i brev af 28/9-1942.

⁵⁵⁷ Arne Andersen, som var formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 1984-1989, har over for mig nævnt navne på prædikanter, sønderjyderne ikke ønskede at høre.

⁵⁵⁸ Peder Mikkelsen (red.), *Jesus alene*.

⁵⁵⁹ Flensburger Lutherischer Konferenz blev stiftet af lærer Jes Georg Asmussen. Et af medlemmerne i Lutherischer Bruderbund var Asmussens søn, Hans Asmussen, som senere blev en af lederne i den tyske bekendelseskirke, der var i opposition til nazismen. ”Lærefader” i denne kreds, var den ortodoks lutherske teolog og præst Emil Wacker, som Hjort var påvirket af.

⁵⁶⁰ Enno Konukiewitz: *Hans Asmussen. Ein Lutherischer Theologe im Kirchenkampf*. Gütersloh, 185.

⁵⁶¹ *Hjort-breve* 253. Hjort i brev til R. Fangel april 1971; Peder Mikkelsen (red.), *Jesus alene*, 62; Brev af 27. juni 1941 fra Nis Jacobsen til Hjort, *Hjort-breve nr. 93*. Årstallet 1932 i *Jesus alene* er ikke korrekt.

*lige Meget... ”.*⁵⁶² Hjort fortæller, at i den kreds, Jacobsen hørte til, havde de sjældent prædiken, men samledes for at læse af Luther og Rosenius.⁵⁶³ Her fik Hjort den første kontakt til folk fra Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Han begyndte at læse Rosenius’ skrifter.

Der går ikke lang tid, før der igen er bud efter Hjort. Den 16. marts 1932 skriver Maria Brodersen til Hjort og udtrykker forhåbning om, at han vil komme til hendes og Kathrine Bossens hjem i Felsted og holde et møde. Brevet afsluttes med en hilsen fra Nis Jacobsen i Bjerndrup.

I den brevsamling, Hjort efterlod sig, er der mange breve fra venner af Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, som giver udtryk for den tillid, han nød.⁵⁶⁴

Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland som organisation og foreningens relationer til Evangelisk Luthersk Missionsforening i det øvrige land

Bau stiftede som omtalt ikke en Evangelisk Luthersk Missionsforening i Nordslesvig. Hvornår der er tale om en egentlig foreningsdannelse, ved vi ikke. Men det må være sket i 1922, da Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm tog initiativ til at sende prædikanter og etablere et Evangelisk Luthersk Missionsforeningsarbejde i Sønderjylland. Den første formand efter genforeningen var Chr. J. Ødis (1862-1937).⁵⁶⁵ Der blev valgt en bestyrelse,⁵⁶⁶ og der blev ført en protokol,⁵⁶⁷ som desværre er gået tabt.⁵⁶⁸

Chr. Ødis var tidligt med i Lutherischer Missionsvereins arbejde.⁵⁶⁹ Genforeningen har sikkert været katalysator for, at medlemmer af Lutherischer Missionsverein stiftede Evangelisk Luthersk Missionsforening som en udpræget *dansk* forening. Chr. Ødis var dansksindet.⁵⁷⁰

Det var Chr. Ødis, der kontaktede prædikanter fra Bornholm og Sverige for at få dem til Sønderjylland. Omkring 1934 skrev han således til Carl Paulsson om at komme til Sønderjylland.⁵⁷¹

⁵⁶² Bossen i brev af 2/2-1936, *Hjort breve* nr 15. Mødet var hos Nis Jacobsen.

⁵⁶³ Peder Mikkelsen (red.), *Jesus alene*, 62; Jacobsen og hans forældre sluttede sig til Lutherischer Missionsverein og fik efter 1920 også forbindelse til Evangelisk Luthersk Missionsforening.

⁵⁶⁴ Martha og Anders Kobbegaard, Anders Bruhn, Nis Jacobsen, Kathrine Bossen og Maria Brodersen, Hans Hansen, H. P. Mogensen, Matthias Jespersen, Erhard Schmidt, Matthias Schmidt.

⁵⁶⁵ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 141.

⁵⁶⁶ Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm protokol 21. januar 1935 omtaler direkte at der var en bestyrelse: ”Bestyrelsen i Sønderjylland henstiller til bestyrelsen for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm at kalde Math. Jespersen, Rends til kolportør”.

⁵⁶⁷ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 141.

⁵⁶⁸ Anna Skøtt, som er niece til Ødis’ første hustru, foretog en oprydning efter Asmus Ødis død, hvor mange papirer og bøger blev smidt væk.

⁵⁶⁹ I *Hirtenst* 7/1891 og årene derefter finder vil Chr. Ødis som bidragsydere til Lutherischer Missionsverein

⁵⁷⁰ Interview Anna Skøtt 5/9 2012.

⁵⁷¹ Thelse Paulsson 17. september 2011.

Samme år prædikede Carl Paulsson hos Hans Hansen i Burkal. Chr. Ødis' søster var gift med Hans Hansen. Der var dog også plads til en mere uorganiseret kaldelse af prædikanter, som når Nis Jacobsen i Bjerndrup henvendte sig til Oscar Hjort og fik ham til at prædike i Bjerndrup.⁵⁷²

Chr. Ødis' søn, Asmus Ødis (1898-1978), overtog i 1937 formandsposten efter sin far.⁵⁷³ Det var ikke tilfældigt, at Asmus Ødis som ung fik en læreplads som skomager i Skjern.⁵⁷⁴ Faderen og sønnen selv har ønsket at udbygge kontakten til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland. I Skjern havde Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland sit hovedsæde, og her kunne den unge Asmus Ødis lære Evangelisk Luthersk Missionsforening nærmere at kende. Asmus Ødis ophørte vist nok med at fungere som formand i begyndelsen af krigsårene.⁵⁷⁵ Han udviste under krigen tyske sympatier. Det skal have været årsagen til, at møderne hos Ødis ophørte. Efter krigen fortrød Ødis over for familiemedlemmer sin tyskvenlige holdning.⁵⁷⁶

Efter Ødis overtog Erhard Schmidt i Frifelt ledelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforenings arbejde. Foreningen blev nu mere uorganiseret. Erhard Schmidt skulle sørge for, at der kom prædikanter til landsdelen. Fra 1950erne var det som regel sådan, at Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse for Jylland meddelte sønderjyderne, hvilke prædikanter fra Bornholm og Sverige der kom på rejse. De kunne så afgøre, om de ønskede, at de også skulle komme til Sønderjylland.⁵⁷⁷ Sønderjyderne vidste nok at sige fra, hvis der var en prædikant, de ikke ønskede skulle komme til landsdelen. Det var jo ikke alle jyske prædikanter, der var "godkendt" til at prædike i Sønderjylland.⁵⁷⁸

Bornholm

Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholms forhandlingsprotokol afspejler bornholmernes interesse for forbindelsen til Sønderjylland. Sønderjylland betragtes nærmest som bornholmernes opgave.

Fra bestyrelsesmødet 30. september 1922 refererer forhandlingsprotokollen:

Formanden gav Meddelelse om Stillingen i Sønderjylland. Det vedtoges at fortsætte Virksomheden dernede [!] og overlade det til Formanden at ordne det på bedste Maade.

⁵⁷² Nis Jacobsen kan dog have henvendt sig på formandens eller bestyrelsens vegne.

⁵⁷³ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 142.

⁵⁷⁴ I kirkebog for Rise: dåbsregister 1923 opslag 68 er Asmus Ødis, Skjern indtegnet som fadder.

⁵⁷⁵ Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 142 skriver 1945.

⁵⁷⁶ Anna Skøtt 5/9-2012.

⁵⁷⁷ Berettet af Anders Lodahl, der var formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 1972-1984.

⁵⁷⁸ Arne Andersen, formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 1984-89.

Helt op til 1970 har Sønderjylland sit eget punkt på bestyrelsens dagsorden. Referaterne er monotont enslydende med mindre variationer. De viser ikke stor kreativitet. Man vidste vel ikke, hvad man skulle ”stille op” med Sønderjylland. Fra sønderjydernes side udvist der heller ikke nogen stor interesse for nye tiltag.

Her nogle eksempler fra protokollen:

22/9 1928

At som hidtil støtte Virksomheden i Sønderjylland...

3/11-1945

At fortsætte og muligvis udvide Virksomheden i Sønderjylland.

25/9-1950

Virksomheden i Sønderjylland ønskes fortsat og udvidet.

26/9-1964

At støtte virksomheden i Sønderjylland ved at sende prædikanter dertil, når lejlighed gives.

Jylland

Mens Asmus Ødis boede i Skjern, fik han personlige kontakter, som fik betydning for ham i hans formandshverv. Ødis ønsker, at der skal etableres et nærmere samarbejde – måske en sammenslutning - med Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland. I 1938 retter Ødis, som nu er formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, en forespørgsel til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland om økonomisk fællesskab og samarbejde med Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland. Helt uforståeligt bliver Ødis' forslag afvist.⁵⁷⁹ Denne afvisning gav ikke nyt mod på missionsarbejdet i Sønderjylland.

I 1950 ændrer Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland dog signaler. Nu vil man arbejde på en nærmere kontakt til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Prædikant Nikolaj Larsen anses for at være den person, der vil være egnet til forsøget på at etablere en sådan kontakt.⁵⁸⁰ Hvad der konkret er kommet ud af Larsens henvendelse ved vi ikke.

I 1957 ønsker Lorenz Duborg, Aabenraa, at jyderne skal være behjælpelige med at organisere og

⁵⁷⁹ Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland protokol 22. august 1928: ”En mundtlig Forespørgsel fra Ødis, Røde Kro, om fuldt ud økonomisk Fællesskab og Samarbejde med herværende Forening var der ingen Stemning for. Ønskede de én af vore egne hjemlige Prædikanter, var vi villige til at betale i al Fald en del af Udgifterne derved”.

⁵⁸⁰ Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland protokol 3.juni 1950: ”Det overlodes til N. Larsen at forsøge at bringe en nærmere kontakt i stand mellem foreningen her i Jylland og de evg.-lutherske kredse i Sønderjylland, da en sådan forbindelse måtte antages at blive til gavn og trivsel for Guds riges sag og for begge parter”.

sende prædikanter til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland, som på den tid organisatorisk står svagt. Et brev fra Oscar Hjort til formanden for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland, Peder Jensen, giver et sjældent godt indblik i forholdene:

For ikke så længe siden var jeg sammen med købmand Lor. C. Duborg, Klinkbjerg 17, Aabenraa. Vi kom til at tale om forholdene i Sønderjylland og særlig ang. møder der. Vi havde en længere samtale, og resultatet blev, at han gerne så, at jeg talte med dig. Han ville gerne, om du ikke nok kunne sende meddelelse til ham, når der skulle komme prædikanter fra Sverige eller Bornholm til Skjern, og hvilke dage de så eventuelt kunne få til at holde nogle møder i Sønderjylland. Så kunne han (ved at telefonere til de forskellige pladser i Sønderjylland) søge at få ordnet møder. De har det en del anderledes end her. Der skal Duborg først ringe til de enkelte og spørge, om de kan have møder, og først når alt er aftalt og ordnet, sendes endelig besked til prædikanten og udsendes indbydelseskortene til vennerne rundt om i Sønderjylland, hvilket er et stort arbejde. Anderledes lader det sig dog næppe gøre; det er man vant til.⁵⁸¹

I 50'erne kommer Asmus Ødis sammen med andre sønderjyder jævnligt til Evangelisk Luthersk Missionsforenings årsmøder i Skjern.⁵⁸² Forhandlingsprotokollen for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland viser, at der i disse år via Skjern kommer en del svenske og bornholmske prædikanter til Sønderjylland.⁵⁸³

Evangelisk Luthersk Missionsforenings Fællesudvalg

Dette fællesudvalg holdt sit første møde i København den 6. september 1947.⁵⁸⁴

Ved Fællesudvalgets møde i Skjern den 10. maj 1956 figurerer to sønderjyder i udvalget: Asmus Ødis og Lorenz Duborg, Aabenraa. Trods Ødis' problemer under krigen og hans fratræden som formand, var han dog på en eller anden måde stadig med i arbejdet. Ødis var dog ikke til stede ved mødet i 1956, men der var foruden Duborg mødt tre andre fra Sønderjylland: Laust Christensen, Agerskov, Martin Schmidt, Frifelt og Anders Bruhn, Hellevad. Man har åbenbart ikke taget det så

⁵⁸¹ Hjort til Peder Jensen 29/8-1957. *Hjort-breve*, 47.

⁵⁸² Således fortalt af Anders Lodahl.

⁵⁸³ Forhandlingsprotokollen for Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland 28. marts 1949; 9. januar 1950; 3. juni 1950; 5. juli 1958; 30. august 1958. Samme protokol meddeler, at Peder Jensen omtaler "virksomheden i Sønderjylland".

⁵⁸⁴ Forhandlingsprotokol for Fællesudvalget for de Evg. Luth. Missionsforeninger i Jylland, København og på Bornholm. Fra 1957 kaldes fællesudvalget for samarbejdsudvalget. Sidste tilførsel i protokollen er fra mødet den 25. maj 1974.

formelt med hensyn til, at de, der deltog i mødet, også skulle være medlemmer af Fællesudvalget. Første punkt på dagsordenen var virksomheden i Sønderjylland. Der var enighed om, at det ville være godt, om der var en bestyrelse eller et udvalg, som kunne tilrettelægge arbejdet, særligt med hensyn til tilrettelæggelsen af prædikanternes rejseture.⁵⁸⁵ På Fællesudvalgets dagsorden var teltnmission. I den forbindelse nævntes muligheden for at drive teltnmission i Sønderjylland.⁵⁸⁶ Der kom ikke teltnmission i gang i Sønderjylland.

Fællesudvalgsmøderne var med til at give sønderjyderne et nærmere kendskab til Evangelisk Luthersk Missionsforenings arbejde og ikke mindst give sønderjyderne en oplevelse af fællesskab med Evangelisk Luthersk Missionsforening i det øvrige land. For her blev drøftet ny sangbog, udgivelse af bøger, Evangelisk Luthersk Missionsforenings blade og virksomheden i øvrigt.

Efterhånden holdes udvalgsmøderne i forbindelse med Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmarks prædikantmøder, hvor også bestyrelsesmedlemmer deltog. Der er ikke sønderjyder med ved alle møderne. Har der alligevel manglet et engagement?

Ved udvalgsmødet i 1959 var der ikke sønderjyder til stede. Ved dette møde blev man enige om, at bede prædikant Henry Kvist om på sin prædikenrejse i Sønderjylland i vinteren 1960 at kontakte vennerne angående arbejdet:

”særlig bankdirektør Danielsen, Haderslev og vennerne i Frifelt angående arbejdet dernede, bl.a. om et eventuelt missionshus i Frifelt, som nogle af vennerne har udtrykt ønske om at få. De andre foreninger skulle så tilbyde støtte, økonomisk og med prædikanter”.⁵⁸⁷

Få år tidligere – i 1957 – var der blevet afholdt en lejr for unge – ”ungdomsdage” – i Frifelt. Det kan være dette tiltag, der har født ønsket om at få et missionshus i Frifelt.

Men hvorfor skulle Kvist kontakte ”særlig bankdirektør Danielsen”? Danielsen, som vel følte sig som Evangelisk Luthersk Missionsforening-tilknyttet, var også med i ledelsen af Lutherische Missionsverein. Han havde for få år siden haft kontakt til Evangelisk Luthersk Missionsforening om at få økonomisk støtte til udgivelse af Rosenius-skrifter på tysk, og havde fået det.⁵⁸⁸ Men som omtalt, var der i Danielsens hjem ikke møder med prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening. Måske er kontakten til Danielsen nævnt med henblik på, at han skulle være behjælpelig med

⁵⁸⁵ Det bekræfter, at der efter Asmus Ødis' afgang som formand i 40'erne ikke var en bestyrelse, og at der ikke længere blev ført en forhandlingsprotokol.

⁵⁸⁶ Fællesudvalgets protokoludskrift fra mødet.

⁵⁸⁷ Samarbejdsudvalgets protokol fra mødet den 14. november 1959.

⁵⁸⁸ *Mørke og Lys* nr. 2 og 9 1951.

finansieringen af det planlagte missionshus i Frifelt.

På fællesudvalgets møde i 1960 drøftes udvalgets sammensætning, og man enedes om, at foreningerne i Jylland, København og på Bornholm hver skal have to medlemmer og *evt. to* fra Sønderjylland. Det indikerer, at virksomheden i Sønderjylland nu stod relativt svagt.

Til udvalgsmødet 16. november 1963 stillede sønderjyderne dog med fire deltagere.⁵⁸⁹

Evangelisk Luthersk Missionsforenings kolportører i Sønderjylland

Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland fortsatte traditionen fra den tyske lutherske missionsforening med kolportører. Det bemærkelsesværdige var, at kolportørerne, som vi har set, var ansat og betalt af Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm. Det blev dog kun til ansættelse af to kolportører.

Hans Nielsen Jacobsen

Hans N. Jacobsen blev født den 27. september 1861 i Solderup, Hostrup sogn. Han blev gift med Bothille, født Marcussen. Hans Jacobsen døde 1. august 1934 i Hellevad. I kirkebogen tituleres han ved sin død som graver.⁵⁹⁰ Han har altså ved siden af gerningen som kolportør været graver ved Hellevad Kirke.

Jacobsen er på et tidligt tidspunkt blevet medlem af Lutherischer Missionsverein. Hans og hans hustrus nære tilknytning til Chr. Bau understreges af, at en af døtrene fik navnet Dora, opkaldt efter Baus hustru, Dorothea, som i daglig tale kaldtes Dora.⁵⁹¹

Ved et bestyrelsesmøde i Lutherischer Missionsverein i Flensburg i 1890 bliver det besluttet at kalde Hans Jacobsen til kolportør for foreningen. Lønnen bliver bestemt til 1,50 mark pr. dag +10% af de bøger, han sælger.⁵⁹²

Samme år køber foreningen et stykke jord i Ørslev ved Hellevad, hvorpå man bygger et missionshus. Her kommer Hans Jacobsen til at bo med sin familie.⁵⁹³ For arbejdet med den grund, missionshuset skulle bygges på, bliver han i 1891 honoreret med 30 mark.

Hans Jacobsen har været en betroet medarbejder. Det viser sig ved, at han i august 1891 bliver sendt til Jylland for at virke dér.⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ Erhard Schmidt og Laurids Schmidt, Frifelt, Jørgen Christensen, Agerskov, Hans Hansen, Lydersholm.

⁵⁹⁰ Hellevad sogns kirkebog.

⁵⁹¹ Oplyst af Doras datter Else Bruhn.

⁵⁹² *LMV arkiv A, prot.*, 3.

⁵⁹³ *LMV arkiv A, prot.*, 3; interv. Else Bruhn. *Landsarkivet i Aabenraa, Hellevad sogn Grundbog I* blad 46.

⁵⁹⁴ *LMV arkiv A, prot.*, 4: Unter anderem wurde beschlossen, dass der Kolporteur Jacobsen einen Monat lang (im August) in Jütland tätig sollte.

Det var lige i den tid, splittelsen i Luthersk Missionsforening i Vestjylland blev fuldbyrdet. Forordet til ”Den gamle lutherske Missionsforenings” – som de, der brød med Luthersk Missionsforening kaldte sig – protokol er dateret 21. september 1891.

Ved splittelsen i København 1889 og på Bornholm 1892 var Bau selv til stede. Hvis Jacobsen faktisk er rejst til Jylland – hvad vi må formode, han gjorde – har han været Baus stedfortræder. Jacobsen har, måske uden officielt at være kaldet til at være prædikant, prædiker ved et møde. I hvert fald har han ved sin tilstedeværelse optrådt som støtte for dem, der trådte ud af Luthersk Missionsforening. Jacobsens besøg er ikke omtalt i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jyllands protokol. Men besøget fandt jo også sted inden den egentlige foreningsdannelse.

I 1904, efter 14 års tjeneste, er der nogle af Lutherischer Missionsvereins medlemmer, der er så glade for hans virke, at de opfordrer styrelsen til at give Jacobsen tilladelse til at prædike. Dette forslag bliver imidlertid enstemmigt afvist af bestyrelsen med den begrundelse, at han ikke er egnet til at prædike⁵⁹⁵

I 1920 bliver Jacobsen af styrelsen anvist sit virkefelt syd på.⁵⁹⁶ Grunden til Jacobsens forflyttelse synes ikke helt klar. Han ville jo komme til at virke syd for den nye grænse. Jacobsen var meget ked af forflyttelsen. Han beherskede ikke det tyske sprog. Forflyttelsen betød også, at han skulle være borte fra hjemmet i længere tid.

Jacobsens datter, Dora, mente, at forflyttelsen var en sanktion mod ham, fordi han gik til møder med prædikanter udsendt af Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm.⁵⁹⁷ Det kan ikke være rigtigt. Der var endnu ikke kommet prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening til Sønderjylland. Datteren har sandsynligvis forvekslet møder med prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening med hendes fars meget nære relationer til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark, og at han har dyrket disse relationer.

Det ser vi af, at Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm i 1921 kendte Jacobsen så godt, at man agtede at ansætte ham som kolportør for Evangelisk Luthersk Missionsforening. At hensigten med forflyttelsen kunne være at minimere Jacobsens relationer til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark synes trolig nok. Det lykkedes dog ikke. Evangelisk Luthersk Missionsforening ansætter Jacobsen som kolportør for Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ *LMV arkiv A, prot, 5* ”Dieser wurde aber einstimmig vom Vorstand abgelehnt, da Jacobsen nicht befähigt sei”.

⁵⁹⁶ *LMV arkiv C, prot, 6*: ”Der Kolporteur Jacobsen wurde in den Süden versetzt”.

⁵⁹⁷ Således berettet til mig af Doras datter, Else Bruhn.

⁵⁹⁸ Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm prot, 11. juli 1921: ”Bestyrelsen vedtog derefter at vælge H. Jacobsen i Hellevad, Sønderjylland til Kolporteur”.

Dermed træder han ud af tjenesten for den tyske lutherske missionsforening. Her bliver det helt klart, at de to foreninger ikke var et og det samme. Der var en indbygget konflikt i de to foreningers relationer.

I 1924 sælger Lutherischer Missionsverein missionshuset i Hellevad, som Jacobsen med sin familie boede i, til ham. Begrundelsen for at sælge missionshuset var, at den nye grænsedragning gjorde det besværligt for missionsvennerne i Sydslesvig og Holsten at komme til missionsfesterne i Sønderjylland.⁵⁹⁹ Hans Jacobsen overtager huset til sin private bolig.

Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse på Bornholm vedtog endvidere, at Hans Jacobsen skulle have en løn af 100 kr. om måneden + 65% af salgssummen af de bøger, han solgte. Jacobsens rejseudgifter betalte Evangelisk Luthersk Missionsforening naturligvis også.⁶⁰⁰

De følgende år – til helt op i 30erne - er Hans Jacobsens ansættelse et fast årligt punkt ved bestyrelsesmøderne. Punktet er næsten en afskrift af foregående års protokollat. F.eks. 26. september 1931 under punkt 5:

At som hidtil støtte Virksomheden i Sønderjylland og at give Kolportør Jacobsen et Vederlag af 25 Kr. maanedlig i Vinterhalvaaret for Kolportering i Sønderjylland.

På det tidspunkt er den første aftale om en årsgage faldet bort. Men hvorfor skulle Hans Jacobsen, trods de økonomisk dårlige tider, dog ikke snart have en beskeden lønforhøjelse?

Hans Jacobsens nære tilknytning til Evangelisk Luthersk Missionsforening viste sig bl.a. ved, at tre af hans døtre flyttede til Jylland. De fik alle deres hjem i Vindum ved Bjerringbro og kom til at høre til den store Evangelisk Luthersk Missionsforeningskreds dér.

Matthias Jespersen

Efter Hans Jacobsens død i august 1934 havde Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland ingen kolportør. Det havde vel været naturligt, at sønderjyderne selv ansatte en ny kolportør og dermed gjorde sig mere fri af Bornholm. Det gjorde de dog ikke. Det meget beskedne honorar kan ikke have været en hindring.

Notatet i Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholms protokol viser, at Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland på det nærmeste har opfattet deres forening som en underafdeling af Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm.⁶⁰¹ Bestyrelsen for Evangelisk

⁵⁹⁹ *LMV arkiv A, prot, 7; Landsarkivet i Aabenraa, Grundbog Hellevad sogn, bind I* blad 46. I 1924 tituleres Jacobsen kolportør, men nu er han kolportør for Evangelisk Luthersk Missionsforening.

⁶⁰⁰ Protokol Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm 11. juni 1921.

⁶⁰¹ I 1938 forsøgte Asmus Ødis, som omtalt under afsnittet om Sønderjydernes relation til Jylland, at knytte nærmere forbindelse til Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland.

Luthersk Missionsforening i Sønderjylland henvender sig nemlig til Bornholm om at kalde den kolportør, som man har i forslag, nemlig Matthias Jespersen, Rens. Bornholmerne følger sønderjydernes indstilling og kalder Jespersen til at være kolportør.⁶⁰² Matthias Jespersen blev født i Rens i Burkal sogn den 2. oktober 1869. Han blev gift med Anna Botilde Jacobsen i 1901.⁶⁰³ Han drev et landbrug i Rens.⁶⁰⁴ Bornholmerne aflønner Jespersen. I 1936 bevilges han 25 kr. om måneden.⁶⁰⁵ Jespersens navn nævnes sidste gang i referatet fra Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholms bestyrelsesmøde den 23. januar 1939. Honoraret er ikke steget siden hans ansættelse i 1935. Han fortsatte senere som ulønnet kolportør. I breve til Hjort fra 1940'erne omtaler han sig selv som kolportør. Jespersen takker i disse breve for skrifter, han har fået tilsendt af Hjort.⁶⁰⁶

Den eneste direkte omtale af Jespersens kolportørvirksomhed finder vi i Bestyrelsesprotokol for Luthersk Missionsforening i Vestslesvig. Den 31. marts 1937 er der tilført:

Den 31. marts har Mathias Jespersen, Rens tilbudt at levere os Rosenius' Dagbøger henholdsvis for Kr. 3,50 og 4,50 netto.

Mathias Jespersen har været den samlende skikkelse i Evangelisk Luthersk Missionsforenings flok i Rens. Han kaldte prædikanter til at holde møder, der blev afholdt i Luthersk Missionsforenings missionshus i byen.⁶⁰⁷

I et brev til Hjort skriver Jespersen, at de i Rens kun er tre familier, der samles om Luthers og Rosenius' skrifter:

”Så er der andre, som kommer sammen til samtale, men dem kan vi ikke være sammen med.⁶⁰⁸ De tager et Kapitel af Bibelen, og så sidder de og snakker om det, så det er hverken varm eller kold. Vi har været med engang, men kommer aldrig mere. De har jo ofte budt os at komme, men jeg sagde til dem, når vi kan læse Luther og Rosenius, så kommer vi ellers ikke. Jeg husker, da Bau levede,⁶⁰⁹ da var der en af de gamle venner, der spurgte Bau, om det ikke var bedre at tage et kapitel af Bibelen og tale om det, for når vi læser Rosenius, så er der nogle som sover. Så sagde Bau: Læs Rosenius, lad dem sove,

⁶⁰² Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholms protokol 21. januar 1935: Efter Henstilling fra Bestyrelsen i Sønderjylland at kalde Math. Jespersen, Rends til kolportør besluttedes at tilskrive Math. Jespersen herom.

⁶⁰³ Burkal sogns kirkebøger.

⁶⁰⁴ Oplyst af Jens Chr. Jensen, Rens.

⁶⁰⁵ Fra bestyrelsesmødet 26. september 1936 refereres: At som hidtil støtte Virkomheden i Sønderjylland, samt at give Math. Jespersen, Rends 25 kr. om Maaneden for Kolportering i Sønderjylland.

⁶⁰⁶ Mathias Jespersen i breve fra 1940, 1944 og januar 1945, *Hjort breve* nr. 110.

⁶⁰⁷ Missionshuset blev bygget i 1923.

⁶⁰⁸ Det var dem, der hørte til Luthersk Missionsforening.

⁶⁰⁹ Mathias Jespersen var 27 år, da Bau døde.

som vil sove. Bibelen er en dyb brønd, og der behøves kendskab, og det kunne Rosenius bedre forklare os”.⁶¹⁰

Der var opstået en usund Rosenius-fundamentalisme! Jespersen har misforstået Bau, for han tog jo ikke afstand fra at bruge prædikanter. Det skal tilføjes, at Matthias Jespersen selv kaldte prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening til at tale i Rens. Evangelisk Luthersk Missionsforening havde fået tilladelse til at bruge Luthersk Missionsforenings missionshus.

Når det var prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening, der talte, sad han på den øverste bænk. Han gav synligt udtryk for sin tilslutning til det, prædikanten sagde, ved at nikke med hovedet. Møderne kunne tage lang tid. Engang foreslog Jespersen, at man som afslutning på mødet skulle synge den eneste sang i Ahnfeldts sangbog, der har 22 vers.⁶¹¹ Matthias Jespersen sang for. Det oplevedes, som sangen var på 30 vers!

Matthias Jespersen kom dog også til Luthersk Missionsforenings møder. Var der én af Luthersk Missionsforenings prædikanter, der sagde noget, han ikke kunne tilslutte sig, rystede han synligt på hovedet!⁶¹²

Der foreligger ikke konkrete oplysninger om, hvilke skrifter, der blev kolporteret. Men det har hovedsageligt, hvis ikke udelukkende, været Bibelen og skrifter af Luther og Rosenius. Det var jo det eneste, der i 1920'erne og 30'erne blev udgivet af Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark. Det var jo også deres skrifter, der blev læst ved forsamlingerne.

Vi ved ikke noget om, hvordan kolportørerne bedrev deres virksomhed. Men de har sandsynligvis gået fra hus til hus og tilbudt skrifterne. For at udøve denne virksomhed skulle der gives en bevilling.

Udviklingen i foreningen - tilbagegang

Udviklingen i Sønderjylland bekymrer de ledende i Evangelisk Luthersk Missionsforening. Man frygter at arbejdet skal gå i stå. Sønderjyderne tager ikke selv initiativ til, at der bliver afholdt møder.

Formanden, Asmus Ødis, er tilsyneladende helt passiv. Ejner Th. Nielsen i København søger gode råd hos Hjort. Ejner Th. Nielsen⁶¹³ til Hjort i brev af 19/1-1941:

”Til Emil Pedersen havde jeg den omtalte Henvendelse med i Julen, og jeg forstod, at den fandt god Modtagelse. Bornholmerne har ikke noget imod at samarbejde, tværtimod! Men

⁶¹⁰ Mathias Jespersen i brev januar 1945 til Hjort, *Hjort breve* nr. 110.

⁶¹¹ Nr. 38 i Ahnfeldts sangbog: Opstanden er Kristus! Guddom'lige Liv!

⁶¹² Fortalt af Jens Chr. Jensen, Rens, som er født i 1934 og husker Matthias Jespersen.

⁶¹³ Ejner Th. Nielsen boede i København. Han var lærer og prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening fra 1937 til sin død i 1947.

Spørgsmaalet Johs. Kofoed kommer man nok til at holde uden for Forhandlingerne. For paa dette Punkt ændres Anskuelserne næppe hverken i Jylland eller paa Bornholm.⁶¹⁴ Maa Herren nu ogsaa vise os, hvorledes et Samarbejde skal tilrettelægges ... Omkring Nytaar var F. Holm her. Han skal nok til Jylland (ogsaa Sønderj.) en Gang i næste Maaned og har ret god Tid. Saa haaber jeg, at der maa blive Møde mange Steder i Sønder., at Møderne maa blive rigtig bekendtgjort, og at der maa komme Mange og høre. Men hvem skal tilrettelægge det? Paa Bornholm synes de, at det er sin egen Sag at tage det helt i sin Haand. Det naturlige var jo, at Sønderjyderne selv ordnede alt selv ang. Rejseplan m.m., naar de faar at vide, hvornaar og hvor længe de kan disponere over F.H. Men jeg fik det Indtryk af dig, at man ikke skulle regne med, at Sønderj. viste særlig stor Foretagsomhed paa dette Omraade. Hvordan mener du, at denne Sag skal gribes an? Sender Bornh. en Prædikant til Sønderj. skulde han jo gerne ”benyttes” paa rette Maade, jeg mener: ikke alene til egen Opbyggelse, men ogsaa saaledes, at der maatte lyde et Kald til dem, der er udenfor. Maaske var det bedst, om du skrev til F.H. eller Emil Petersen om dette [?] Du kender jo forholdene dernede i Sønderj.”

Emil Pedersen, Bornholm,⁶¹⁵ til Hjort i brev af 20. marts 1941:

Som du maaske har hørt har jeg været en lille Tur i Sønderjylland, jeg synes næsten, det var noget af en Skuffelse for mig.

Jeg var der i 1930, og tænker jeg paa da og nu saa er Flokken i hvert fald blevet mindre, om Interessen for Sagen ude blandt Vennerne er det skal jeg ikke sige, der er Nogle, der behøver Ordet om Kristus og hans Død og Blod, men den, som har Ansaret for Ledelsen af Virksomheden der [det er Asmus Ødis] synes mig ikke rigtig at udfolde sin Evne i Foreningens Ledelse som i det Private Liv. Det er klart, at den Virksomhed han har, kræver in Mand helt og fuldt og saa bliver det andet kun Nr. 2.⁶¹⁶ Hjertet og Interessen kan vel ikke have to saa vidt forskellige Ting lige højt. Da jeg var der i 1930 havde jeg Møder dobbelt saa mange Steder som denne Gang, men det er maaske ogsaa min Skyld,

⁶¹⁴ Johannes Kofoed var prædikant i Evangelisk Luthersk Missionsforening. Paa Bornholm skete der det, at han ikke var ønsket som prædikant. Samtaler med forskellige personer gør det ikke helt klart, hvad man havde at indvende mod ham. Sønnen, Arne Engell-Kofoed, mener, at bornholmernes afstandtagen fra ham skyldtes, at han en gang havde prædiket i en Luthersk Missionsforenings kreds paa Sjælland.

I Jylland var Kofoed elsket og agtet og meget benyttet som prædikant.

⁶¹⁵ Emil Pedersen var prædikant fra 1917 og formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm 1937-60.

⁶¹⁶ Asmus Ødis havde en skotøjsfabrik i Rødekro.

at jeg ikke har været paagaaende nok, men naar man føler sin egen Uduelighed til at frembære Ordets Vidnesbyrd, saa er det ikke saa nemt at trænge sig paa. Skal Virksomheden kunne fortsætte og udvides skal vi vel, saa mange som har Hjerter for Sønderjyderne med forenede Anstrengelser søge at faa nogle Ordets Forkyndere derned, for kun ved Ordets liflige Lugt drages Sjælene og Hjerterne til Kristus

Om den gamle Bibeloversættelse og Muligheden for et Genoptryk: ”M. Jespersen i Sønderjylland sælger ikke saa faa af disse, Prisen er jo i Forhold til den nye meget billig.” Emil Pedersen tegner et ret negativt billede af situationen i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Han registrerer en tilbagegang i Evangelisk Luthersk Missionsforenings arbejde. Asmus Ødis’ formandsskab har ikke levet op til Pedersens ønsker. Møderejsen bliver på grund af indskrænkningen af mødesteder kortere, end han havde tænkt.

Ejner Th. Nielsen til Hjort i brev af 6. marts 1941:⁶¹⁷

”I Mandags kom Emil Pedersen allerede tilbage fra Sønderjylland, saa det var jo ikke mange Dage, de beholdt ham. Jeg synes, at det er mærkeligt, at de ikke beholdt ham længere, naar han kunne blive, og Bornholmerne betaler rejsen Efter hvad jeg forstod paa E.P. skulle F. Holm komme til Sønderjylland d. 23. ds. og være der ugen ud saa for vor Skyld behøver F.H. ikke at gøre Opholdet i Sønderjylland kort. – Du skrev, at han burde blive et par Dage hvert Sted. Det er en god Tanke, synes jeg. Saa kunne der ikke alene blive Lejlighed til privat Samvær til fælles Opbyggelse, men ogsaa til Husbesøg.”

Evangelisk Luthersk Missionsforening i Sønderjylland var i tilbagegang. Den yngre generation sluttede ikke op om virksomheden. Man er mere fokuseret på at bevare end at tænke fremad. I 1970 skriver Anders Kobbegaard, Aabenraa til Hjort:⁶¹⁸

Vi har jo vore forsamlinger, som vi søger at opretholde, for at bevare det gamle ord og den rosenianske arv at samles om. – Det er vel nu snart 100 år siden Bau begyndte! Han oversatte vist først Rosenius’ skrifter til tysk, før han begyndte at rejse, så udgav han *Mørke og Lys* og *Hirtenstimme*. Det er vist nok en stor Guds nåde at 3-4 generationer endnu har fået lov at skatte, og ikke vil eller kan undvære det ord om frelse for de ugudelige.

⁶¹⁷ *Hjort-breve*. Findes i ”Andre brevsamlinger” nr. 259 Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark.

⁶¹⁸ *Hjort-breve* nr. 122. 19/9 1970. Dato vanskelig at læse – men vist nok september.

Hjort skriver et brev af 18 dec.1963 til Bibeltroga Vänners missionssekretær, Sigurd Stark, om sin opfattelse af de problemer, der havde været i Baus missionsforening Lutherischer Missionsverein.⁶¹⁹

Frugten af Baus virke var jo ikke begrænset dertil [Lutherischer Missionsverein]. Efter hans død er det gået tilbage i Syd- og Nordslesvig. I stedet for grundig undervisning i Guds ords lære trådte mere og mere foreningsjustits og –politik. Man afsøndrede sig på en ubibelsk måde, fordi man ikke kunne samtale, og var [ulæseligt ord] i ubibelsk lære om menneskets medvirken til frelse, fri vilje m.m. Derimod er der langt mere vækst i arbejdet nær den hollandske grænse, hvor nogle præster har dannet en ”Lutherischer Konferenz”.⁶²⁰

Tilbage til Luthersk Missionsforening

I *Luthersk Missionsblad* årgang 1920 finder vi navne på personer,⁶²¹ der tidligere havde sluttet sig til Lutherischer Missionsverein / Evangelisk Luthersk Missionsforening, men nu sluttede sig til Luthersk Missionsforening. Andreas Michelsen, Bylderup-Bov, har vi tidligere omtalt. Hans Martensen, Rens, havde en tid været i bestyrelsen for Lutherischer Missionsverein.⁶²² Familien Søren Thomsen, Sofiedal sluttede sig nu til Luthersk Missionsforening. Ligeledes Sönnick Sørensen, Teptoft, som nu var flyttet til Bylderup-Bov. Sønnen, Chr. Sørensen, blev kornhandler i Bylderup-Bov og var prædikant i Luthersk Missionsforening. Chr. Hansen, Rens, som i *Hirtenstimme* findes som bidragyder,⁶²³ sender nu sit bidrag til Luthersk Missionsforening.

Senere var der også nogle af den yngre generation, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening. Nogle gled desværre helt ud af en kristen sammenhæng.

Bent Bak, som i 1955 i seks måneder var på sergentskole i Frøslev, nævner navne på familier i Evangelisk Luthersk Missionsforening, som han besøgte: Erhard Schmidt, Max Agerholm, Anders Kobbeltgaard og Anders Bruhn.⁶²⁴

Bent Bak kom til møderne. Han skriver: ”Jeg nød det åndelige fællesskab med disse venner. Jeg

⁶¹⁹ *Hjort-breve* nr. 254.

⁶²⁰ Hjort refererer til Bagbander Konferenz, som blev stiftet af præster, der læste Rosenius.

⁶²¹ *Luthersk Missionsblad* blev udgivet af Luthersk Missionsforening i Sønderjylland. Udkommer i dag med titlen *Nyt i syd*.

⁶²² Martensen blev valgt ind i Lutherischer Missionsvereins bestyrelse 20. marts 1890. *LMV arkiv A prot*, 3

⁶²³ *Hirtenst* 3/1902.

⁶²⁴ Det følgende refererer til brev af 4. marts 2014 til mig fra Bent Bak, Greve. Brevet findes i ringbind ELM Sønderjylland. Interviews og samtaler. Jeg har ringbindet i mit arkiv.

følte mig virkelig hjemme i disse hjem. De har givet mig meget af værdi for livet. Vi samledes kl. ca. 15 med kaffe og Luthers prædikener og, så vidt jeg husker, Ahnfeldts sangbog. Om Rosenius blev anvendt er jeg i tvivl om ... Vi havde ikke på noget tidspunkt besøg af prædikanter”.

Bent Bak skriver i samme brev, at han, før han fik kontakt med den gruppe, der kom til læsemøderne, havde været til et møde hos Ødis, hvor Emil Pedersen tale. Til dette møde kom der 12-15 mennesker.

Med brevet sendte Bent Bak et mødeprogram over, hos hvem og hvornår læsemøderne i 1974 blev afholdt. Den har overskriften ”Forsamlingsliste 1974”. Læsemøderne blev dette år afholdt på otte forskellige adresser.⁶²⁵ Møderne strækker sig over eftermiddag og aften: ”Alle møder begynder kl. 15.30 og kl. 19.30. På billøse søndage afholdes møderne om lørdagen kl. 19.30”. Det var det år, hvor man på grund af oliekrisen ikke måtte køre bil om søndagen.

Asmus Ødis, den tidligere formand for foreningen, og Schmidt-familierne fra Frifelt og omegn er ikke med på forsamlingslisten. Schmidt-familierne, som boede vest på på Frifelt-egnen, holdt deres egne læsemøder.

Bent Bak skriver i samme brev, at der i 1956 var 15 unge sønderjyder med på Evangelisk Luthersk Missionsforenings ungdomslejr ”Ungdomsdage” på Evangelisk Luthersk Missionsforenings lejrsted Bækkely på Bornholm.

1974 arrangerede Bent Bak sammen med sin hustru Leni et Evangelisk Luthersk Missionsforening landsstævne i Snoghøj. Til dette stævne kom der 26 sønderjyder. Den gamle forbindelse fra 1955 var stadig intakt.

De sidste møder med prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening blev holdt i 1980erne hos Thelse, født Schmidt, og Carl Paulsson i Tønder.

Lutherischer Missionsvereins og Evangelisk luthersk Missionsforenings virke i nordslesvigske sogne til omkring 1985

Her vil jeg omtale nogle af de sogne og byer, hvor LMV og ELM havde tilslutning. Det betyder, at

⁶²⁵ Mimi Paulsen, Hans Hansen, Carl Erik Agerholm, Andreas Agerholm, Anders Bruhn, Anders Koppelgaard, Laurits Andresen, Marie Andersen.

der vil komme en del gentagelser af den almene fremstilling af LMVs og ELMs historie.

Hellevad

I løbet af foreningens første 9 år havde LMV fået en relativ stor tilslutning i Hellevad.

Sognepræsten i Hellevad, Lorenz Andreas Andresen, skriver i 1883 i sin indberetning til biskoppen.⁶²⁶

"Bornholmerne anført af boghandler Bau fra Flensborg "gjorde sig brede" i Hellevad. Hans tilhængere ignorerede kirkens gudstjenester, men kom regelmæssigt til alters. Andresen mente, at førerne bekendte sig til "en kernesund pietisme", som under den rette ledelse kunne blive "et godt salt" i kirken og dæmme op mod grundtvigianismen. Overladt til sig selv truede retningen imidlertid med at udvikle sig til konventikelvæsen og sværmeri. "Man er i forlegenhed med den". Forsamlinger afholdtes ofte, endda med temmelig stor deltagelse".

I 1884 beder Andresen Brødremenigheden om, at diasporaarbejderne (emissæerne) vil besøge hans sogn noget oftere, da bornholmer-bevægelsen vinder terræn.⁶²⁷

Andresen er klar over Baus modsætning til Brødremenigheden, og mener, at de vil være en god medicin mod Bornholmerne.

I indberetningen fra 1887 er Andresen mere skarp i tonen:

"Bornholmerne talte ca. 60 personer fordelt på 12 familier. Efterhånden optrådte de nærmest som sekterere og virkede ved deres kirkefjendskab meget skadeligt. Trods alt benyttede de stadig sakramenterne. Deres energiske propaganda bekæmpedes med en tilsvarende energi af sognepræsten, så deres tal var ikke tiltaget de sidste tre år. De drev en omfattende kolportage".⁶²⁸

Andresens indberetninger giver os et ret præcist billede af, hvor mange, der sluttede sig til Bau og LMV. Den giver også et teologisk signalement, der svarer godt til øvrige fremstillinger. Bornholmerne var reserverede over for kirken gudstjenester. Alligevel bød deres lutherske fundament dem at bruge sakramenterne. Det var vel det, Andresen tænkte på, når han beskrev deres kristendom som en kernesund pietisme.

Forsamlingen var nu så stor, at LMV besluttede at bygge et missionshus i Hellevad.⁶²⁹

⁶²⁶ Biskoppen var superintendent Bertel Godt. Her bringes referatet fra *Dansk præste og sognehist* X s 435ff.

⁶²⁷ *Dansk Præste og sognehist*. X, 201.

⁶²⁸ I referat fra *Dansk præste- og sognehist*. X s. 437.

⁶²⁹ *LMV prot A* s. 3: Den 20. marts 1890 blev det besluttet at købe en grund til et missionshus i Hellevad. I *LAA Grundbuch Hellewatt* Band! Blatt 17 findes dokumenter vedrørende køb af grund.

Vennerne af missionsforeningen viste stor offervilje. I *Hirtenstimme* 5/1891 er der en liste over 143 bidragydere, som har givet i alt 3.563 Mark til missionshuset.

Tre-fire familier, der sluttede sig til LMV, flyttede på den tid til Hellevad. Peter Kobbelgaards familie var en af dem.⁶³⁰

Det var samme år, som man kaldte Hans Nielsen Jacobsen til foreningens kolportør. Han kom til sammen med sin familie at bo i missionshuset.⁶³¹

Med oprettelsen af missionshuset, var der gode rammer til at afholde missionsfester. Der var missionsfester både i 1890 og i 1896. Ved missionsfesten søndag den 28. og mandag den 29. aug. 1898 indkom der 100,61 mark. I *Hirtenstimme* kvitteres der også for gaver fra missionsfesterne i 1905, 1912 og 1913.⁶³²

Missionsforeningen havde også en søndagsskole. Hvor længe den bestod, ved vi ikke. Den omtales ikke i opregningen af søndagsskoler i 1923.⁶³³

Den tilbagegang, der generelt var for LMV i årene omkring Første Verdenskrig mærkedes også i Hellevad. Sognepræsten Johannes Tonnesen skriver i sine beretninger fra 1915 og 1917, at Bornholmersamfundet stagnerer. Det består af 6 familier, som plejede en stille, tilbagetrukket kristendom og from livsvandel. Som forhen brugte de kirkens sakramenter. Skønt de havde eget forsamlingshus, sporedes ingen propaganda.⁶³⁴

I krigsårene 1914-1918 blev der afholdt generalforsamling i Hellevad.⁶³⁵

Grænsedragningen i 1920 gjorde forbindelsen syd på vanskeligere. På grund af den nye grænsedragning blev der ikke afholdt generalforsamling i 1920.⁶³⁶

På en generalforsamling hos Georg Nissen i Eckeberg på Angeln den 30. juli 1922 blev det besluttet at sælge missionshuset. Inden afstemningen gjorde bestyrelsen rede for, at grunden til at man ønskede at sælge huset, var, at den nye grænse gjorde det besværligt for foreningens medlemmer i Tyskland at komme til missionsfesterne. Den almindelige tilbagegang i LMV og ELMs forsøg på at etablere sig må også have spillet ind i beslutningen om at sælge missionshuset. Af foreningens 165 medlemmer var 128 til stede. 123 stemte for, at huset skulle sælges, med det forbehold, at det ikke

⁶³⁰ Fortalt af Christa Andresen.

⁶³¹ Hans N. Jacobsen var Else Bruhns morfar. Else Bruhns mor, Dora, gift Bach, har givet meget værdifulde oplysninger om hendes far, og især om hans forhold til ELM.

⁶³² *Hirtenst* 10/1890; 9/1896; 10/1898 8/1905; 11/1912; 9/1913.

⁶³³ *LMV arkiv A*, prot. 7. En mulighed er, at søndagsskolen efter 1923 er i ELM-regi.

⁶³⁴ *Dansk sogne- og præstehistorie X*, 439.

⁶³⁵ *LMV arkiv A*, prot. 6 Der blev i disse år kun afholdt generalforsamling i Nordslesvig. Foruden Hellevad blev de afholdt i Skærbæk og Tinglev.

⁶³⁶ *LMV arkiv A*, prot. 7 Der blev dog afholdt et bestyrelsesmøde.

skulle sælges for under 2.500 kr.⁶³⁷

Huset blev solgt i december 1924 for 3.500 kr. til Hans Nielsen Jacobsen, som boede i huset og var blevet antaget af ELM som denne forenings kolportør.⁶³⁸ Der var brug for pengene. Vel på grund af de økonomisk dårlige tider efter krigsafslutningen kom der så lidt ind i pengegaver, at formanden, Johs. Bernhardt, ikke kunne få sin løn. Men det kan undre, at man allerede på generalforsamlingen i 1923 kunne bevilge Bernhardt 3600 kr. fra salget af huset.⁶³⁹

Efterhånden udbyggedes kontakten til ELM. Efter Første Verdenskrig kom der prædikanter derfra. I de første år kun fra Sverige og Bornholm.

Der var også unge, der i 1950'erne var med på ELM ungdomslejre på Bornholm.⁶⁴⁰

Helt op i 80'erne er der blevet holdt stuemøder hos Thilde og Anders Bruhn, hvor der kom prædikanter fra ELM.

Rødekro

I Rødekro har der tidligt været folk, der sluttede op om LMV. I 1885 har der således været afholdt en missionsfest.⁶⁴¹ I 1890 optræder der et navn fra Rødekro i gavelisterne.⁶⁴² I 1893 optræder der 7 eller 8 navne, som har ydet bidrag på en samleliste.⁶⁴³ En indsamlingsform som LMV benyttede sig af. I 1891 møder vi navnet Chr. Oedis. Han er i denne sammenhæng særlig interessant, fordi han efter 1920 blev ELMs første formand i Sønderjylland.⁶⁴⁴ Chr. Oedis navn findes stadigvæk i gavelisterne i *Hirtenstamme* i 1920.⁶⁴⁵ Hans søn Asmus Ødis efterfulgte faderen som formand for ELM.⁶⁴⁶ Der var en bestyrelse og der blev ført protokol.⁶⁴⁷

I 1916, 1918 og 1919 har der endnu været missionsforsamlinger i LMV regi.⁶⁴⁸

I tiden efter 1920 bliver det ELM, der præger virksomheden.

⁶³⁷ LAA ??? Vedlagt papirer omkring salget af missionshuset er afskrift af LMVs protokolbog over generalforsamlingen. Det er det eneste sted, vi har et fuldstændigt, maskinskrevet afskrift af en generalforsamling. På afskriften er på dansk anført: "Bekræftet Afskrift". Afskriftet har formentlig juridisk gyldighed.

⁶³⁸ LAA Grundbog for Hellevad Bind I Blad 46, hvor også skødet er vedlagt.

⁶³⁹ LMV arkiv A, prot, 7.

⁶⁴⁰ Fortalt af Christa Andresen og Margrethe Burgdorf.

⁶⁴¹ *Hirtenst.* 10/1885. Ved missionsfesten blev der indsamlet 29,17 mark.

⁶⁴² *Hirtenst* 12/1890.

⁶⁴³ *Hirtenst* 2.5.9/1893.

⁶⁴⁴ *ELM 100 år*, 141.

⁶⁴⁵ *Hirtenst.* 2/1920.

⁶⁴⁶ *Hirtenst.* 12/1890; 7/1891; *ELM 100 år*, 141ff.

⁶⁴⁷ Anna Skøtt, som var søster til Asmus Ødis' første kone, har fortalt til forfatteren, at hun ryddede op efter Ødis' dødsbo. Det meste af bøger og papirer blev smidt væk!

⁶⁴⁸ *Hirtenst.* 10/1919 Ved en missionsforsamling indkom der 263,10 mark.

Der var en søndagsskole, som bestod til op sidst i 30'erne. Christine Nielsen. Rødekro har gået i denne søndagsskole. Lederen af søndagsskolen var Bernhard Greve, som boede i Felsted.⁶⁴⁹ I søndagsskolen brugte man salmebogen.⁶⁵⁰ Man fik ELMs børneblad. Der blev helt op i 1950'erne holdt møder i Asmus Ødis' hjem. Det var et fint hjem. Ve kaffen efter mødet var der husassistenter, der hjalp til med serveringen.

Rens, Burkal og Sofiedal

Rens blev et af de steder, hvor LMV tidligt fik fodfæste. Allerede før bruddet med LM havde LMV venner i Rens. I *Hirtenstimme* nr. 11 1885 kvitteres der for en gave på 72,89 mark, som blev givet ved en missionsfest i Rens. I *Hirtenstimme* 5/1886 annonceres der en missionsfest som et stort to-dagesmøde den 23. og 24. maj. I samme nr. er der i gavelisten navne, der kan henføres til kredsen omkring Rens: H. C. Martensen, J. Völkers og S.[Sønnick] Sørensen.

I *Hirtenstimme* 7/1887 er der i gavelisten en række navne, der står under "Fra Renz": Peter Hansen; Claus Branderup; S. Sørensen; Jacob Völkers.

H. C. Martensen; Rasmus Nissen, Thøge Jaspersen [Jespersen]; Hans Hansen; Bonek Hansen; Chr. Hansen; Jacobsen. I alt 11 navne. De fleste af dem har sikkert repræsenteret husstande. Og de optræder gang på gang i disse gavelister.

Det er et åbent spørgsmål, hvordan forholdet på det tidspunkt rent foreningsmæssigt har været imellem LM og LMV. Kilderne er tavse om LMs forhold til LMV før splittelsen omkring 1890. De to grupper – hvis der var to grupper – havde i hvert fald det til fælles, enten de var danske eller tyske, at de læste Luther og Rosenius og i folkemunde blev kaldt "bornholmerne". Vi ved ikke, hvor mange i Rens der følte, at de havde et tilhørsforhold til den danske LM. I Rens var de fleste på den tid tyskorienterede.⁶⁵¹ Vi hører ikke om, at det nationale spillede en rolle i missionsarbejdet. LMs prædikant, H.P. Nielsen havde ikke forbindelse til den tyske missionsforening. Han prædikede kun på dansk, men han blev modtaget og hørt med glæde.

Bau hørte til i begge foreninger. Det er dog nærliggende at tro, at de, der sluttede om om Baus tyske missionsforening, havde hans særlige opmærksomhed.

Bau har været velkendt og har virket som prædikant i Rens i byen. Da han trådte i opposition mod

⁶⁴⁹ Greve i brev af 30/12-1938: På søndagsskal jeg have juletræsfest med min søndagsskole i Rødekro. Hjort-breve nr. 57.

⁶⁵⁰ Jeg er tilbøjelig til at tro, at der er tale om en erindringsforskydning.

⁶⁵¹ Trap Danmark *Tønder Amt*, 747 oplyser, at der ved rigsdagsvalget i 1912 i Burkal sogn var 33 danske og 216 tyske stemmer

Møller, ser det ud til, at størstedelen af ”Bornholmerne” har fulgt Bau, enten ved at de er forblevet i LMV eller de har forladt LM. I nogle år gik LM arbejde i stå efter Baus opgør med Møller.

Her vil vi følge LMVs og Baus virksomhed. Udover at der berettes om søndagsskolearbejdet i byen, er gavelisterne i ELMs organ *Mørke og Lys* og særlig i *Hirtenstimme* de eneste kilder, der bringer oplysninger om virksomheden i Rens.

Om Bau efter splittelsen er blevet opfattet som repræsentant for ELM eller for den tyske LMV har vi ingen oplysninger om. Men de, der var kommet til møderne i LMv havde vel ikke brug for, at der blev dannet en ny forening, i dette tilfælde ELM.

Jeg er blevet fortalt, at de, der sluttede op om Bau, i folkemunde bare blev kaldt ”Baus bornholmere”. LM blev omtalt som ”Ballum-bornholmere” efter LMs begyndelse og udgangspunkt i Ballum. Så vidste man, hvem der var hvem!⁶⁵²

Baus forkyndelse har i hvert fald vundet genklang. Det var efter byens størrelse ikke så få, der sluttede sig til Baus bevægelse.

Fra 1890 kommer der flere navne til i *Hirtenstimmes* gavelister. I 1890 har der været omkring 17 personer (husstande), der sluttede op om Bau og LMv.

Rens’ tilknytning til LMV blev yderlige styrket, da H. C. Martensen i 1890 blev valgt ind i styrelsen.⁶⁵³

En søndagsforsamlingsbøsse gav 12/1890 10 mark; 12/91 fra festen i Rens.

I *Hirtenstimme* 10/1892 meddeles der om et nyt medlem: Mathias Jespersen. Mathias Jespersen var dansk. Senere sluttede han sig også til ELM. I 1896 kommer der fire nye medlemmer til: Peter Hansen, Nicl. Hansen og frue og Frederike Martensen.⁶⁵⁴

I 1896 og 1899 blev der afholdt missionsfester i Rens.⁶⁵⁵

Baus forkyndelse har i hvert fald vundet genklang. Det var efter byens størrelse ikke så få, der sluttede sig til Baus bevægelse. I 1896, året før Baus død, skriver han i et brev fra et kurophold i Tyskland, at han har fået 9 breve fra Rens.⁶⁵⁶

Udover at der berettes om søndagsskolearbejdet i byen, er gavelisterne i M&L og særlig i *Hirtenstimme* de eneste kilder, der bringer oplysninger om virksomheden i Rens.

⁶⁵² Hjort-breve nr. 93. Nis Jacobsen i udateret brev til ”Kære Bernhardt” (Greve): Vi bliver kaldt Baus bornholmere

⁶⁵³ *LMV arkiv A*, prot. 3.

⁶⁵⁴ *Hirtenst* 5/1896.

⁶⁵⁵ *Hirtenst* 9/1896; LMV, 5.

⁶⁵⁶ *LMV arkiv C* Brev af 4. april til vennen Joh. Bartels i Buschenwurth: Ja, ich bekomme viele Briefe, von Renz allein habe ich 9 bekommen, ..”

Jeg er blevet fortalt, at de, der sluttede op om Bau, i folkemunde bare blev kaldt ”Baus bornholmere”. LM blev omtalt som Ballum-bornholmere” efter LMs begyndelse og udgangspunkt i Ballum. Så vidste man, hvem der var hvem!⁶⁵⁷

LMVs storhedstid var i Rens, ligesom de fleste andre steder i Nordslesvig 1890 til 1910. Tiden omkring Første Verdenskrig og årene derefter er en tilbagegangstid for LMV. Det kan aflæses i *Hirtenstimmes* gavekvitteringslister. Antallet af navne fra Rens er svundet ind. Men søndagsskolen er Rens er stadigvæk i gang.⁶⁵⁸ Der er ingen oplysninger om, hvornår søndagsskolen stoppede.

I 1923 bygger LM et missionshus. Det skete, efter at der var blevet holdt stuemøder i private hjem.⁶⁵⁹ Der er kun sparsomme gavelister i LMs sønderjyske missionsblad, Luthersk Missionsblad, så det er vanskeligt at afgøre, om medlemmer af LMV har støttet byggeriet af LMs missionshus.

Huset brugtes også af ELM.⁶⁶⁰ Det fortæller os, at de, der hørte til LMV også – eller måske først efter 1920 – har følt sig tilknyttet ELM. De har søgt om og fået lov til at bruge huset til deres møder. Vi ved ikke, om ELM har holdt møder i huset helt fra 1923. Men der forelå ikke en skriftlig eller juridisk bindende aftale om, at ELM skulle have lov til at holde møder i missionshuset.⁶⁶¹ ELM holdt

⁶⁵⁷ Hjort-breve nr. 93 Nis Jacobsen i udateret brev til ”Kære Bernhard” (Greve): Vi bliver kaldt Baus bornholmere.

⁶⁵⁸ *LMV* 7; H. Martensen, som havde været med i LMVs bestyrelse, optræder i *Luthersk Missionsblads* gaveliste 23. december 1923. Søren Thomsen, Sofiedal, som tidligere optræder i *Hirtst* gavelister finder vi som giver til LM i *Luthersk Missionsblad* 20. januar 1924.

⁶⁵⁹ *Jydske Tidende* september 1983.

⁶⁶⁰ Nævnes i avisomtale ved missionshusets 50-års jubilæum.

⁶⁶¹ I Jens Chr. Jensen, Rens, som har været formand for missionshuset, fortæller i 2012 til mig, at han engang havde spurgt ELMs repræsentant, Hans Hansen, Lydersholm om der forelå en bindende aftale om, at ELM skulle have lov til at bruge missionshuset, til hvilket Hans Hansen sagde, at der ikke var en sådan aftale. Der foreligger heller ikke noget om en sådan aftale i LM Sønderjylland forhandlingsprotokol. Det relativt store antal af folk med tilknytning til ELM har nok været grunden til, at man helt uformelt har ”ordnet” det sådan, at ELM også skulle have lov til at benytte missionshuset. Luthersk Missionsforenings afdelings styrelse var nogle gange med ind over brugen af missionshuset. Kort efter missionshusets indvielse i 1923 fik sognets luthersk-pietistisk prægede præst, Martin Schwarz, lov til at gøre brug af huset. Pris for benyttelsen af huset skulle aftales (11/11-1923).

Men Frederik Hansen, som tilhørte den lokale Pinsemenighed fik ikke lov til at holde søndagsskole i huset: ”da kunde det ikke tillades da han ikke astemmer overens med os i vor lutherske Lære” (13 februar 1932). En ansøgning fra Frederik Hansen 13. december 1952 om at leje missionshuset til Pinsemenighedens møder, blev drøftet. Ansøgningen blev afslået.

I Rens var der en stor tyskorienteret befolkningsgruppe. Nogle af den tilhørte LM. Den 13. februar 1943 er der tilføjet protokollen: Redegørelse fra Hans Jensen, Rends, angaaende Forhold vedrørende Samfundet og Missionshuset i Rends. Det vedtoges at lade Pastor Bruhn, Bylderup-Bov [sognets tyske residerende kapelan] tale saa ofte i Missionshuset som Venerne ønskede dette, men Bestyrelsen foreslog, at der blev talt dansk for at der ikke skulle blive hivet Anledning ”ppolotisk”. Året efter har afdelingsstyrelsen igen spørgsmålet om det tyske indslag i missionshusets møder op til drøftelse. Denne gang handler det om afholdelse af tyske gudstjenester. Sognekirken (Burkal Kirke) var på den tid under restaurering. De danske gudstjenester blev afholdt i præstegårdens konfirmandstue. Men den tyske menighed manglede et sted at afholde deres gudstjenester. Protokollen meddeler:

Spørgsmaalet om Overladelse af Missionshusene i Rens, Bylderup-Bov og Jyndeved til afholdelse af de ordinærtyske Gudstjenester ved Pastor Bruhn, drøftedes. Det overlodes til de lokale Bestyrelser at træffe Afgørelser i dette Spørgsmål. Bestyrelsen [Afdelingsstyrelsen] gav sit Samtykke til at Missionshusene udlejes til dette Formaal”.

LMs afdelingsstyrelse var altså opmærksom på, hvem og til hvad LMs missionshuse i Burkal sogn blev stillet

møder i missionshuset til 1981.⁶⁶²

I det hele taget var der mange i Burkal sogns landsbyer, der sluttede op om Baus forening.

Hirtenstimmes gavelister fortæller om dette:

Burkal by

6/1896 "Eintrittsgeld" fra Hans R. Hansen og frue og Johs. Petersen og frue fortæller, at de er blevet optaget som medlemmer.

I Burkal by blev der fra omkring 1934 holdt møder af prædikanter fra ELM hos Hans Hansen.

Lydersholm

5/1890; 4/1892 Peter Hansen; 3/1895 Nis Hansen; Joh. Rickert; Nis Hansen; P. Hansen.

Hos P. Hansens søn, Hans Hansen, blev der også holdt møder af prædikanter fra ELM til op i 1970'erne.

Bylderup Bov

Saddelmager Andreas Michelsen 1/1890; 1/1891; 12/1891; 12/1892 3/1894; 11/1894, 8/1895; 2/1897; 8/1897; #/1902; 3/1905; 8/1910

11/1905 gave fra Missionsfest i Bylderup-Bov; Michelsens navn findes også i gavelisterne i ELMs blad *Mørke og Lys* indtil 1910. Han har altså på et tidligt tidspunkt haft tilknytning til ELM i Danmark. Andreas Michelsen er omtalt under afsnittet om Skærbæk.

Stemmild

4/1890 Jørgen Diedrichsen

Vodder sogn med landsbyerne Birkelev og Frifelt

I Vodder sogn var der omkring 1830 en vækkelse. Kromanden Hans Andreas Schmidt samlede hver søndag folk i sin kro i Frifelt om Guds ord.⁶⁶³ Først i 1880'erne opstår der igen en vækkelse. Denne gang i forbindelse med LMs arbejde.⁶⁶⁴ Det kan ikke eftervises, men det er muligt, at de personer, vi

til rådighed. Men ELMs møder i Rens missionshus omtales ikke med et ord!

Samtidig med at afdelingsstyrelsen har hånd i hanke med hvem, der taler i Rens missionshus, er det ejendommeligt, at man den 2. februar 1935 vedtager: "Med hensyn til Missionsarbejdet i Rens beder Bestyrelsen Rentier Frederik Paulsen om at overtage Tilsynet af Missionshuset, passe Fyring ved Møderne og hvem der må holde møde".

Datoerne henviser til LM Sønderjyllands afdelings forhandlingsprotokol.

Når jeg har givet en mere udførlig redegørelse for brugen af Rens Missionshus, er det for at stille ELMs brug af Rens missionshus ind i denne sammenhæng. ELM er i hvert fald – tilsyneladende uden de store formaliteter - blevet "lukket ind i varmen".

⁶⁶² Det sidste møde i Rens missionshus ved en prædikant fra ELM var i vinteren 1881, hvor Ove Dam, Bornholm talte.

⁶⁶³ J. Brodersen. *Fra gamle Dage*. København 1912, 229-231.

⁶⁶⁴ *Dansk Præste- og sognehistorie Sønderjylland I*, 198. Mogenssen *Fra gamle dage*, 74.

senere møder i LMV har været en frugt af denne vækkelse. Da Bau omkring 1890 bryder med LM, kan de have fulgt Bau og sluttet sig til hans tyske missionsforening.

Første gang, vi i *Hirtenstimme* møder navne fra Vodder sogn, er i 1890, hvor der kvitteres for gaver fra Mads P. Schmidt og Peter Schmidt, Vodder.⁶⁶⁵

I *Hirtenstimme* 1898 bringes der navne på nye medlemmer fra Birkelev: Karl Schmidt og Morten Kjær.⁶⁶⁶ Karl Schmidts navn optræder i *Hirtenstimmes* gavelister i årene fremover. I 1922 og 1925 er Karl Schmidt medlem af Ehrengericht.⁶⁶⁷ Karl Schmidts og hans broder, Johannes Schmidts børn bliver sammen med Max Agerholm rygraden i missionskredsen i Frifelt helt til vor tid.

I LMVs medlemsliste fra ca. 1925 optræder 11 navne fra Frifelt. I en liste over medlemmer optaget efter 1931 suppleres med yderligere 5 navne.⁶⁶⁸

Der blev langt op i årene holdt søndagsskole.⁶⁶⁹ Søndagsskolen stoppede, da sognepræsten begyndte at holde søndagsskole.⁶⁷⁰

Folk fra kredsen i Birkelev og Frifelt rejste hvert år, ligesom mange fra de andre kredse, til LMVs missionsfester i Holsten.

Vi ved ikke, hvorfor der før 1946 ikke kom prædikanter fra ELM til Frifelt. Det er ejendommeligt, da de andre kredse i Sønderjylland med tilknytning til LMV på den tid havde jævnlige besøg af prædikanter fra Bornholm og Sverige. I 1946 sker der det, at en af Johannes Schmidts døtre blev gift med en mand fra Vestjylland.⁶⁷¹ Peder Andersen fra Astrup ved Skjern, som var prædikant i ELM, var med ved festen. Ved festbordet holdt Peder Andersen en tale og vandt familien Schmidts tillid. Det førte til, at han blev inviteret til at tale i kredsen i Frifelt. Dermed var forbindelsen til ELM etableret. Derefter kom der andre prædikanter fra ELM til Frifelt.⁶⁷² Der blev holdt møder med prædikanter fra ELM til op i 1970erne.

Derefter fortsatte mødevirksomheden hos Thelse og Carl Paulsson i Tønder. Af prædikanter kan foruden Peder Andersen nævnes Chr. Lodahl, Ove Dam, Henry Kvist og prædikanter fra Sverige, som var kaldet af ELM.

Kontakten til ELM blev efterhånden udbygget. I sommeren 1957 holdt ELMs ungdomsforening i

⁶⁶⁵ *Hirtenst.* 12/1890. I samme nummer meddeles der gaver fra seks personer i Rejsby.

⁶⁶⁶ *Hirtenst.* 11/1898.

⁶⁶⁷ Også kaldet Ehrengericht *LMV* 6; Landsarkivet i Aabenraa Papirer vedrørende salg af missionshus i Hellevad.

⁶⁶⁸ *LMV arkiv* G 54 og G 57. Der er en enkelt ganganger i listen over nye medlemmer. Medlemslisten over nye medlemmer er ikke dateret.

⁶⁶⁹ Meddelt af Laurids Roager i mail til Ebbe Kaas.

⁶⁷⁰ Meddelt af Thelse Schmidt.

⁶⁷¹ Jens Madsen.

⁶⁷² Fortalt af brudens niece, Thelse Schmidt, Tønder.

Jylland deres ungdomslejr – ”ungdomsdage” – i Frifelt. Denne ungdomslejr engagerede i øvrigt alle de små kredse i Sønderjylland, der følte sig knyttet til ELM.⁶⁷³ Det var sandsynligvis denne ungdomslejr, der gav tanken om at bygge et missionshus i Frifelt. Det omtales andet steds.

Senere, i 1962, lejede ELM LMs lejr Solbakken ved Genner, hvor der blev afholdt ungdomslejr.

Som i de andre kredse havde læsemøderne, forsamlingerne, som de også kaldtes, en central plads, også efter at der var begyndt at komme prædikanter fra ELM. Man samledes til læsemøder onsdag og søndag. Onsdag læste man af Rosenius og søndag af Luther. I dag er det brud med LM, der skete i 1880'erne, helet. Mange af de familier, der sluttede sig til ELM, har nu deres tilhørsforhold i LM.

Skærbæk

Begyndelsen til LMs virksomhed i Skærbæk har jeg omtalt i afsnittet ”Hele Skærbæk på benene”. Vi må formode, at der ved denne lejlighed var nogle, der sluttede sig til Bau og dermed også til LMV.

Første gang vi finder navne fra Skærbæk og nabobyen Rejsby er i *Hirtenstimmes* gaveliste 1890.⁶⁷⁴ Hele 6 personer betaler optagelseskontingent.⁶⁷⁵ I *Hirtenstimm* 5/1891 finder vi igen en bidragyder til LMV.⁶⁷⁶ Senere er der i gavelisten anført ”Medlemmer i Skærbæk”.⁶⁷⁷ I 1895 er der blevet indsamlet et ret stort beløb 199,55 Mark.⁶⁷⁸ Der gives jævnligt ret store beløb fra Skærbæk.⁶⁷⁹ I 2/1893 nævnes Johannes Schmidt som nyt medlem.⁶⁸⁰ I 5/1893 er en større Brockdorff-familie blevet medlemmer.⁶⁸¹ Det viser, at der på den tid har været en forsamling, der tilhørte LMV.

Brockdorff-familien kom til at indtage en central rolle. Deres navne optræder jævnligt i *Hirtenstimmes* gavelister. Bau var fadder ved et barns dåb i Brockdorff-familien.⁶⁸² I 1898 er der et barn, der i dåben får navnet Carl Oluf Rosenius Brockdorff!⁶⁸³

Fra 1902 og de følgende år er der mange bidragydere til LMV fra Skærbæk.

I *Dansk præste- og sognehistorie* meddeler Boye Johs. Bruhn, som var sognepræst i Skærbæk

⁶⁷³ *ELM 100 år*, 143.

⁶⁷⁴ *Hirtenst* 12/1890: Chr. Simonsen, Skærbæk.

⁶⁷⁵ ”Eintrittsgeld”, Jürgen Schmidt, Jürgen Frydendahl, Marie Schmidt, Louise Mørk, Mata Hansen, Ane Cathrine Johannsen.

⁶⁷⁶ Peter Jensen.

⁶⁷⁷ *Hirtenst.* 7/1891.

⁶⁷⁸ *Hirtenst* 10/1895.

⁶⁷⁹ *Hirtenst* 5/1897.

⁶⁸⁰ Schmidt har betalt ”Eintrittsgeld”. Det må være Joh. Schmidt fra Birkelev.

⁶⁸¹ Hans Brockdorff og frue; Peter Brockdorff og frue; Conrad Brockdorff.

⁶⁸² Skærbæk Kirkebog, Chr. Bau var fadder til Thomas Christian Brockdorff, født 16. august 1895. Forældre til Thomas Chr. B. var Ellen Marie, f. Jensen og Peter Brockdorff.

⁶⁸³ Skærbæk Kirkebog, Carl Oluf Rosenius Brockdorff, født 8. maj 1898. Forældre Anne og Hans Peter Brockdorff.

1905-17, at Evangelisk luthersk Missionsforening byggede missionshus kort efter at LM havde bygget missionshus i 1906.⁶⁸⁴ Bruhns oplysning om, at ELM byggede missionshus er ikke korrekt. Der blev indrettet et mødelokale i Brockdorffs hus i Mellemgade 5. Det vides ikke, hvilket årstal mødesalen blev oprettet.⁶⁸⁵ Beslag fra bænke mm. er nu i privat besiddelse.⁶⁸⁶ Det er værd at bemærke, at Bruhn omtaler denne forsamling som Evangelisk luthersk Missionsforening. ”Folk i byen” – også pastor Bruhn – har opfattet forsamlingen som en ELM-kreds.

Selvom de, der var med i kredsen, sluttede sig til LMV har de også have haft en forbindelse til ELM. Denne relation har det ikke være muligt at klargøre. Der foreligger ikke oplysninger om, at der til Skærbæk kom prædikanter fra ELM. Der må på det tidspunkt have været en vis uklarhed om relationerne mellem LMV og ELM.⁶⁸⁷ En forklaring på kredsens tilhørsforhold til ELM ligger måske i pastor Bruhns videre beretning:⁶⁸⁸

”Deres leder boede i Bylderup-Bov. Engang da nogle af foreningen var begyndt at komme i kirke ved højtiderne, fik de et vink fra Bylderup-Bov om, at det skulle de lade være med. Derefter gik de kun til kirke to gange årligt, når de skulle til alters”.

I den tid, Bruhn beretter om, kender vi kun et navn fra Bylderup-Bov, som der kan være tale om. Det er saddelmager Andreas Michelsen. Hans navn finder vi både i *Hirtenstimme* og i ELMs blad *Mørke og Lys* som bidragsyder. I *Mørke og Lys* optræder Michelsen som jævnlig bidragsyder helt op til 1910. Han har haft en nærmere tilknytning til ELM og sandsynligvis opfattet sig selv som tilhørende ELM.⁶⁸⁹

Foreningens tilknytning til LMV bekræftes af, at man havde repræsentanter i LMVs styrelse. Peder Pedersen, Skærbæk⁶⁹⁰ blev i 1920 valgt ind i LMVs styrelse. I forbindelse med LMVs generalforsamling i 1922 i anmoder han om at træde ud af styrelsen. I hans sted blev gårdejer Andreas Svendsen, Skærbæk valgt.⁶⁹¹

Pastor Boye Bruhn fortæller om ELM,⁶⁹² at LM og ELM forkætrede hinanden. Det skel, der opstod

⁶⁸⁴ Om LMV eller ELM i Skærbæk *Dansk Præste og sognehist*, Sønderjylland I, 225f.

⁶⁸⁵ Interv. Kirsten Iversen, Skærbæk 2/3-2012. Således oplyst til Kirsten Iversen af et barnebarn af Brockdorff, som ejede huset på Mellemgade 7. Omkring 1936 eksisterede lokalet ikke længere som mødelokale.

⁶⁸⁶ Laurids Roager har beslag til bænke fra mødesalen.

⁶⁸⁷ Således også omkring forsamlingen i Haderslev i Chr. Lund: *Guds menighed, Haderslev LM 60 år*, 12.

⁶⁸⁸ Dansk præste- og sognehistorie Sønderjylland I, 226.

⁶⁸⁹ Michelsen sluttede sig senere til LM; I 1928 er Michelsen leder af LM i Bylderup-Bov. Han beskrives af Chr. Jepsen som en kundskabsrig mand med dyb og sund indsigt i Guds ord, Jepsen: *Men solen daler*, 52-53.

⁶⁹⁰ *LMV arkiv C, prot.*, 6.

⁶⁹¹ *LMV arkiv A. prot.*, 6.

⁶⁹² *Dansk præste og sognehist*, 226.

på mødet med Bau i 1888 bestod stadig. Bruhn havde engang været med til et møde i ELM, men han følte sig ikke vel tilpas.

Om aktiviteterne i foreningen: I 1912 og 13 er der afholdt missionsfester.⁶⁹³ Det blev der også i 1930.⁶⁹⁴ I krigsårene 1914-18 blev en af LMVs generalforsamlinger i Nordslesvig afholdt i Skærbæk.⁶⁹⁵ Som tidligere omtalt var der allerede i 1893 en søndagsskole i Skærbæk. Den består stadig i 1923.⁶⁹⁶ I Skærbæk boede dr. Chr. Damm. Han gav betydelige beløb til både LM og ELM.⁶⁹⁷ Bortset fra Chr. Damm og hans hustru findes der i ELMs blad, *Mørke og Lys* ingen bidragydere til ELM. Det antyder, at der i Skærbæk ikke har været nogen nær forbindelse til ELM. Omkring 1936 eksisterer lokalet ikke længere som mødelokale.⁶⁹⁸

Haderslev

Nogle af LMVs ledende mænd boede en del af deres tid i Haderslev. Bau flyttede i 1894 til Haderslev og boede der til sin død i 1897. Baus enke, Dora Bau, boede i Haderslev, indtil hun flyttede til Skjern.

Baus efterfølger som formand for foreningen, Johs. Bernhardt, flyttede i 1920 fra Bylderup-Bov til Haderslev.⁶⁹⁹ Han boede hos sin datter og svigersøn, Frieda og Chr. Danielsen.

Søren Simonsen, Gram, og hans datter, M. Simonsen, flyttede til Haderslev. Søren Simonsen havde været med fra Lutherische Missionsvereins første tid. Allerede i 1884 blev han kaldet til at foretage en missionsrejse til Angel og til Rangstrup. Året efter blev han kaldet til at være foreningens sendebud. Han skulle hvert år rejse 274 dage. I 1890 blev han valgt ind i missionsforeningens bestyrelse.⁷⁰⁰ Der foreligger ikke oplysninger om, når han ophørte med at være i foreningens tjeneste. Simonsen boede i samme gade som Danielsen.⁷⁰¹

Datteren, M. Simonsen, fik efter Baus død overdraget den betydningsfulde opgave at fortsætte med at oversætte Rosenius skrifter. I praksis virkede hun også som redaktør af *Hirtenstimme*.⁷⁰² I

⁶⁹³ *Hirtst.* 11/1912 og 11/1913.

⁶⁹⁴ *LMV*, 7.

⁶⁹⁵ *LMV*, 6.

⁶⁹⁶ *LMV*, 4; *LMV*, 7.

⁶⁹⁷ Han lånte 5000 kr til opførelsen af Rens missionshus. Ved enkefru Damms død arvede hhv. LM og ELM hver 10.000 kr. Damm har åbenbart følt et tilhørsforhold til begge foreninger: LM Sønderjyllands protokol 28. april 1951; ELM Jyll. protokol 10. marts 1952; *Mørke og Lys* 1/1952.

⁶⁹⁸ Oplyst til Kirsten Iversen af barnebarn til Brockdorff. Se note 248.

⁶⁹⁹ *Hirtenst.* 6/1920.

⁷⁰⁰ *LMV arkiv A, prot.* 2 og 3.

⁷⁰¹ Frieda Agerholm 1/2 2012.

⁷⁰² *LMV*, 5.

1897 har foreningen en boghandel i Haderslev, som forestås af frk. Simonsen.⁷⁰³

Cathrine Hoorn, enke efter kolportør Wilhelm Hoorn, flyttede på sine ældre dage til sin datter og svigersøn i Haderslev. Hun flyttede senere på plejehjem.⁷⁰⁴ Cathrine Hoorn omtales som en kvinde, der var meget nidkær til at vidne om Jesus. Alle skulle have en traktat.⁷⁰⁵ Cathrine Hoorns datter, Mimmi Buch, var også med i kredsen. Hun sluttede sig senere til LM. Det var Frieda og Chr. Danielsen ikke glade for.⁷⁰⁶

I 1895 optræder der i *Hirtenstimmes* gavelister en række navne med bopæl i Haderslev.⁷⁰⁷ En del af disse navne glider efterhånden ud. I 1912 blev der afholdt en missionsfest.⁷⁰⁸ Omkring 1920 ser det ud til at antallet af medlemmer er skrumpet meget ind, men der har dog hele tiden været en vennekreds. I 1925 var der stadig en søndagsskole.⁷⁰⁹

Dansk og tysk

Vækkelsesbevægelserne og det nationale

Det følgende omhandler Lutherischer Missionsvereins og Evangelisk Luthersk Missionforenings nationale orientering i Nordslesvig.

Som omtalt i indledningen opstod de klassiske lutherske vækkelsesbevægelser i Nordslesvig, mens landsdelen var indlemmet i det preussiske rige.

Der var i vækkelsesbevægelserne både danskorienterede og tyskorienterede. Og så var der en betydelig del af de vakte, der – ligesom i befolkningen i øvrigt – opfattede sig selv som værende i en slags mellemposition. Det var den gamle slesvigske selvbevidsthed, der stadigvæk levede. Man var *slesvigere*. Ikke rigtig danske, men heller ikke tyske.

Blandt de vakte var der en del, der afholdt sig fra at markere deres nationale tilhørsforhold, for de ville ikke blande ”politik” og kristendom sammen.⁷¹⁰ De så, at det kunne være ødelæggende for deres

⁷⁰³ *Hirtenst.* 7/1897 En annonce bekendtgør, at Luthers evangelie-prædikener kan købes i Luth. Missv. boghandel ved Frk. M. Simonsen.

⁷⁰⁴ Datterdatteren Karin Viberg; Wilhelm Hoorn blev i 1906 ansat til at være kolportør i vinterhalvåret (*LMv A*, 6).

⁷⁰⁵ Karin Viberg; Chr. Lund i Haderslev LM 60 år; Margrethe Burgdorf 14/3 2012: Om Kathrine Hoorn kunne der skrives en hel bog.

⁷⁰⁶ Frieda Agerholm 25/6 2012: Det var noget værre noget!

⁷⁰⁷ *Hirtenst.* 3/1895 N. Mørk, Koldinger, Bonner, J.F. Petersen, C.F. Olsen; 6/1895 Martin Trans; 1/1897 Lindberg, Postbud Alslev, Skau, Overbek.

⁷⁰⁸ *Hirtenst.* 11/1912.

⁷⁰⁹ *LMV arkiv A, prot.*, 8.

⁷¹⁰ I anledning af et valg beretter *Dagbladet Hejmdal* den 10. marts 1903 om forholdene i Skærbæk: ”Bornholmerne var ikke til at formaa at afgive deres Stemme”. Det gjaldt nok både Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening.

eget trosforhold så vel som for den vækkelsesbevægelse de var en del af. Der måtte ikke komme et nationalt skel imellem de troende. De havde også det overordnede syn, at deres fædreland var oventil og ikke her på jorden.⁷¹¹ Lisbeth Vestergaard Høst gør i sin afhandling ”Det ene fornødne” på glimrende vis rede for dette. Uroen og splittelsen i Nordslesvigs Indre Mission i 1912 skyldtes efter min mening teologiske overensstemmelser, men det nationale spørgsmål blev en del af den teologiske strid. Vurderingen af det nationale indflydelse på denne splittelse er dog forskellig.

Luthersk Missionsforening i Vestslesvig var i sin begyndelse ren dansk. Ballum og Vestslesvig, hvor foreningen blev ”født” var næsten rent danske egne.

Senere var der tyskorienterede, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening - bl.a. fra Lutherischer Missionsverein! Men selvom Luthersk Missionsforening var udpræget dansk, så var man bevidst om, at det nationale ikke skulle splitte foreningens medlemmer. Man prioriterede som i Det gamle Budskabs Indre Mission ”Det ene fornødne”. Det kunne dog ikke helt undgås, at der kunne opstå små skærmydsler.

Lutherischer Missionsverein var en tysk missionsforening. Men da foreningens virkeområde både var i Slesvig og Holsten, måtte begge sprog også benyttes. Det magtede Bau. På generalforsamlingen i 1884 talte Bau på både dansk og tysk.⁷¹² Og han oversatte jo også litteratur til tysk fra svensk og dansk.

Vi har også set, at der blev ansat sendebud, som skulle kunne tale dansk. Men foreningens organ *Hirstenstimme* udkom kun i en tysk udgave – også til dansksindede. Nordslesvigs Indre Missions blad *Sædekornet* udkom på dansk – også til de tyskorienterede i Indre Mission. Luthersk Missionsforenings blad, *Budskab fra Naadens Rige*, udkom selvfølgelig kun i en dansksproget udgave, selv om der i Luthersk Missionsforening var medlemmer, der hældte til det tyske. På det felt adskilte Lutherischer Missionsverein sig altså fra de andre missionsforeninger. Efter bruddet med Luthersk Missionsforening stiftede Bau heller ikke et dansk Evangelisk Luthersk Missionforening i Nordslesvig. De, der sluttede sig til Baus virksomhed forblev i eller gik med over i den tyske missionsforening. Baus missionsforening gik – ligesom folkene i Luthersk Missionsforening – under navnet ”bornholmerne”. I folkemunde gik de to foreninger: Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionforening under navnene Ballum-bornholmere og Baus bornholmere. Man havde en

⁷¹¹ Omkring århundredskiftet fik H. P. Hanssen den gamle IM-høvding Anders Stubkjær til at rejse til Slesvig for at påvirke Nordslesvigsk Indre Mission i dansk national retning. Stubkjær blev venligt modtaget af Nordslesvigsk Indre Missions ledere, men hans ærinde blev afvist som politisk. Se Lisbeth Vestergaard Høst, *Det ene fornødne Nordslesvigsk Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945* (Aabenraa 1997), 32.

⁷¹² LMV arkiv A, prot, 2.

svensk lærefader: Rosenius. Men Luther havde også overordentlig stor betydning i Baus missionsforening. Man sang sange af Ahnfeldts sangbog, både den danske og Baus tyske udgave.

Nogle af Lutherischer Missionsvereins venner i Nordslesvig var tyskorienterede. Det er vanskeligt at afgøre, hvor stor en del af medlemmerne, der følte sig som tyske.

Bau var, som omtalt, vokset op i et dansksindet hjem i Brødremenigheden. Men den missionsforening, han stiftede, havde som sit formål at missionere i *hele* Slesvig-Holsten. Foreningens organ var tysksproget. Det betød naturligvis, at foreningen blev ret tyskpræget. Også i Nordslesvig.

Men Lutherischer Missionsverein omfattede både danske og tyske. Man ansatte fx kolportører, der skulle tale dansk. Bau talte både dansk og tysk.⁷¹³

Familien Bank, som oprindeligt hørte til Brødremenigheden i Christiansfeld, havde markeret sig som danske. En af pionererne, Chr. Ødis, var afgjort dansk.⁷¹⁴ Søren Simonsen i Gram, som var med fra starten, var også dansk.

Johannes Bernhardt, som var med helt fra Lutherischer Missionsvereins start, og som efterfulgte Bau som foreningens formand, var tysk. Hans datter, som blev gift med bankdirektør Danielsen, talte et dårligt dansk.⁷¹⁵ Bankdirektør Chr. Danielsen omtales særskilt i det følgende.

En del af de familier i Nordslesvig, der sluttede sig til Baus missionsforening, var mere eller mindre tyskorienterede. Det tyske styrkedes ved missionsfesterne.

Til missionsfesterne, fx i Hellevad, kom der mange af vennerne sydfra. Ligeledes deltog missionsforeningens venner i Nordslesvig helt op i nyere tid i missionsfesterne i Holsten.

Ved disse årsmøder lærte de unge hinanden at kende, og der blev indgået ægteskaber mellem unge fra Nordslesvig og unge fra Sydslesvig og Holsten.

I Lutherischer Missionsverein og siden Evangelisk Luthersk Missionforening skete den langsomme udvikling fra tysk til dansk nogenlunde som i de andre missionsforeninger.

Et eksempel er familien Vølkers i Burkal sogn. Andreas Vølkers blev valgt til Lutherischer Missionsvereins bestyrelse i 1928.⁷¹⁶ Han var afgjort tysk. Sønnen, Chr. Vølkers, overtog gården. Da hans børn gerne ville, at de skulle have en flagstang, fik de at vide, at det ville bedstefar rigtignok

⁷¹³ Det fremgår af det omtalte møde med pastor Engel i Hjordkær. Fra Lutherischer Missionsvereins bestyrelsesmøde 5. oktober 1884 refereres direkte: "Er hielt seine Ansprache für die Mitglieder auf deutsch und dänisch ..." *LMV arkiv A, prot, 2*.

⁷¹⁴ Meddelt af Anna Skøtt, Rødekro, 5. september 2012.

⁷¹⁵ Således fortalt af Danielsens datter, Frieda Agerholm.

⁷¹⁶ *LMV arkiv A, prot, 8*.

nok blive ked af. Børnene gik i dansk skole.⁷¹⁷

Broder Brodersen, som boede på Bylderup Mark, hørte også til det tyske mindretal. Han var i 1922 – efter genforeningen! – medlem af bestyrelsen for Lutherische Missionsverein.⁷¹⁸

I den forholdsvis store flok i Rens, der sluttede op om Bau, må der også have være en del tyske. Rens var sidst i 1800-tallet en tyskpæget landsby.

Andreas Michelsen, Bylderup-Bov, som en tid støttede Evangelisk Luthersk Missionforening i Danmark, var tysk-orienteret.

Almindeligvis gav det nationale ikke anledning til stridigheder. Anders Bruhn i Hellevad fortalte til mig, at en gang gik det dog galt. Ved et møde kom man i en så heftig diskussion, at man kørte hver til sit. Da skammede jeg mig, fortalte Anders Bruhn.

Peder Mikkelsen, Skjern, har fortalt, at han ved ungdomslejren i Frifelt i 1957 overhørte en samtale, hvor den gamle Carl Schmidt, som i en lang årrække havde været medlem af Lutherischer Missionsvereins Ehrengericht, delvis undskyldte Hitler. Pastor Hjort, som var til stede, vred og vendte sig. Han vidste vist ikke helt, hvordan han skulle optræde i situationen!

Lutherischer Missionsvereins nationale orientering var ikke helt entydig – skulle måske heller ikke være det. Kun to gange kommer der i *Hirtenstimme* en national tilkendegivelse. Første gang i nr. 2/1906, hvor bladet bringer et uddrag af et skrift af slotsprovst Henrik Gerner.⁷¹⁹ Redaktionen meddeler, at man har stiftet bekendtskab med det skrift hos en trosfælle på en egn i vores fædreland. For at læserne ikke skal være i tvivl, om der tales om Danmark eller Tyskland er der ved ordet ”fædreland” sat en fodnote, hvor der står Dänemark.⁷²⁰

Anden gang, hvor vi finder en national tilkendegivelse, er, hvor der i 1916 ekstraordinært er bragt et indlæg med tidsaktuelt stof.⁷²¹ I forbindelse med den traditionelle henvendelse til bladets læsere ved årets slutning omtales den frygtelige krig. Redaktionen skriver: ”Tusinder og atter tusinder af vore tro, *tapre forsvarere af fædrelandet* ...er faldet som helte” (min oversættelse). Og så nævnes navne på 8 soldater som tilhørte missionsforeningen. De dansksindede soldater omtales i den profane historieskrivning som mænd, der faldt for ”en sag, der ikke var deres”. Her i *Hirtenstimme* er der unge, der faldt for fædrelandets, Tysklands, sag! Det danske islæt i Lutherischer Missionsverein var på den tid i aftagende. Men det må alligevel have været en provokation for de dansksindede, der måtte

⁷¹⁷ Lene Ebsen, født Vølkers, barnebarn af Andreas Vølkers, i telefonsamtale 13. februar 2012.

⁷¹⁸ *LMV Arkiv A, prot, 7*

⁷¹⁹ Henrik Gerner 1701-1786 var ven af Brødremenigheden og stiftsprovst i København.

⁷²⁰ *Hirtenst* 2/1906 s. 17.

⁷²¹ *Hirtenst* 12/1916.

være tilbage i missionsforeningen, at læse dette.

Konklusionen må være, at Lutherischer Missionsverein i 1916 har været en udpræget tysk missionsforening.

Efter 1920 vedblev der at være repræsentanter fra Sønderjylland i missionsforeningens bestyrelse. Fire af de ni bestyrelsesmedlemmer var bosat nord for den nye grænse.⁷²² Men efterhånden bestod bestyrelsen udelukkende af tyske medlemmer.

Forbindelsen mellem Sønderjylland og Tyskland ophørte dog ikke. Sønderjyderne rejste fortsat til missionsfesterne i Holsten. Efterhånden ophørte den sønderjyske deltagelse i missionsfesterne, hovedsagelig på grund af missionsvennernes alder.

I Luthersk Missionsforenings organ *Missionsvennen*, 10. juli 1987, beretter Poul Tylsgaard Larsen om en missionsfest i en lille by Wrist i det sydlige Holsten, som han deltog i sammen med forstanderen på Luthersk Missionsforenings efterskole i Løgumkloster, H. P. Mogensen.⁷²³

Christian Danielsen

En enkelt skikkelse fra perioden efter Første Verdenskrig skal her nævnes, Christian Danielsen (1889-1966). Han hørte til det tyske mindretal i Sønderjylland. Han blev den ledende og samlende person i Evangelisk Luthersk Missionsforenings kreds i Haderslev. Han var født i Leck i 1889. Hans forældre, Emilie og Daniel Danielsen, var medlemmer af Lutherischer Missionsverein. Chr. Danielsen havde sammen med sin bror, Rudolf, helt fra deres ungdom været aktive i foreningens arbejde.⁷²⁴ Chr. Danielsen havde været med i Første Verdenskrig og kom i engelsk fangenskab. Han blev gift med Bernhardts datter, Frieda. Danielsen blev i 1912 ansat i Haderslev Creditbank. Efter Første Verdenskrig kom han med i bankens ledelse. I 1941 blev han sammen med H. Lorentzen bankens direktør.⁷²⁵

I 1926 overtog Danielsen på Lutherischer Missionsvereins regning Theodor Kordts forlagsrettigheder for 1700 mark og boglageret, som befandt sig hos Kordt, fra Severin Schmidt, Flensburg, for 3000 mark.⁷²⁶ På titelbladet til småskriftet "Bin ich ein Christ?", som udkom i 1925, er "Verlag von Theodor Kordt" overstreget. I 1928 blev Danielsen valgt til foreningens revisor.⁷²⁷ I

⁷²² LMV Arkiv A, prot, 7: Formanden Johannes Bernhardt, Haderslev, Andreas Svendsen, Skærbæk, Broder Brodersen, Bylderup Mark, og Hermann Petersen, Sottrup.

⁷²³ LMV Arkiv AC, Versammlungen. Missionsfeste.

⁷²⁴ LMV arkiv A, Rudolf Danielsen.

⁷²⁵ Friis Hansen, Das alte "up ewig ungedelt", 11.

⁷²⁶ LMV arkiv A, prot, 7 Forlagsretten erhvervedes for 1700 mark og boglageret for 3000 mark.

⁷²⁷ LMV arkiv C, prot, 7. Medrevisor var Ole Christensen.

1950 blev han valgt ind i Lutherischer Missionsvereins bestyrelse. Han blev straks bestyrelsens sekretær.⁷²⁸ I 1965 trådte Danielsen ud af bestyrelsen på grund af alder.⁷²⁹

Frieda og Chr. Danielsen var meget opofrende og generøse i missionens tjeneste. De ofrede af tid og penge til missionen.⁷³⁰

Chr. Danielsen var meget aktiv i arbejdet med at få Rosenius oversat til tysk og få hans skrifter udbredt i Tyskland. I *Mørke og Lys* nr. 2/1951 har Evangelisk Luthersk Missionsforenings bestyrelse i Jylland et indlæg, hvor man informerer om, at vennerne i Sønderjylland arbejder på at få Rosenius' husandagtsbog oversat til tysk. Det vil Evangelisk Luthersk Missionsforening gerne støtte økonomisk. Derfor beder man læserne om bidrag til udgivelsen. At det er Chr. Danielsen, der er primus motor i arbejdet, fremgår tydeligt i *Mørke og Lys'* septembernummer, hvor Evangelisk Luthersk Missionsforenings kasserer, Peder Lodahl, meddeler, at han har sendt de penge, der er givet til formålet, til Chr. Danielsen i Haderslev. Peder Lodahl kan endvidere fortælle læserne, at han har fået et brev fra Danielsen, hvori han takker for pengene og fortæller, hvor glade vennerne i Sydslesvig og Holsten blev for bidraget. Danielsen omtaler ikke vennerne i Sønderjylland. Det ser altså ud til, at det er Lutherischer Missionsvereins venner syd for grænsen, der tager sig af oversættelse og udgivelse. Danielsen beretter videre i det brev, han har sendt til kassereren, om en missionsfest i Ditmarsken og om, at der er mange missionsvenner i Ostfriesland. Alt dette peger på, at tyngdepunktet i den tyske missionsforenings arbejde nu ligger syd for grænsen.

Luthersk Missionsforening sendte også penge til Danielsen til udbredelse af Rosenius på tysk.⁷³¹ Det forklarer måske, at der kom en tid, hvor Danielsen ikke så så strengt på Luthersk Missionsforening.⁷³²

Hos Frieda og Chr. Danielsen blev der holdt *forsamlinger eller læsemøder*, hvor man, ligesom i de andre kredse, samledes om søndagen for at læse op af Luther og Rosenius' skrifter. Chr. Danielsen læste med rolig, måske lidt monoton, stemme.⁷³³ Om der blev læst både på dansk og tysk eller kun på dansk er der lidt forskellige erindringer om. Det er muligt, at man i årene efter 1920 har læst både

⁷²⁸ *LMV arkiv C, prot.*, 8. Danielsen fortsatte som revisor. Samme år blev Danielsen bror, Rudolf Danielsen, valgt til foreningens formand.

⁷²⁹ *LMV arkiv C, prot.*, 11.

⁷³⁰ Fortalt af Chr. Lund og Karin Viberg. Der henvises til ringbind Interviews og samtaler.

⁷³¹ *Mørke og Lys* 2/1952 og 9/1951; Chr. Lund p 12.

⁷³² Berettet af datteren Frieda Agerholm 25/6 2012. Ringbind Interviews og samtaler.

⁷³³ Berettet af Frieda Agerholm 25/6 2012.

på dansk og tysk og efterhånden er gået over til kun at læse på dansk.⁷³⁴ Læsemøderne var lange.⁷³⁵ Børnene skulle være med, når der blev læst, for det kunne da ske, at de også få noget ud af det, der blev læst.⁷³⁶ Når man var færdig med at læse, fik børnene lov til at lege, mens de voksne talte sammen om, det der var blevet læst op. Samtalen foregik nogle gange på tysk. Ved møderne sang man nok af ”Geistliche Lieder von Oscar Ahnfelt”.⁷³⁷ Danielsen havde rummelige stuer og fine møbler.⁷³⁸ Danielsens datter, Frieda Agerholm, skriver:⁷³⁹

Forsamlingerne foregik altid om søndagen. Én lavede en liste over, hvor møderne skulle foregå. Det foregik altid i private hjem og var fordelt over Sønderjylland. Møderne begyndte om eftermiddagen, hvor man først var sammen om et kaffebord. Efterfølgende begyndte selve mødet. Møderne blev indledt ved en sang fra ”Evangelisk Luthersk Sangbog” og bøn.⁷⁴⁰ Efterfølgende blev der læst fra ”Rosenius’ samlede skrifter”. Læsningen blev afsluttet med bøn, hvorefter der igen blev sunget sange fra sangbogen. I enkelte tilfælde var der er taler i stedet for læsningen. Møderne blev afsluttet med en længere samtale om teksten. Efter mødet var der samvær inden aftensmaden. Efter aftensmåltidet var der igen møde, hvor man ofte læste Luthers forklaring til søndagens tekst.

Efter som alderen på deltagerne var stigende, holdt man på et tidspunkt op med også at holde aftenmøder, og der var derfor kun et eftermiddagsmøde.

Læsemøderne i Frieda Agerholms hjem i Haderslev stoppede længe før 1960.⁷⁴¹

Den organisatoriske side gik man - ligesom i de andre kredse i Sønderjylland – vistnok ikke så meget op i. Chr. Danielsen og hans hustru opfattede sig selv som hørende til Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁷⁴² Det bekræfter Danielsen jo også ved henvendelse til Evangelisk Luthersk Missionsforening om støtte til Rosenius-udgivelsen. De, der samledes til læsemøderne hos Danielsen blev af folk i Luthersk Missionsforening i Haderslev opfattet som en kreds af Evangelisk Luthersk

⁷³⁴ Margrethe Burgdorf: Hos Danielsen blev der læst på dansk. Christa Andresen: Hos Danielsens blev der læst både på dansk og på tysk. De var jo tyske. Frieda Agerholm, datter af Danielsen: Der blev læst og sunget både på dansk og tysk.

⁷³⁵ Karin Viberg 10/5 2012. Ringbind Interviews og samtaler.

⁷³⁶ Karin Viberg 10/5 2012 var som barn med til møderne. Hun husker møderne i Danielsens fine stuer med chesterfield-møbler. Børnene tog puderne ud af sofa og stole og lå på dem.

⁷³⁷ Frieda Agerholm 25/6 2012 Man har nok sunget af den tyske Ahnfelt.

⁷³⁸ Interview Margrethe Burgdorf 14/3 2012; Christa Andresen 9/2 2012; Karin Viberg.

⁷³⁹ Skrevet 1. oktober 2013. Frieda Danielsen er født i 1930.

⁷⁴⁰ Erindringerne om, om der blev sunget af den tyske eller den danske sangbog er divergerende. Der blev nok sunget både dansk og tysk!

⁷⁴¹ Frieda Agerholm. Frieda Agerholm blev gift i 1960.

⁷⁴² Frieda Agerholm 25/6 2012.

Missionsforening.⁷⁴³ Det var nok sådan, at man før 1920 følte sig tilknyttet den tyske lutherske missionsforening og efter 1920 blev man orienteret mod Evangelisk Luthersk Missionsforening.⁷⁴⁴ Der var ikke noget skarpt skel mellem Lutherische Missionsverein og Evangelisk Luthersk Missionsforening. ”Lutherischer Missionsverein og Evangelisk Luthersk Missionsforening hang sammen”.⁷⁴⁵ Så vidt det har kunnet opspores, kom der til møderne i Haderslev ikke prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionforening i Danmark.⁷⁴⁶

Chr. Danielsen og hans hustru, Frieda hørte til *det tyske mindretal*. Han var medlem af Domsognets menighedsråd, valgt af den tyske del af menigheden. I kraft af at han var direktør i Haderslev Creditbank havde han en fremtrædende position i det tyske mindretals borgerskab. Danielsen var kun medlem af upolitiske foreninger.⁷⁴⁷

I et interview til *Grænse-Posten* siger Danielsen:⁷⁴⁸ ”Jeg var udpræget Antinazist allerede før 1933, idet jeg principielt fordømmer Diktatorsystemet. Og jeg er endnu mere imod dets Handlinger”.⁷⁴⁹ Danielsen gik med egne ord i et ”indre exil”.⁷⁵⁰ For: ”Nazismen tillod jo ingen Diskussioner i offentlige Forsamlinger”. I 1943 dannede Danielsen sammen med fire andre fremtrædende borgere i Haderslev, der tilhørte det tyske mindretal, Haderslev-Kredsen, der trådte i opposition til nazismen og den tyske besættelsesmagt.⁷⁵¹ I november 1943 udformede de Haderslev-Erklæringen, hvori de bekender sig til den demokratiske statsform, erklærer loyalitet over for den danske stat og anerkender grænsen af 1920.⁷⁵² Haderslev-Erklæringen blev efter krigen grundlag for

⁷⁴³ Chr. Lund og Egon Jensen, *Guds menighed er jordens største under. Glimt fra Luthersk Missions virke i Haderslev gennem 60 år*, Haderslev 2009, 12.

⁷⁴⁴ Frieda Agerholm 12/6 2012. Ringbind Interviews og samtaler.

⁷⁴⁵ Frieda Agerholm 12/6 2012. Ringbind Interviews og samtaler.

⁷⁴⁶ Chr. Lund, *Guds menighed er jordens største under*, 12. Lund omtaler kredsen som en Evangelisk Luthersk Missionsforening-kreds. Det er usikkert, om kredsen formelt var det. Margrethe Burgdorf mener ikke, der var nogen egentlig Evangelisk Luthersk Missionsforening. Men man havde i hvert fald kontakt til Evangelisk Luthersk Missionsforening, jf. indsamling til en Rosenius-udgivelse. Bemærkningen om, at der enkelte gange kom en prædikant fra Evangelisk Luthersk Missionsforening, har ikke kunnet verificeres. Chr. Danielsens datter, Frieda Agerholm, husker ikke, at der kom prædikanter til møderne. Det bekræftes af Chr. Danielsens enkes udsagn om prædikanter fra Evangelisk Luthersk Missionsforening.

⁷⁴⁷ Gese Friis Hansen, Das alte ”up ewig ungedelt” (...) hört für allemal auf. Der Haderslebener Kreis und der Kampf um die Loyalität, *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig*, Jahrgang 2007, 1.

⁷⁴⁸ *Grænseposten* 28. september 1945.

⁷⁴⁹ Fr. Rudbeck skriver i en klumme ”Sådan set” i *JyskeVestkysten* 13. december 1987 om bl. a. Chr. Danielsen: ”..... der holdt sig langt væk fra det... dominerede nazistiske parti.”

⁷⁵⁰ Frank Lubowitz, Vom Mythos zur Realität. Die ”Haderslebener Erklärung” und ihre Bedeutung für die Geschichte der deutschen Volksguppe. Artiklen findes i *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig für Nordschleswig*, Jahrgang 2007, 46: ”...und Danielsen nach 1933 nach eigenen Aussagen dass ”innere Exil” wählte.”

⁷⁵¹ Haderslev-kredsen bestod af tobaksfabrikant Mathias Hansen, præst for den tyske menighed, Friedrich Pahl, forretningsfører Peter Frees, advokat Sophus Erichsen og bankdirektør Chr. Danielsen.

⁷⁵² Hos Lubowitz, 38-41 er Haderslev-erklæringen gengivet i fotostat og aftrykt i den fulde ordlyd.

det tyske mindretals politik.⁷⁵³

Da en række Haderslev-folk – heriblandt den kendte redaktør af A. Svensson – var blevet arresteret den 29. august 1943, henvendte Danielsen sig sammen med nogle af Haderslev-kredsen og andre borgere i Haderslev til general von Hanneken om at få dem frigivet. Det lykkedes.⁷⁵⁴ Danielsens datter, Frieda Agerholm, fortæller med egne ord, at hendes far og nogle andre rejste til Odense til den tyske ledelse for at få fangerne frigivet. ”De anvendte det diplomatiske sprog – trusler ville ikke have hjulpet”. Frieda Agerholm husker tydeligt, den lettelse der var, da hendes far kom hjem efter den vellykkede mission.

Danielsen var vel til dels beskyttet af sit tilhørsforhold til det tyske mindretal. Men han var ikke uden for fare. Engang opsøgte Gestapo ham i banken, men han var til møde et andet sted.⁷⁵⁵ Bortset fra den nærmeste tid efter krigen var Danielsen ikke politisk aktiv.

Efterskrift

Dette er beretningen om en evangelisk-luthersk missionsforening i Slesvig-Holsten/Sønderjylland, som også havde virksomhed i Ostfriesland.

Mennesker blev grebet af Guds ord og kom til tro. Evangeliet, som de havde mødt gennem Chr. Baus forkyndelse og Rosenius’ skrifter, var blevet dyrebart for dem. De havde et stærkt ønske om, at alle mennesker skulle få del i det frelsende og frigørende budskab om frelsen i Jesus Kristus.

De ville mission og indbød naboer og venner til møderne. Lutherischer Missionsverein har også gjort en stor indsats for at sprede Rosenius’ skrifter i Tyskland. Før 1989 også til det kommunistiske Østtyskland og til tysktalende befolkningsgrupper i Rusland.⁷⁵⁶

Samtidig var det en hjertesag for dem, der var engageret i Lutherischer Missionsverein og Evangelisk Luthersk Missionsforening, at evangeliet skulle bevares rent og uforfalsket. I dette er der ikke nogen modsætning. Alligevel kan der blive tale om en vægtning mellem mission og at bevare Guds ord uforfalsket. Mellem udadvendt mission og menighedens egen opbyggelse. Her er kristne til alle tider udfordret.

På forsiden af det lille skrift af Bau *Was ist die Taufe ...?* anbragte han følgende citat af Luther:
Einige haben Glauben ohne Wort, das gilt nicht;

⁷⁵³ Lubowitz, 45-48; Friis Hansen, 23f.

⁷⁵⁴ Lubowitz, 46f; Anmodningen om løsladelse var underskrevet af 17 medlemmer af det tyske mindretal; Gese Friis Hansen, *Das alte ”up ewig ungedelt”*, 20-21.

⁷⁵⁵ Frieda Agerholm i samtale 25/6 2012.

⁷⁵⁶ Andreas Agerholm i Storgaard-Andersen m.fl., *Med Gud og hans venskab*, 148-149.

Andere haben Wort ohne Glauben, das hilft nicht.⁷⁵⁷

Det var Chr. Baus program for al missionsvirksomhed. De rigtige ord uden en levende tro på Jesus bærer ikke den dag, vi skal stå for den almægtige dommer. I al sand mission må der være denne sammenhæng.

I tiden efter Bau skete der nok det, at tyngdepunktet nogle gange blev lagt på at værne om den lutherske lære og de bestående kredses egen opbyggelse ved Guds ord. Det indebar en fare for at man – uden at det var bevidst og uden at man ønskede det – kom til at lukke sig om sig selv i de små kredse. Disse kredse kunne måske af andre blive oplevet som lidt indelukkede – som noget særprægede.

I denne vurdering er der ikke grund til at være bedrevidende. Tværtimod er der grund til tak og ærbødighed over for de mennesker, der fortsatte virksomheden efter Bau, og som er beskrevet i denne afhandling. I deres iver for evangeliets renhed har vi noget at lære. Hvordan den kamp så skal kæmpes i dag, hvordan vi skal møde udfordringerne fra en sekulariseret verden, er en udfordring til os.

Den evangelisk-lutherske bevægelse, som Bau blev igangsætter af, blev præget af tilbagegang. I dag er der kun små kredse i Tyskland. Men mange bragte det, de havde mødt i de kredse, der var en frugt af Baus virke, med ind i beslægtede åndelige sammenhænge.

Baus gerning og både den danske og tyske missionsforenings historie og liv fortjener at blive husket og skrevet.

Det er hermed forsøgt.

⁷⁵⁷ Her citeret fra Baus skrift *Was ist die Taufe und wer soll getauft werden?* Tredje oplag. Flensburg 1925.

APPENDIX A

Tekster af Bau, der er udgivet som selvstændige skrifter

Der er måske udkommet selvstændige skrifter af Bau, som ikke er kendt i dag. Kendte er:

1. Artikler af Bau i den lille bog *Den sande frihed*. Udgivet af Evangelisk Luthersk Missionforening 1980.
2. *Bin ich ein Christ?* Verlag von Theodor Kordt, Flensburg 1925. Jeg har skriftet i tredje oplag 9-14.000! Skriftet har været bragt som artikler i *Hirtenstimme* 1887.
3. *Was ist die Taufe und wer soll getauft werden?* Verlag von Theodor Kordt. Flensburg 1925. Oplag 9-14.000. Skriftet er en samling af artikler bragt i *Hirtenstimme* 1887. Skriftet er med et forord af Bau.
4. *Se, Guds Lam, som bærer Verdens Synd*. Evangelisk Luthersk Missionsforenings Forlag. Danmark Trykt i Strandbygaards Bogtrykkeri 1927. Skriftet er bragt som artikler i *Hirtenstimme* 1922. Hvornår det har været bragt første gang i *Hirtenstimme* vides ikke. Oversætter er ukendt.
5. *Wer will verdammen?* Verlag des Evangelisk Luthersk Missionsforening in Dänemark 1947. Det er vist første gang Evangelisk Luthersk Missionsforenings forlag (måske bortset fra mindre traktater beregnet på uddeling til tyske turister) har udgivet et skrift på tysk. Heftet udkom lige efter krigen. Der var udpræget mangel på papir og Lutherischer Missionsvereins økonomiske forhold har

været dårlige og uafklarede. Evangelisk Luthersk Missionsforenings forlag har givet Lutherischer Missionsverein en hjælpende hånd. Hftet skulle primært spredes i Tyskland. I Evangelisk Luthersk Missionsforenings arkiver findes udgivelsen af skriftet ikke omtalt.

I en liste over bøger og traktater, som Lutherischer Missionsverein har udgivet gives følgende oversigt:⁷⁵⁸

Traktate von Bau:

- 1894 *Alle eure Sorge werfet auf ihn*
- 1894 *Die Ehebrecherin*
- 1904 *Gewogen und vollgültig erfunden*
- 1904 *Die dreifache Erlösung, -
Heute
Kann dir damit gedient sein, in den Himmel zu kommen
Was ist das Evangelium seinem Wesen und Inhalte nach?*
- 1907 *Ein Brief von einem aussätzigen Manne
Die Cheistliche Welt und das weltliche Christentum*
- 1914 *Fröhliche Weinacht*
- 1924 *Siehe, ich komm bald – Die Nacht der Ewigkeit -*
- 1925 *Uns ist ein Kind geboren – Bin ich ein Christ?*
- 1925 *Wer will verdammen?
Das Lamm Gottes
Was ist die Taufe und wer soll getauft werden?*
- 1925 *Ein Krankenbesuch auf der Reise
Geh und sag es deinem Jesu
Wichtige Fragen
Die Gesunden bedürfen des Arztes nicht
Kinder des Lichts und Kinder der Finsterniss*

⁷⁵⁸ LMV arkiv, G (ringbind med LMVs historie), 68.

APPENDIX B

Tyske Rosenius-udgivelser til i dag

I de numre af *Hirtenstimme* fra Baus levetid, der har været til rådighed, er der kun omkring 14 artikler af Rosenius.

Efter Baus død, i årene 1898 -1920, er *Hirtenstimme* næsten et rent Rosenius-blad.

I årene 1920-24 er det overvejende er artikler af Bau, der bringes.

Derefter indeholder *Hirtenstimme* igen overvejende artikler af Rosenius.

Ved Baus død i 1897 overdrages det til frk. A. Simonsen⁷⁵⁹ at fortsætte oversættelsen af *Geheimnisse im Gesetz und Evangelium*, bind 3 og 4.⁷⁶⁰ Heraf fremgår det indirekte, at Bau har været i gang med at oversætte bind tre og fire. Vi ved ikke, hvor langt han er kommet med dette arbejde. Simonsen skal også sørge for, at oversættelsen af bind 3 og 4 bliver trykt i *Hirtenstimme*.⁷⁶¹

I *Hirtenstimme* 12/1906 kan redaktionen meddele læserne, at samtlige artikler fra 3. og 4. bind i *Geheimnisse* og mange andre større og mindre artikler af Rosenius siden 1882 – året efter bladets start – har været bragt i bladet.⁷⁶² Også Rosenius-breve og Rosenius' bearbejdelse af Dr. Hagerups

⁷⁵⁹ Frk. Simonsen var datter af kolportør Søren Simonsen, Gram. Han døde i 1896. *Hirtenst* 12/1896.

⁷⁶⁰ *LMV arkiv A, prot, 5*.

⁷⁶¹ *LMV arkiv A, prot, 5* Samtidig skulle boghandlen flytte til Haderslev. Simonsen fik betydelige opgaver: Ekspedition af bladet, oversættelsesarbejde og boghandel. Jeg har ikke undersøgt, om alt fra 1. og 2. del af *Geheimnisse* er bragt i *Hirtenstimme*.

⁷⁶² Det viser, at Bau tidligt har været i gang med at oversætte til 3. og 4. bind af *Geheimnisse*. Han nåede ikke at

Martyrhistorie er bragt i *Hirtenstimme*.⁷⁶³

Med *Hirtenstimme* 12/1906 fulgte en fortegnelse over udgivelsen af Rosenius' skrifter, der havde været bragt i *Hirtenstimme*. Denne oversigt er desværre gået tabt. Oversigten skulle være til hjælp for læserne ved opslag af de enkelte artikler. I samme nummer af *Hirtenstimme* annonceres, at der bliver arbejdet på en oversættelse af Rosenius' Romerbrevskommentar, som man snart kan begynde at bringe den i bladet. På det tidspunkt må man have været godt i gang med oversættelsen, for allerede i næste nummer – januar 1907 - begynder man at bringe Romerbrevskommentaren. I årene januar 1907-oktober 1915 bringes hele Romerbrevskommentaren i *Hirtenstimme*.

Det var frk. A. Simonsen, der oversatte Romerbrevet til tysk. Jeg er i besiddelse af en svensk-tysk og tysk-svensk ordbog, som er blevet brugt i oversættelsesarbejdet.⁷⁶⁴

De fire bind af *Geheimnisse* er gennem årene udkommet i mange oplag.⁷⁶⁵ Der findes ingen opgørelse over, hvor mange eksemplarer *Geheimnisse* er udkommet i. I 1957 blev 1. bind genoptrykt i 2000 eksemplarer. I 1968 blev der solgt 276 enkeltbind af *Geheimnisse*. Der er lidt flere oplysninger om Rosenius' husandagtsbog *Tägliches Seelenbrot*. Den udkom i 2006 i 12. oplag. I årene 1927 til 1967 blev andagtsbogen genoptrykt i 17.500 ekspl. Dette tal skal dog tages med det forbehold, at man havde *vedtaget*, at andagtsbogen skulle genoptrykkes i disse oplagsstørrelser. Om bogen faktisk blev trykt i så store oplag, ved vi ikke.⁷⁶⁶

fuldføre oversættelsen før sin død.

⁷⁶³ Der henvises til artikel af Torbjörn Larpers i *Theofilos* vol. 10, nr. 2, 2016: "Märkwärdiga exempel af de heliga martyrer" 1848: C.O. Rosenius och kyrkans martyrer.

⁷⁶⁴ *Ny fuldstændig Svensk-Tysk och Tysk-Svensk Ordbok tillika med ett kort Utdrag af båda Språkens Formlära af Dr. Svenn Henrik Helms*. Fjerde Upplaga. Leipzig 1893. Frk. Simonsen kan have haft ordbogen til rådighed i sit oversættelsesarbejde. På det første blanke blad er skrevet i hånden: "Lutherischer Missionsverein zur [?] resp Manuscriptlesung unentbehrlich".

I *Hirtenstimme* 8/1889 bringes et uddrag af Rosenius Romerbrevskommentar: Redet in Röm. 7,14-25 ein wiedergeborener Apostel oder ein Gesetzesknecht?

En sammenligning viser, at Simonsens oversættelse er et selvstændigt arbejde, uafhængigt af Baus oversættelse.

⁷⁶⁵ Jeg har gennem biblioteket fået fremskaffet fotokopier af titelblade på følgende:

Erster Theil. Aus dem Schwedischen von Chr. Bau. Christiansfeld. Herausgegeben vom Uebersetzer. Druck von M. L. Schütze in Hadersleben 1877.

Erster Theil. 2. bis 4. Tausend. Flensburg. Verlag Theodor Kordt (intet årstal).

Zweiter Theil. Aus dem Schwedischen von Chr. Bau. Christiansfeld. Herausgegeben vom Uebersetzer. Druck von M. L. Schütze in Hadersleben 1877.

Zweiter Theil, 2te Auflage. Christiansfeld. Herausgegeben vom Uebersetzer. Druck von Schütze & Festersen in Hadersleben 1881.

Zweiter Theil 2. bis 4. Tausend. Flensburg. Verlag von Theodor Kordt. (Trykkested og årstal er ikke angivet).

Dritter Teil. 2. Auflage. Herausgegeben vom Lutherischen Missionsverein. Flensburg 1935.

Vierter Teil. 2. Auflage. Herausgegeben vom Lutherischen Missionsverein. Flensburg 1938.

Jeg henviser endvidere til en fortegnelse: "Bände und Hefte im Archiv des Luth. Missionvereins für Schleswig-Holstein", som jeg har mærket H 1. De tre første bind er udkommet 2007-09 i 6. oplag. Bind fire udkom 1999 i 5. oplag.

⁷⁶⁶ Nogle af Lutherische Missionsvereins udgivelser udkom i meget store oplag. I 1925 udgav man to småskrifter af Bau

I 1974 udkom der en forkortet udgave af andagtsbogen med titlen *Dein Wort erquickt mich*. Den blev trykt i 4000 eksemplarer.

Rosenius' *Vejledning til fred* udkom i 1971 i samarbejde med Hännsler-Verlag. I 1982 påtænkte Hänslers-Verlag at genoptrykke bogen i 5000 eksemplarer. Det fortæller, at denne bog er blevet læst af rigtig mange.

Romerbrevskommentaren blev genudgivet i Bielefeld i 1986. Desuden har man udgivet mindre skrifter af Rosenius, fx *Die tägliche Plage mit der Sünde, Einer starb für alle, Die zehn Gebote* og *Das Vaterunser*.⁷⁶⁷

i tredje oplag. De var begge optrykt i 9- 14.000 eksemplarer! Skrifterne er: *Was ist die Taufe und wer soll getauft werden*, og *Bin ich ein Christ?*. Begge skrifter blev første gang bragt som artikler i *Hirtenstimme* 1887.

⁷⁶⁷ Kilder til ovenstående er foruden "Bände und Hefte" *LMV arkiv A og C protokoller*.